

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1985

Koole, Rudolf; Lucardie, Anthonie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1986

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Koole, R. (editor), & Lucardie, A. (1986). Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1985. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1985

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
HOGE DER A 10
9712 AC GRONINGEN
TEL.: 050 - 636830

Colofon

© 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

eindredactie:	R.A. Koole
redactie:	R.A. Koole en A.P.M. Lucardie
typewerk:	A.H. van Zanten-Rookmaker
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen (maart 1986)

Dit Jaarboek kan men *bestellen* door f17,50 over te maken op giro 826171 t.n.v. Rijksuniversiteit Groningen onder vermelding van: "Jaarboek 1985 DNPP 060390".

VOORWOORD

De complexiteit van het Nederlandse partijstelsel stelt documentaristen, die zich met politieke partijen bezighouden, nogal eens voor problemen. Hoe moet bijvoorbeeld de kluwen van groene partijen ontward worden, hoe moeten tijdelijke en plaatselijke samenwerkingsverbanden van partijen documentatietechnisch gewaardeerd worden en binnen welke ontsluitings-categorieën moeten afsplitsingen door onder anderen Scholten, Dijkman en Wagenaar in de Tweede Kamer worden geclassificeerd? Bovendien verrast de politiek steeds weer door de introductie van nieuwe beleidsterreinen en nieuw jargon. De dynamiek van de maatschappelijke processen stelt aan documentatiearbeid hoge eisen. Maar daarin ligt tevens het bestaansrecht van documentatiecentra. Juist die ingewikkeldheid van de realiteit maakt goede en gedegen documentatie onontbeerlijk. Dit geldt nog in versterkte mate bij organisaties, zoals politieke partijen, die niet wettelijk verplicht zijn zelf de interne archivering en documentatie te verzorgen en die niet zelden draaien op de tijdelijke inzet van amateurs.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) is deze uitdaging met vertrouwen aangegaan. Beperkte financiële en personele middelen zorgen - zoals zo vaak het geval is - ervoor dat niet alles wat wenselijk is, ook haalbaar is. Maar door de inzet van de medewerkers van het DNPP is het resultaat van hun arbeid mijns inziens alleszins de moeite waard. Dit Jaarboek geeft hiervan een indruk. Zowel de documentatie als hierop gebaseerde studies betreffende Nederlandse politieke partijen komen in dit Jaarboek aan bod.

Ik hoop dat dit Jaarboek voor velen een informatiebron en een stimulans voor verder onderzoek mag zijn.

Groningen 13 maart 1986

R.A. Kooie
Hoofd DNPP

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	I
<i>Inhoud</i>	III
<i>Jaarverslag 1985 DNPP</i>	1
Lidie Koeneman en Gerrit Voerman, <i>Het partijgebeuren: kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985</i>	14
A.P.M. Lucardie, <i>Dwergen, splinters en eendagsvliegen: een nieuwe poging tot inventarisatie van partijen aan de rand van het Nederlandse partijenstelsel</i>	68
W. van Hennekeler, <i>De PvdA en de Progressieve Volkspartij</i>	94
R.A. Koole en G. Voerman, <i>Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945</i>	115
Monique Leijenaar en Kees Niemöller, <i>Vrouwen in politieke partijen</i>	177
Wijbrandt H. van Schuur, <i>Structuur in politieke opvattingen van Nederlandse partijactivisten: dominantie van de links-rechts dimensie</i>	195
<i>Aanwinstenlijst 1985: overzicht van de door het DNPP in 1985 verworven schenkingen en aangeschafte werken, opgesteld door Ida Noomen</i>	217
<i>Auteurs</i>	247

JAARVERSLAG 1985 DNPP

inleiding

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit te Groningen kwam in 1985 regelmatig in de publiciteit. Met name de publikatie van het Jaarboek 1984 en de organisatie van een serie discussiebijeenkomsten over het functioneren van de parlementaire democratie in de Nieuwe Kerk in Amsterdam onder de titel 'Binnenhof Binnenste Buiten', vormden voor deze publiciteit de aanleiding. De aandacht van de media kwam de bekendheid van het DNPP ten goede, hetgeen tot uiting kwam in de toename van schriftelijke en telefonische verzoeken om informatie uit de meest uiteenlopende plaatsen in Nederland.

De primaire taken van het DNPP bleven vanzelfsprekend liggen bij de documentatie en de hierop gebaseerde dienstverlening. Deze taken, alsmede het onderhouden van contacten met de onderwijs- en de onderzoekswereld, kregen de benodigde aandacht. De omvang van deze taken bracht echter met zich mee dat de retrospectieve ontsluiting vertraging bleef ondervinden.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege t.b.v. het DNPP ingesteld. De leden, die met ingang van 1 juli 1984 voor een periode van twee jaar werden benoemd, zijn de volgende:

prof. dr. M.G. Buist, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
prof. mr. J.J. Vis, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
prof. dr. P. Valkenburgh, op voordracht van de Faculteit der Sociale Wetenschappen;
drs. G.W.H. Heynen en
dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), beiden op voordracht van de Bibliothe-
thecaris;
prof. dr. I. Lipschits en
mevr. C.M. Atkema-Hilbrands (secretaris), beiden als andere deskundigen in
de zin van art. 9 van de regeling DNPP.
mr. W.R.H. Koops, Bibliothecaris, is adviserend lid.

In het verslagjaar kwam het Adviescollege tweemaal bijeen (26 april en 24 oktober), met name in verband met de huisvestingsproblematiek van het DNPP. De actuele behuizing van het DNPP moet op relatief korte termijn verlaten worden, omdat de Universiteitsbibliotheek in het nieuwe gebouw de beschikking krijgt over voldoende magazijnruimte, zodat het aanhouden van de dépendance aan de Hoge der A - waar het DNPP momenteel gehuisvest is - niet meer noodzakelijk wordt geacht. Van de kant van het DNPP en van het Adviescollege is daarom gestreefd naar een ruimere huisvesting elders in de binnenstad van Groningen. Meer ruimte is noodzakelijk door de groei van de collecties en van het aantal gebruikers, de aanwezigheid van tijdelijke krachten en stagiaires en de behoefte aan een representatieve huisvesting. De locatie wordt zo dicht mogelijk bij de (potentiële) gebruikers gezocht: de faculteiten der Rechtsgeleerdheid, Letteren en Sociale Wetenschappen. Een voorstel van het CvB tot huisvesting in de voormalige UB-panden in de Oude Kijk in 't Jatstraat werd om de locatie positief gewaardeerd, maar werd afgewezen om de zeer geringe hoeveelheid ruimte die aan het DNPP was toebedacht. Méér ruimte in diezelfde panden aan de Oude Kijk in 't Jatstraat zou aan de behoeften van het documentatiecentrum voldoen. In het verslagjaar was door het College van Bestuur nog geen definitief besluit genomen betreffende de toekomstige accommodatie voor het DNPP.

Het Adviescollege sprak in de genoemde vergaderingen verder onder andere zijn waardering uit voor de werkzaamheden van het DNPP, ondersteunde een aanvraag van een startkrediet van f10.000 ten behoeve van de automatisering van de systematische bibliografie (zie onder 'beheer') en stemde in met de gedeeltelijke detachering van de heer Koole per 1 november aan de Rijksuniversiteit te Leiden (zie hierna).

Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen

De Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen, die aan de wieg stond van het DNPP, is op een vergadering van 11 december opgeheven. De adviserende rol naar het documentatiecentrum toe was reeds vanaf 1982 overgenomen door het Wetenschappelijk Adviescollege.

personele formatie

Per 1 januari 1985 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

mevrouw A.A. Koeneman - documentaliste (1/2 formatieplaats)

drs. R.A. Koole - hoofd (1/1 formatieplaats)

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk ambtenaar (1/2 formatieplaats)

mevrouw I.M. Noomen - documentaliste (1/2 formatieplaats)

mevrouw A.H. van Zanten-Rookmaker - secretaresse (1/1 formatieplaats)

Per 1 november werd de heer Koole voor 16 uur per week gedétacheerd in Leiden om werkzaam te zijn bij de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit aldaar. Hij bleef echter leiding geven aan het documentatiecentrum. Zijn afwezigheid gedurende twee dagen per week werd ruimschoots gecompenseerd door de aanstelling per 1 oktober van drs. G. Voerman, historicus. Diens aanstelling als erkend gewetensbezwaarde militaire dienst wordt gefinancierd door de gelden, die de Rijksuniversiteit Leiden in ruil voor de détachering van de heer Koole overmaakt aan de Rijksuniversiteit Groningen. In het verslagjaar verrichte drs. J. Hippe als vrijwilliger weer vele diensten voor het centrum. Enkele studenten liepen stage op het DNPP. Van de Bibliotheek- en Dokumentatieakademie in Groningen de heer H. Weissenbach (januari/februari) en mevrouw E. Scholtens (mei/juni). Mevrouw K. van Barneveld liep in het najaar stage op het documentatiecentrum in het kader van haar studie sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij participeerde in het Groningse ondersteunende gedeelte van een Leids onderzoek naar de interne besluitvormingsprocessen van politieke partijen (zie 'onderzoek en publikaties').

beheer

Beheersmatig valt het DNPP onder de Universiteitsbibliotheek, hetgeen inhoudt dat voor het personeelsbeleid en het financieel beleid de Bibliothecaris, mr. W.R.H. Koops, de eindverantwoordelijkheid draagt. De financiële middelen voor de exploitatie bleven gelijk aan die van 1984, die overigens niet toereikend waren gebleken. Een deel van het tekort over 1984 werd daarom ten laste gebracht van het boekjaar 1985, zodat effectief f27.000 kon worden besteed. Ook dit bedrag zou niet voldoende zijn om de exploitatiekosten over 1985 op te kunnen vangen. Om de aanloopkosten van de automatisering van de systematische bibliografie te kunnen dekken werd bij het CvB een eermalig 'startkrediet' van f10.000 aangevraagd. Dit verzoek werd in het najaar gehonoreerd. De automatisering zal feitelijk een aanvang nemen in 1986 en lopen via het samenwerkingsverband van de wetenschappelijke bibliotheken in Nederland, PICA. Met vertegenwoordigers van PICA werden besprekingen gevoerd om de expe-

rimentatiefase in 1986 zo voorspoedig mogelijk te doen verlopen.

In overleg met de Bibliothecaris werden door het Hoofd van het DNPP verschillende pogingen ondernomen om een adequate huisvesting van het DNPP in de toekomst zeker te stellen (zie verder onder 'Wetenschappelijk Adviescollege').

dienstverlening

Evenals in voorgaande jaren legde de dienstverlening in 1985 een groot beslag op de arbeidstijd. Het aantal bezoekers handhaafde zich op het niveau van voorgaande jaren (ruim duizend); het aantal telefonische en schriftelijke verzoeken om informatie nam weer enigszins toe, vooral van buiten de regio Groningen. Publiciteit naar aanleiding van het verschijnen van het Jaarboek en het project 'Binnenhof Binnenste Buiten' heeft hier waarschijnlijk toe bijgedragen. De groep gebruikers van het DNPP was in 1985 weer zeer gevarieerd. De grootste categorie bleef die van de doctoraalstudenten uit verschillende disciplines. Maar ook journalisten, leraren op middelbare scholen, (kader)-leden van partijen, universitaire docenten en hoogleraren en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties raadpleegden de DNPP-bestanden. De accommodatie voor de gebruikers op het centrum is verre van optimaal, hetgeen één van de argumenten was in de pleidooien voor betere huisvesting van het DNPP. Om de bekendheid van het documentatiecentrum buiten de universiteiten te vergroten werd in het najaar een informatieset aan alle instellingen voor het middelbaar onderwijs in de drie noordelijke provincies gezonden. Deze informatieset bevatte folders en een speciaal ontworpen affiche van het DNPP.

documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, wordt gevormd door de documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het centrum aanwezige periodieken (volledige jaargangen, ontbrekende nummers) en de overige documentatiebestanden verwijzen we naar de in het najaar van 1983 gepubliceerde 'Beschrijving van het aanwezige materiaal op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen' (32 blz.). In het najaar van 1986 zal hiervan een geheel vernieuwde versie verschijnen.

Een globale aanduiding is hier echter wel op zijn plaats. In 1985 werden op

het DNPP de volgende bestanden bijgehouden en uitgebreid:

1. systematische bibliografie, waarin artikelen van en over partijen uit alle partijbladen en opinieweekbladen en voorts uit enkele dagbladen en wetenschappelijke tijdschriften, alsmede boeken en brochures worden verwerkt. De belangrijkste hoofdrubriek "A" van de bibliografie is sinds 1978 per partij in 29 subrubrieken onderverdeeld naar beleidsterreinen, interne partijaangelegenheden en biografische informatie over politici. De hoofdrubriek "B" van deze systematische bibliografie handelt over theoretische aspecten van partijvorming en politieke systemen. De hoofdrubriek "O", waarin literatuur wordt ontsloten over ideologieën en maatschappijvisies, die niet zonder meer aan een specifieke partij in de hoofdrubriek "A" gerelateerd kan worden, werd in 1985 voorzien van een thesaurus.
2. knipselarchief, waarin op basis van vier dagbladen (NRC-Handelsblad, De Volkskrant, Trouw en Nieuwsblad van het Noorden) relevante artikelen per partij chronologisch worden geordend.
3. handbibliotheek, waarin overzichts- en achtergrondwerken van en over politieke partijen (ter inzage op de studiezaal). In 1982 werd dit bestand opgezet. De handbibliotheek is beperkt van opzet en omvat geselecteerde werken, die evenals de overige bestanden niet worden uitgeleend (zie de Aanwinstenlijst 1985 elders in dit Jaarboek).
4. brochurecollectie. Bij dit bestand, dat eveneens in 1982 werd opgezet, wordt naar volledigheid gestreefd. Dat wil zeggen: alle door partijen of verwante organisaties gepubliceerde brochures, nota's en rapporten worden aangeschaft (zie ook hier de Aanwinstenlijst 1985 elders in dit Jaarboek). Vanzelfsprekend worden alle brochures ontsloten via de systematische bibliografie.
5. collectie dag- week- en partijbladen. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden dagbladen (7 landelijke, 4 regionale), opinieweekbladen (in 1985: 7) en partijbladen. Zeker bij de laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid. Op een aantal dagbladen werd in plaats van ze te bewaren in folia per 1 januari 1984 een microficheabonnement genomen.
6. geluidsarchief. Het geluidsarchief, de laatste jaren voornamelijk aangevuld met integrale opnames van (belangrijke) partijcongressen, werd in 1985 verrijkt met de geluidsregistratie van de volgende bijeenkomsten: PvdA (congres, april), D66 (algemene vergadering, juni), PSP (congres, juni; congres december), RPF (congres Stichting Kader en Vorming, over anti-discriminatie,

mei), CDA (partijraad, oktober), PPR (congres, november). Van de VVD ontvangt het DNPP de uitgetikte teksten van de integrale geluidsopnames van de Algemene Vergaderingen.

7. overig. Zonder uitputtend te willen zijn noemen we hier nog enkele bestanden:

- het partijdatabestand;
- collecties Statuten, Reglementen, Jaarverslagen en programma's;
- affiche-collectie;
- personenbestand;
- archivalia van personen en partijen.

Om deze bestanden, vooral de systematische bibliografie, ook voor een vroegere periode op specifieke deelterreinen zo volledig mogelijk te maken, worden zogenaamde 'documentatieprojecten' opgezet. Ook in 1985 werd vnl. gewerkt aan het project over "de PvdA en het buitenlands beleid 1946-1984". Als resultaat hiervan zal, iets later dan voorzien, in 1986 een geannoteerde bibliografie over dit onderwerp verschijnen.

Van alle partijen en van verschillende personen ontving het DNPP schenkingen van vaak zeer waardevol documentatie- en archiefmateriaal. De verwerking van deze schenkingen vordert gestaag, maar door de niet-toekenning van extra (tijdelijke) krachten, relatief traag.

onderzoek en publikaties

Behalve de documentatie en dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met de onderzoekswereld van belang. Verschillende elders geïnitieerde onderzoeksprojecten werden door het DNPP ondersteund. Eén daarvan werd in 1982 gestart en had als onderwerp de houding van sociaal-democratische partijen in een aantal westerse democratieën ten aanzien van het veiligheidsbeleid. Dit onderzoek werd gecoördineerd door het Centre for International Relations van de Queen's University in Kingston, Canada. In 1985 werd dit onderzoek afgerond. De resultaten ervan zouden in 1986 worden gepubliceerd in de bundel onder redactie van Nils Ørvik, *Semialignment and Western Security* (London, Croom Helm). Hierin is een hoofdstuk opgenomen van de hand van de heren Kooie en Lucardie over "The Netherlands: Social Democrats and Security Policy".

In 1985 ondersteunde het DNPP het onderzoek naar interne besluitvormingsprocessen van politieke partijen dat door de Universiteit van Leiden wordt gecoördineerd. De Leidse onderzoeksgroep onder leiding van de hoogleraren Daalder en Irwin bezocht in dit verband het documentatiecentrum. Speciaal voor dit project verzamelt het DNPP literatuur en gegevens verband houdende met de kandidaatstelling en het opstellen van de verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1986. Met het oog op deze interne partijprocessen werden tevens in de stad en regio Groningen vele partijbijeenkomsten bijgewoond en geobserveerd. De heren Koole en Lucardie, alsmede mevrouw Van Barneveld (stagiaire sociologie), verrichten deze werkzaamheden. De heer Koole deed dit ook in het kader van zijn détachering in Leiden.

Documentatiearbeid werd verricht ten behoeve van het *Compendium voor Politiek en Samenleving in Nederland*, een losbladige uitgave die vanaf 1986 zal verschijnen en waarin de heer Koole het hoofdstuk over 'Politieke Partijen' zal verzorgen. Ook voor de *Annuaire européen de politique de défense*, die vanaf 1986 door de Universiteit van Nanterre-Paris X zal worden gepubliceerd, werd op het documentatiecentrum literatuur bijgehouden en werden gegevens verzameld. De heer Koole verzorgt daarin het 'dossier' over de defensiepolitiek van Nederland en de Nederlandse politieke partijen.

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben ook individuele medewerkers van het DNPP deelgenomen aan wetenschappelijke congressen en geparticipeerd in onderzoeken. Zo werden in maart de 'Joint Sessions' van de ECPR in Barcelona (Koole en Lucardie) en in september de 'Research Sessions' van de ECPR in Mannheim (Koole) bezocht. Op de laatste bijeenkomst werd een poging ondernomen om te komen tot een vaste Europese onderzoeksgroep, die zich bezighoudt met de bestudering van selectieprocessen binnen politieke partijen.

Verskillende onderzoeksresultaten werden neergelegd in schriftelijke stukken, zoals ook blijkt uit onderstaande lijst van publikaties en papers van de stafleden in 1985:

Lidie Koeneman, Paul Lucardie en Ida Noomen, "Het partijgebeuren: kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1984", in: *Jaarboek DNPP 1984* (Groningen, Rijksuniversiteit, 1985), blz. 10-60.

Lidie Koeneman en Paul Lucardie, "Hoe libertair is de PPR? Anarchisme in Rood, Groen en Blauw", in: *Radikale Notities*, jrg. 3 (1985), no. 4, blz. 3-11.

Ruud Koole, *Candidate Selection in the Netherlands*. Paper prepared for the ECPR Workshop on "Candidate Selection in Comparative Perspective", Barcelona, March 25-30, 1985.

R.A. Koole, "Partijfinanciën en bedrijfsleven: de giften vanuit ondernemerskringen aan de Partij van de Vrijheid, 1946-1948", in: *Jaarboek DNPP 1984* (Groningen, Rijksuniversiteit, 1985), blz. 108-125.

R.A. Koole, "Partijfinanciën: lessen voor Nederland uit de recente West-Duitse praktijk?", in: *Beleid en Maatschappij*, jrg. XII (1985), no. 6 (juni), blz. 142-149.

R.A. Koole, "De Tweede Wereldoorlog", in: *Honderd jaar Liberale partijvorming 1885-1985*, themanummer *LEF*, jrg. 3 (1985), no. 11 (september), blz. 43-44.

R.A. Koole, "VDB en LSP in het interbellum", in: *Honderd jaar Liberale partijvorming 1885-1985*, themanummer *LEF*, jrg. 3 (1985), no. 11 (september), blz. 35-42.

P. Lucardie, "Van Bolsjewisme naar 'pluriformisme': de recente programmatische vernieuwing van de CPN", in: *Jaarboek DNPP 1984* (Groningen, Rijksuniversiteit, 1985), blz. 61-79.

Paul Lucardie, *The Communist Party of West Germany (DKP): A Red Herring in Western Europe?* Paper prepared for the ECPR Joint Sessions, Barcelona, March 25-30, 1985.

Paul Lucardie, *Liberalisme* (Leiden, Stichting Burgerschapskunde, 1985), 46 blz.

Paul Lucardie, *Nederland Stroomland: een geschiedenis van de politieke stromingen* (Leiden, Stichting Burgerschapskunde, 1985), 128 blz.

A.P.M. Lucardie, "Politieke Partijen", in: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf, J.J.A. Thomassen (red.), *Politiek in Nederland* (Alphen a/d Rijn/Brussel, Samsom, 1985), tweede druk, blz. 63-80.

relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het DNPP periodieken en brochures, vrijwel allemaal gratis.

Het samenwerkingsverband met de Openbare Bibliotheek te Groningen werd voortgezet. Van deze bibliotheek ontving het DNPP (met enige vertraging) gratis dag- en opinieweekbladen, die daarna geselecteerd en ingebonden werden. De heer Lucardie onderhield namens het DNPP contacten met de Stichting Burger-schapskunde. Twee publikaties van deze Stichting werden in 1985 door de heer Lucardie geschreven (zie hierboven). Hij is tevens lid van de redactieraad van de serie "Politiek Veelstromenland", die door de Stichting wordt gepubliceerd.

Verschillende contacten met universitaire instellingen werden reeds in de vorige paragraaf genoemd. Deze contacten strekten zich soms ook uit tot enkele 'losse' voordrachten of tot het (mede) geven van cursussen en colleges. De heer Koole was in het voorjaar co-docent bij de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen, waar hij samen met drs. H. Wedman een wekelijks doctoraal-college verzorgde over politieke partijen in Europa en Amerika in de 19e en 20e eeuw. Dezelfde docenten gaven samen met mevrouw Koeneman in het najaar een kernvakcollege over de verzuiling en het 'verzuilingsdebat'.

De heer Lucardie verzorgde twee cursussen van tien wekelijkse lessen voor de Volksuniversiteit Groningen. In het voorjaar behandelde hij "politieke problemen en de opvattingen daarover van politieke partijen" en in het najaar "de macht van het volk".

Door zijn docentschap in Leiden kon de heer Koole ook banden met het universitair onderwijs buiten Groningen aanhalen.

Het DNPP fungeerde als stageplaats voor studenten van de Bibliotheek- en Dokumentatieakademie en van het Sociologisch Instituut in Groningen. Van de eerstgenoemde instelling bezochten ook groepen studenten het centrum in het kader van practicumlessen.

Met de zusterinstellingen in andere steden onderhield het DNPP contact door onder andere wederzijds vragen te beantwoorden, gebruikers door te verwijzen of jaarboeken uit te wisselen. Van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme van de Vrije Universiteit in Amsterdam ontving

Binnenhof Binnenste Buiten

Een parlementair
gewelensonderzoek

Aankondiging

Het functioneren van onze parlementaire democratie staat opnieuw stevig ter discussie. Er is een toenemende twijfel over het contact van de politieke besluitvormers met de samenleving. Velen ervaren de afstand tussen 'het Binnenhof' en de samenleving als een diepe kloof. Het blijkt moeilijk deze kloof te overbruggen, ondanks alle vormen van democratisering en inspraak. De verworvenheden bij uitstek van een vorige discussieronde aan het eind van de jaren zestig. Brandende vraag blijft, in hoeverre maakt het parlement zijn naam 'volksvertegenwoordiging' waar!

De RSV-enquête heeft de discussie in een stroomversnelling gebracht en een andere wending gegeven. Het eindrapport van de parlementaire enquêtecommissie heeft pijnlijk duidelijk gemaakt hoe het parlement tekort is geschoten in haar controlerende taak. De kwaliteit van de politieke

besluitvorming kwam in de vuurlinie van verhitte discussies te liggen. Wat mankeert er precies aan de huidige werkwijze van het parlement en in welk opzicht is die voor verbetering vatbaar? Zijn gedragscodes voor politici en/of staatsrechtelijke vernieuwingen nodig om het vertrouwen in de parlementaire democratie te vergroten c.q. te herstellen?

Alleslei groepen en personen hebben zich in de discussie gemengd en gefundeerde kritiek op het functioneren van ons parlement en onze parlementaire democratie geuit. Zij zouden zich daarover eens moeten kunnen uitspreken tegenover het parlement of althans een belangrijk deel daarvan. En parlementsliden zouden op een meer gestructureerde wijze de kans moeten krijgen op die kritiek in te gaan. En het eigen falen nauwkeurig te onderzoeken.

De Stichting De Nieuwe Kerk en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen willen die discussie stimuleren en organiseren daartoe in mei/juni een serie bijeenkomsten in De Nieuwe Kerk te Amsterdam.

Maandag 20 mei	thema	"Wat is er mis met onze parlementaire democratie?"
	sprekers	H. Vonhoff, commissaris van de Koningin Groningen H. Tjeenk Wllink, regeringscommissaris
	ondervragers	H. van Wijnen, journalist Het Parool K. Sorgdrager, journalist Den Haag Vandaag H. Geessens, journalist de Volkskrant
Woensdag 22 mei	thema	'Kwaliteit van de Kamerleden'
	ondervraagden	C. van Dijk, 2e kamerlid CDA J. Kamminga, voorzitter VVD G. Schutte, 2e kamerlid GPV
	ondervragers	M. van Schendelen, hoogleraar politicologie Erasmus Universiteit Rotterdam J. Vis, 1e kamerlid D'66 en hoogleraar staatsrecht Rijksuniversiteit Groningen J. van den Berg, directeur Wiardi Beckman Stichting
Woensdag 29 mei	thema	'Invloed van de Media'
	ondervraagden	S. Faber, oud-2e kamerlid CDA M. de Bok, parlementair journalist de Gelderland J. van Nieuwenhoven, 2e kamerlid PvdA
	ondervragers	P. Boukema, lid Raad van State Ph. van Praag, politicoloog Universiteit Amsterdam E. Jurgens, voorzitter NOS
Woensdag 5 juni	thema	'Invloed van de Burgers'
	ondervraagden	L. Brinkman, minister van WVC W. Kok, voorzitter FNV R. Beckers, 2e kamerlid PPR
	ondervragers	W. Albeda, voorzitter Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid H. Tjeenk Wllink, regeringscommissaris M. Fennema, politicoloog Universiteit Amsterdam
Woensdag 12 juni	thema	'Taken van het Parlement'
	ondervraagden	Th. Joekes, 2e kamerlid VVD H. van Mierlo, 1e kamerlid D'66 J. de Koning, minister van Sociale Zaken
	ondervragers	J. Zijlstra, oud-minister president H. Peschar, oud-voorzitter Algemene Rekenkamer J. van der Meer, 1e kamerlid PvdA
Donderdag 20 juni	thema	'Verhouding regering en parlement'
	sprekers	R. Lubbers, minister-president J. den Uyl, oppositeielider PvdA
	ondervragers	H. van Wijnen, journalist Het Parool J. Toirkens, journalist NRC/Handelsblad K. Sorgdrager, journalist Den Haag Vandaag

Discussiebeide alle avonden:
T. Plancken
Aanvang alle avonden 20.30 uur
entree: f 5,- per avond
passee-partout 6 avonden f 25,-

Een project van De Stichting De Nieuwe kerk Amsterdam en Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen Rijksuniversiteit Groningen. DNPP, Hoger der A 10, 9712 AC GRONINGEN

Plaats: De Nieuwe Kerk, Dam, Amsterdam Redactie: G. Jongerius, R. Koole, T. Plancken, E. Veen, J. Vis en H. van Wijnen

NK

De Nieuwe Kerk, Dam, Amsterdam, Postbus 3438, 1001 AE AMSTERDAM, telefoon: 020-26.81.68.

1985

het DNPP bovendien een uitgebreide schenking ARP-brochures.

In juni bezochten alle medewerkers van het DNPP het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) in Amsterdam. De vriendelijke ontvangst en de voortreffelijke rondleidingen, waarbij zowel gewezen werd op schoonheid van de architectuur van het gebouw als op het belang van de collecties ook op partijpolitiek gebied, maakten dit bezoek zeer de moeite waard.

Binnenhof Binnenste Buiten

In de maanden mei en juni organiseerden de Stichting De Nieuwe Kerk en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen een serie discussiebijeenkomsten in de Nieuwe Kerk in Amsterdam onder de titel *Binnenhof Binnenste Buiten: een parlementair wetenssonderzoek*. De zorg om het goed functioneren van de parlementaire democratie, die vaak aan uitgebreide kritiek bloot staat, is voor beide organiserende instellingen reden hier regelmatig aandacht aan te besteden. De bijeenkomsten in Amsterdam pasten in deze opzet. De eerste contacten met de Stichting De Nieuwe Kerk waren reeds in 1984 gelegd. Een intensieve en zeer plezierige samenwerking volgde. Het resultaat was een serie geslaagde en boeiende avonden, waaraan ook de radio, televisie en de pers ruimschoots aandacht besteedden. *De Volkskrant* drukte steeds daags na de bijeenkomst de gehouden inleiding(en) af. Het weekblad *De Tijd* begeleidde het project wekenlang met speciale reportages en resultaten van opiniepeilingen over de behandelde thema's. De Rijksvoorlichtingsdienst wijdde een speciaal nummer van *Beleid Beschouwd* (no. 5181) aan het onderwerp. Vele politici, journalisten en wetenschapsmensen gaven hun medewerking aan het project (zie de afgedrukte aankondiging). De gehouden inleidingen, samenvattingen van de discussies en speciaal daarvoor geschreven commentaren door deskundigen zouden in april 1986 gepubliceerd worden in een bundel getiteld *Binnenhof Binnenste Buiten*. De redactionele arbeid voor deze bundel vond in het najaar op het DNPP plaats. De samenwerking met de Stichting De Nieuwe Kerk werd ook na dit project voortgezet.

slotopmerkingen

De medewerkers van het DNPP zijn van mening dat zowel de speciale activiteiten, waarvan het 'Binnenhof Binnenste Buiten-project' het meest in het oog springende was, als de werkzaamheden op documentatie-, onderwijs- en onderzoeksgebied

het bestaansrecht en de vitaliteit van het DNPP duidelijk aantonen. Zij ontleenen aan de positieve resultaten van hun arbeid in 1985 een stimulans om ook in de komende jaren een bijdrage te leveren aan de bestudering van politieke partijen.

Binnen- en Binnende Buiten-Nieuwe Kerk - mei juni '85

HET PARTIJGEBEUREN

Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985

Lidie Koeneman en Gerrit Voerman

I. INLEIDING

De nasleep van de parlementaire enquête naar de RSV-zaak, besluitvorming over plaatsing van de kruisraketten, afsplitsingen gecombineerd met nieuwe partijvorming en de naderende Tweede Kamerverkiezingen kenmerkten in 1985 het partijpolitieke gebeuren. In deze kroniek wordt een chronologisch overzicht gegeven van de gebeurtenissen binnen de partijen. Daarbij beperken we ons tot activiteiten buiten het parlement. De handelingen van minister of volksvertegenwoordigers in Eerste en Tweede Kamer komen hier niet of nauwelijks ter sprake: deze worden elders al gedocumenteerd. Onze bronnen bestaan voornamelijk uit: (1) knipsels van de dagbladen NRC-Handelsblad, Trouw en De Volkskrant; deze knipsels worden dagelijks verzameld en gerubriceerd voor het knipselarchief van het DNPP; (2) partijdocumenten: partijbladen, brochures en congresstukken, eveneens op het DNPP verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen worden behandeld, zal eerst nader worden ingegaan op een aantal politieke hoofdmomenten uit 1985.

II. HOOFDMOMENTEN

nasleep RSV-enquête

Op 7 maart rondde de Tweede Kamer de behandeling van het RSV-rapport af. Hiermee kwam een eind aan een in totaal honderd uur durend Kamerdebat. De door de Tweede Kamer op 24 maart 1983 ingestelde Parlementaire Enquêtecommissie Rijn-Schelde-Verolme, onder voorzitterschap van C.P. van Dijk, had op 10 december 1984 verslag uitgebracht van haar onderzoek. Drie debatten waren aan het RSV-gebeuren gewijd. Met algemene stemmen stelde de Tweede Kamer vast dat de parlementaire enquêtecommissie het onderzoek naar opkomst en ondergang van RSV "naar behoren" had uitgevoerd. Verder was de Kamer het unaniem eens met de bevindingen van de commissie. Met uitzondering van de kleine

rechtse partijen en de VVD steunde de Tweede Kamer een motie van PvdA'er Meijer om het enquêterecht te veranderen. Ook een minderheid in het parlement zou het recht van enquête moeten krijgen. Verder stelde de Tweede Kamer, met uitzondering van de kleine linkse partijen en de Centruumpartij, vast dat alleen "in de kern gezonde en goed geleide bedrijven" voortaan in aanmerking zouden komen voor overheidssteun. Een speciale commissie onder leiding van Kamervoorzitter Dolman zou op korte termijn voorstellen doen om de werkwijze van de Tweede Kamer te verbeteren.

Dit waren enkele concrete resultaten van de RSV-debatten. Rond het hele RSV-gebeuren was veel aandacht besteed aan de positie van minister Van Aardenne. De commissie had in haar eindrapport de handelwijze van deze minister in 1980 "onaanvaardbaar" genoemd, toen hij als lid van het kabinet Van Agt I de Tweede Kamer bewust niet volledig had ingelicht over financiële toezeggingen aan het concern. Twee moties van wantrouwen jegens de minister vanuit de oppositie werden door een Kamermeerderheid verworpen.

Van Aardenne verklaarde na afloop van het derde debat zich "kiplekker" te voelen. "Ik geniet het vertrouwen van de Tweede Kamer, mijn beleid ondervindt instemming." (Zie voorts onder 'VVD').

het kernwapenbesluit

Op 1 november 1985 nam de regering een definitief besluit over de plaatsing van 48 Amerikaanse kruisvluchtwapens op Nederlands grondgebied. Het zogenaamde 1 juni besluit van 1984 had bepaald, dat op 1 november 1985 tot plaatsing zou worden besloten, indien de Sovjet-Unie op dat moment meer SS-20 raketten operationeel zou hebben dan op 1 juni 1984. Indien de Sovjet-Unie met de Verenigde Staten een akkoord zou sluiten met betrekking tot middellange afstandswapens, zou Nederland bereid zijn een "redelijk aandeel" van de overeengekomen wapens te plaatsen. Door het organiseren van een volkspetitionnement trachtte de vredesbeweging, georganiseerd in het 'Komité Kruisraketten Nee' (KKN) de regering en het parlement te bewegen niet tot plaatsing te besluiten. Het volkspetitionnement leverde 3.743.455 handtekeningen op. Dit getal werd op 26 oktober tijdens een slotmanifestatie van de KKN in aanwezigheid van minister-president Lubbers bekend gemaakt. Op 31 oktober werden de handtekeningen aangeboden aan de voorzitters van Eerste en Tweede Kamer, de heren Zoutendijk en Dolman. Op 1 november besliste de regering positief ten aanzien van plaatsing.

afsplitsingen en partijvorming

Richtingenstrijd binnen verschillende politieke partijen ter linker en rechterzijde mondde in enkele gevallen uit in de oprichting van nieuwe partijen. De drang tot samenwerking binnen klein links had als paradoxaal resultaat dat de versnippering toenam. Begin november werd officieel het Verbond van Communisten in Nederland (VCN) opgericht, een afsplitsing van de CPN. De CPN zou teveel haar marxistisch-leninistische principes verloochenen. In dezelfde maand richtte een groep CNV'ers en voormalige EVP'ers "De Alliantie" op. Deze nieuwe partij wilde met name ontevreden CDA-kiezers aan zich binden. Het PSP-congres van december bracht een scheuring tweeg in partij en fractie, waar in 1986 de Partij voor Socialisme en Ontwapening (PSO) uit zou voortkomen. De Europese Groenen, opgericht in 1984, doopten zich in september 1985 om tot Federatieve Groenen en maakten kenbaar aan de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 te zullen meedoen.

Ter rechterzijde leidde binnen de RPF het conflict tussen de twee Kamerleden, Leerling en Wagenaar, uiteindelijk tot uittreding van Wagenaar uit fractie en partij en tot oprichting van de nieuwe partij: Anti-Revolutionairen 1985 (A.R.'85). Evenals Janmaat na zijn roeyement door de Centruumpartij in 1984 behield ook Wagenaar zijn zetel in de Kamer. In totaal was het aantal fracties in de Tweede Kamer eind 1985 aldus uitgebreid tot veertien. Scholten en Dijkman, die na hun uittreden uit het CDA tijdelijk de "groep-Scholten/Dijkman" hadden gevormd in het parlement, gingen uiteen. Dijkman werd in april lid van de PPR-fractie. Scholten bleef als eenmansfractie zijn Kamerwerk voortzetten.

de schaduw van de komende Kamerverkiezingen

De Tweede Kamerverkiezingen die in mei 1986 zouden worden gehouden, wierpen al geruime tijd hun schaduw vooruit. De Statenverkiezingen in september 1985 in de nieuwe provincie Flevoland werden door de partijen opgevat als een graadmeter voor de landelijke verhoudingen. Kandidaatlijsttrekkers van de landelijke partijen en Kamerleden maakten in de campagne hun opwachting op het 'nieuwe land'. In de loop van 1985 kwamen langzamerhand binnen de partijen de verkiezingsactiviteiten op gang. Ontwerp-verkiezingsprogramma's werden opgesteld en de kandidaat-lijsttrekkers aangewezen. Tevens richtten enkele partijen zich al vroeg op de ongeveer 400.000 stemgerechtigde Neder-

landers, die in het buitenland woonachtig zijn en die in 1986 voor het eerst hun stem bij de Kamerverkiezingen konden uitbrengen.

De vele opiniepeilingen wezen er op dat de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 waarschijnlijk een nek-aan-nek race zouden worden tussen de PvdA en de regeringscoalitie. Premier Lubbers gaf de toon aan voor de verkiezingsstrijd tijdens een CDA-partijraad eind oktober: het zou bij de komende verkiezingen gaan om een voortzetting van zijn premierschap of het "op de troon" zetten van PvdA-leider Joop den Uyl.

Statenverkiezingen Flevoland

Op 18 september, de dag na Prinsjesdag, werden er verkiezingen gehouden voor de Provinciale Staten in de nieuwe provincie Flevoland. De opkomst bij de verkiezingen, waaraan tien partijen deelnamen, was niet al te groot: 65,4 percent van de 116.000 kiesgerechtigden maakte de gang naar de stembus. Met 33,8 percent van alle stemmen werd de PvdA de grootste partij in de Staten van Flevoland. Zij boekte een winst van ruim 4 percent ten opzichte van de Kamerverkiezingen van 1982. Het CDA behaalde net als bij de Kamerverkiezingen van drie jaar daarvoor 25 percent van de uitgebrachte stemmen. De VVD kwam uit op 16,8 percent; vergeleken bij de Kamerverkiezingen een verlies van 6,8 percent. D66 tenslotte behaalde 6 percent.

tussentijdse verkiezingen voor (deel)gemeenteraden

In april werden verkiezingen gehouden voor de Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet. De PvdA leed een zwaar verlies en verspeelde haar absolute meerderheid. CDA en VVD handhaafden hun portie. Een half jaar later, in oktober, boekte de PvdA bij de verkiezingen voor de deelraden in Amsterdam-Noord en -Osdorp een forse winst. CDA en VVD incasseerden hier een gering verlies. De opkomst bij deze verkiezingen was bijzonder laag: in Osdorp stemde 44 percent van de stemgerechtigden, in Amsterdam-Noord slechts 39 percent.

Op 27 november werden in de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen gehouden vanwege de gemeentelijke herindeling van dit gebied. Voor het eerst konden buitenlanders, die minstens vijf jaar in Nederland verblijven, aan de gemeenteraadsverkiezingen in Nederland deelnemen. De PvdA behaalde ook hier winst, CDA en VVD leden opnieuw licht verlies. Van de 105 zetels die de 7 nieuwe gemeenteraden in totaal tellen, bezetten

PvdA en CDA er beide 26, de VVD 16 en de SGP 14. De Centrumpartij deed alleen in Leerdam mee en behaalde daar één zetel.

III. ONTWIKKELINGEN BINNEN DE AFZONDERLIJKE PARTIJEN

ledentallen

Per 1 januari 1985 telden de ledenadministraties volgens opgave van de partijsecretariaten de volgende ledentallen:

CDA	131.627
PvdA	99.347*
VVD	89.120
D'66	8.774**
PSP	7.767
CPN	-
PPR	7.848
EVP	2.500
SGP	21.400
RPF	8.970
GPV	12.909
CP	-

* situatie per 30 september 1984

** situatie per 25 oktober 1984

Christen Democratisch Appèl (CDA)

"De totstandkoming van het CDA was de meest ingrijpende vernieuwing in de naoorlogse politiek", aldus CDA-voorzitter Bukman ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van zijn partij. Onder het motto "CDA - 5 jaren jong" herdacht de partij in oktober 1985 het moment waarop formeel de christen-democratische integratie was voltooid.

Het lustrumjaar was redelijk succesvol geweest voor het CDA: aan het einde ervan had de partij zich weten te herstellen van het electorale verlies dat zij volgens de opiniepeilingen eerder had opgelopen. Na het 1 novemberbesluit inzake de kruisraketten kon zij volgens de enquêtes zelfs winst boeken. Daar-

naast steeg het ledental, aldus een mededeling van de partijvoorzitter. Toch is 1985 voor het CDA niet geheel rimpelloos verlopen: met name het kernwapen- en het sociale beleid van het kabinet-Lubbers zorgden voor de nodige beroering.

kernwapens

Na het besluit van het kabinet op 1 juni 1984, waarbij de beslissing tot plaatsing tot 1 november 1985 werd uitgesteld en afhankelijk werd gemaakt van het aantal door de Sovjet-Unie geplaatste SS-20 raketten keerde in het CDA de rust rond het twistpunt van de kruisraketten terug. In de eerste maanden van 1985 werd deze niet verstoord. Het in mei verschenen ontwerp-verkiezingsprogram repte slechts met een enkel woord over de uitvoering van het "1-juni"-besluit. In een toelichting benadrukte De Vries dat, indien het kabinet in november tot plaatsing zou besluiten, het daaropvolgende verdrag met de Verenigde Staten "onwrikbaar" zou dienen te zijn. Heronderhandelingen na de verkiezingen werden aldus door de CDA-fractieleider uitgesloten, waarmee hij bij voorbaat de PvdA de pas afsneed om onder de plaatsing uit te komen.

De "grote stilte" rond de kruisraketten werd in juni verbroken door het "Comité-CDA'ers tegen plaatsing", dat in maart van het voorafgaande jaar was opgericht. Deze groep verontruste CDA-leden wilde de kernwapenproblematiek weer aan de kaak stellen, want "in het CDA heerst momenteel de rust van het kerkhof", aldus atoompacifist Hans de Boer, die in september secretaris-generaal zou worden op het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Het comité organiseerde een internationale bijeenkomst met als thema "voor wapenbeheersing, tegen atoombewapening". Nederlandse, Belgische en Westduitse christen-democraten spraken hier met elkaar om tot nauwere samenwerking te komen in het verzet tegen de stationering van kruisraketten. Uitvloeisel hiervan was de manifestatie "Europese christen-democraten tegen kernbewapening", die op 12 oktober, enige weken voordat het kabinet haar beslissing zou nemen, in Den Haag werd gehouden. Van de uitgenodigde CDA-kopstukken als Lubbers, De Vries en Bukman kwam niemand opdagen. Op de bijeenkomst, die in het teken van "appèl en bezinning" stond, sprak ondermeer het Kamerlid Beinema. Zijn oproep om de beslissing over de plaatsing uit te stellen vond een breed gehoor bij de 300 aanwezige christen-democraten. Unaniem namen zij een resolutie van die strekking aan.

Al eerder hadden prominente CDA-vertegenwoordigers het laten afweten bij een bijeenkomst over de kernwapen-problematiek. Het CDA reageerde afwijzend op een verzoek van het IKV om Lubbers, De Vries of defensiespecialist Frinking de partij te laten vertegenwoordigen op een mede door het IKV georganiseerde Europese nucleaire ontwapeningsconferentie. Volgens voorzitter Faber van het IKV verliepen de contacten tussen het CDA en het Vredesberaad moeizamer dan ooit tevoren. De kritiek die De Vries in september op het door het IKV geïnitieerde volkspetitionnement spuide, droeg zeker niet bij tot een verbetering van de verstandhouding. Volgens de fractievoorzitter in de Tweede Kamer kon de handtekeningenactie zich "tegen de democratie keren", vanwege de "enorme kater" die op een eventueel plaatsingsbesluit zou kunnen volgen. Verder suggereerde De Vries in een artikel in het partij-organ *CD/Actueel* van oktober dat de vraagstelling niet zuiver was, maar demagogisch en voor tweeërlei uitleg vatbaar. Het volkspetitionnement zorgde op deze wijze voor enige tweespalt binnen het CDA. De Vries kreeg steun van minister van buitenlandse zaken Van den Broek, die sprak van een "over-versimpelde vraagstelling". De christen-democratische jongerenorganisatie CDJA reageerde verontwaardigd op deze aantijgingen. Ook premier Lubbers vond dat het petitionnement "niet in diskrediet" mocht worden gebracht.

Ondanks de ruim 3,5 miljoen handtekeningen die er tegen de plaatsing van kruisraketten waren gezet, besloot het kabinet op 1 november na lang beraad tot de stationering van 48 kruisraketten in Nederland. Aan de vooravond van het kabinetsbesluit had premier Lubbers dit al laten doorschemeren op een bijeenkomst van het 'Komité Kruisraketten Nee' in Den Haag, toen hij sprak voor een publiek dat hem uit protest letterlijk de rug toekeerde. Binnen de CDA-top waren er vlak voor 1 november nog enige strubbelingen geweest. De plaatsing zelf stond niet ter discussie, maar wel het aantal kerntaken dat Nederland na plaatsing van de kruisraketten diende af te stoten en de mate van zeggenschap die Nederland kon laten gelden op een eventuele beslissing van de Verenigde Staten om de kruisraketten in te zetten. Bij de stemming over het kabinetsbesluit in de Tweede Kamer kon het kabinet niet op de gehele CDA-fractie rekenen. Beinema, Couprie, Kraaijeveld-Wouters, De Kwaadsteniet, Laning-Boersema en Van der Toorn stemden tegen; de steun van de kleine rechtse partijen bezorgde de coalitie de benodigde meerderheid.

Binnen de christen-democratische achterban nam in 1985 de onvrede over het sociaal beleid van het CDA toe. In de eerste maanden van het jaar roerde vooral het CNV zich. Sommige vakbondslieden betitelden de sociale politiek van het kabinet-Lubbers als "asociaal, onchristelijk en krankjorum". De voorzitter van de Hout- en Bouwbond van het CNV, Van Commenée, zegde zijn lidmaatschap van het CDA op. Samen met andere kritische CNV-ers begon hij gesprekken met de EVP en de Groep Scholten/Dijkman. In de eveneens bij het CNV aangesloten ambtenarenbond CFO gingen stemmen op om tot de oprichting van een nieuwe politiek partij op christelijke grondslag te komen. CNV-voorzitter Van der Meulen, die de principiële scheiding tussen vakbond en politiek wilde handhaven, waarschuwde het CDA in februari dan ook om de vakbond niet te negeren, maar juist te raadplegen. "Als dat niet gebeurt dan raakt het CDA zijn aanhang onder de werknemers kwijt", aldus de vakbondsvoorzitter. Uit enquêtes bleek dat de steun voor het CDA onder christelijke vakbondslieden terugliep. Voorzitter Bukman verdedigde zijn partij door erop te wijzen dat het CNV slechts de belangen van de werknemers hoefde te behartigen, maar dat het CDA als regeringspartij tot een veel bredere belangenafweging diende te komen. Niettemin zei hij toe dat het CDA zich zou "bezinnen" om tot een betere communicatie met het CNV te komen.

Later in het jaar zouden CNV en CDA echter opnieuw met elkaar in aanvaring komen. In juni somde de vakbond een aantal bezwaren op tegen het ontwerp-verkiezingsprogramma van het CDA, dat in mei was verschenen. De kritiek betrof vooral de grote rol die het CDA aan de overheid op sociaal-economische gebied van loonpolitiek toekende, waardoor de vakbond op de achtergrond zou raken, en de opvattingen over de medezeggenschap van de werknemers. Enige maanden later reageerde het CNV furieus op een artikel van CDA-fractieleider De Vries dat in augustus in het economenblad *Economisch-statistische berichten* was verschenen. In dit artikel stelde De Vries voor om in het arbeidsvoorwaarden-overleg in de bedrijven de ondernemingsraad in plaats van de vakbond als gesprekspartner van de werkgevers te laten fungeren. "In feite draait De Vries hiermee de vakbeweging de nek om", aldus CNV-secretaris Terpstra.

Niet alleen vanuit de vakbond, ook in het CDA zelf kon zo nu en dan kritiek worden vernomen op de opstelling van de eigen partij inzake het sociale beleid. In april werden op een bijeenkomst van christen-democratische gemeente- en provinciebestuurders enkele kritische noten geplaatst bij de komende invoering van de "voordeurdelerskorting". Een half jaar later, in

oktober, kwamen Ruppert, Veldkamp, De Gaay Fortman, Boersma, Lanser en andere prominente CDA-leden in het geweer tegen de door de CDA-bewindslieden De Koning en De Graaf voorgestelde wijzigingen van het sociale zekerheidsstelsel. Samen met een aantal andere vooraanstaande Nederlanders vormden zij de initiatiegroep "Bescherming en Vernieuwing Sociale Zekerheid". In een petitie, die aan Tweede Kamervoorzitter Dolman werd aangeboden, maakten zij hun bezwaren kenbaar. In een grimmige reactie beschuldigde premier Lubbers de groep ervan "asociaal" bezig te zijn, omdat zij geen behoorlijke alternatieven aangegeven zou hebben.

ontwerp-verkiezingsprogramma

Ruim voor de publicatie van het ontwerp-verkiezingsprogramma in mei ontstond in februari enige deinig toen bekend werd dat in dit concept de invoering van een verplicht identiteitsbewijs voor alle burgers zou worden bepleit. Op deze wijze dacht de programcommissie (onder voorzitterschap van L.M. van Leeuwen, president-directeur van het verzekeringsconcern Stad-Rotterdam en oud-voorzitter van de CHU) het werk van politie en justitie te kunnen vereenvoudigen. In de protesten die opklonken legde men vaak de link met het 'Persoonalausweis' uit de Tweede Wereldoorlog, zoals bijvoorbeeld in het redactioneel commentaar van *NRC-Handelsblad* van 19 februari. Dit dagblad noemde de introductie van het persoonsbewijs "een oorlogsverklaring van de overheid aan zijn burgers".

In het uiteindelijke ontwerp, dat al een jaar voor de verkiezingen in mei 1986 verscheen, bleek het geruchtmakende punt te zijn geschrapt. In het program, *Uitzicht - Samen werken voor morgen* getiteld, bood het CDA de kiezer op het sociaal-economische vlak weer perspectieven. Bij een economische groei van enige procenten zou de koopkracht van werknemers, ambtenaren en uitkeringsgerechtigden behouden kunnen blijven. Terugdringing van het overheidstekort bleef echter de hoogste prioriteit houden; er moest dan ook nog in een volgende kabinetsperiode 11 miljard gulden bezuinigd worden. Minister Ruding van financiën vond dit bedrag veel te laag. Volgens hem was tot 1990 nog minstens 24 miljard aan "ombuigingen" noodzakelijk. Uit doorberekening van de plannen van het CDA door het Centraal Planbureau bleek overigens later dat uitvoering van het door het CDA voorgestelde financieel-economische beleid niet tot terugdringing, maar tot een verdere stijging van de werkloosheid in 1990 zou leiden. Naar de mening van het Planbureau zou het

CDA teveel heil verwachten van de arbeidstijdverkorting als middel tegen de werkloosheid. In een reactie noemde een woordvoerder van het CDA de berekeningen van het CPB "zeer voorlopig" en eigenlijk niet meer dan "boekhoudkundige exercities".

Naast allerlei sociaal-economische beleidsvoornemens sprak het CDA zich in het ontwerp-program verder uit voor het strafbaar blijven stellen van actieve euthanasie. Wel werd het recht van de patiënt erkend "verdere behandeling te weigeren als deze daar nadrukkelijk om vraagt". In tegenstelling tot het verkiezingsprogram in 1982 sloot het CDA uitbreiding van het aantal kerncentrales niet meer uit. In hun reacties op het ontwerp-verkiezingsprogram van het CDA vonden zowel PvdA als VVD aanknopingspunten om na mei 1986 met het CDA tot regeringssamenwerking te komen. Binnen de top van het CDA leefde echter de voorkeur om na de verkiezingen opnieuw met de VVD in zee te gaan. In een interview in *Trouw* in mei zei fractieleider De Vries er niets voor te voelen om "de zoete vruchten van het wrange beleid van de afgelopen jaren met de PvdA te delen". Bovendien vreesde hij dat er dan in 1990 weer opnieuw orde op zaken zou moeten worden gesteld. In januari al had De Vries de PvdA gebrek aan realisme verweten doordat zij de suggestie wekte een beleid zonder "pijnlijke ingrepen" te kunnen voeren. "Op de zondagsschool noemden wij dat vroeger een wondergeloof", aldus De Vries. Ook Bukman vond voortzetting van het beleid met de VVD een volstrekt logische zaak.

kandidaatstelling

Voor het eerst in het vijfjarig bestaan van het CDA werd de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen niet meer samengesteld volgens een verdeelsleutel die de 'bloedgroepen' (de fuserende partijen KVP, ARP, CHU en de 'rechtstreekse' leden) een bepaald aantal verkiesbare plaatsen garandeerde. De partij als geheel zou - zo was in mei 1984 besloten - voortaan deze lijst opstellen, alhoewel het partijbestuur globaal toch wel enige rekening zou houden met de verschillende herkomst van de kandidaten. Tevens wilde het partijbestuur, conform de uitspraken van de partijraad van mei 1984, een verjonging van de Kamerfractie en werd een uitbreiding van het aantal vrouwen daarin wenselijk geacht.

In augustus presenteerde het dagelijks bestuur een voorlopige advieslijst. Naast kandidaten die door de afdelingen waren voorgedragen kwamen hierop ook enkele CDA-leden voor die zelf hadden gesolliciteerd naar een kandidatuur. Het kandi-

daatstellingsreglement van het CDA bood de leden namelijk de mogelijkheid om met voorbijgaan aan het afdelingsbestuur mee te dingen "naar een kandidatuur voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer". Van de 125 sollicitanten die door het partijbestuur waren opgeroepen kwamen er slechts enkele op een verkiesbare plaats terecht.

De opzet om meer jongeren en vrouwen in de hogere regionen van de kandidatenlijst te laten plaatsnemen was maar ten dele geslaagd. Als enige vrouw bij het eerste tiental, dat uiteraard werd aangevoerd door Lubbers met daarachter De Vries, stond op een zesde plaats Kraaijeveld-Wouters. Zij werd omringd door de CDA-ministers, behalve De Ruiter, die zich niet meer beschikbaar had gesteld. Zowel vertegenwoordigers van de rechtervleugel als dissidenten kwamen op onverkiesbare plaatsen terecht. In het bestuursvoorstel kelderde Van der Toorn, nog vijfde op de lijst van 1982 als vertegenwoordiger van de 'rechtstreekse' leden, voorlopig naar een 74ste plaats. Een maand later, op 7 september, nam een 'versterkt' partijbestuur dat was uitgebreid met regionale vertegenwoordigers het advies van het dagelijks bestuur vrijwel ongewijzigd over. Vervolgens was het aan de achterban om zich over de lijst te buigen. In een aantal afdelingen kwam het daarbij tot 'straf-expedities' tegen de dissidenten. Vanwege hun stemgedrag bij het stationeringsbesluit werden zij bijvoorbeeld in Leeuwarden naar de allerlaatste plaatsen verbannen. Een "comité van verontruste hervormden" diende zich nog aan om de CDA-leden aan te sporen meer kandidaten van christelijk-historische huize bij de eerste tien te krijgen.

nieuwe groepen kiezers

Naast programvoorbereiding en kandidaatstelling hield het CDA zich in het kader van de voorbereidingen op de verkiezingen ook bezig met de benadering van de nieuwe groepen kiezers die in 1986 hun opwachting in het stemlokaal konden gaan maken. In o.a. de V.S. was het CDA actief onder de daar woonachtige Nederlanders, die bij de komende Tweede Kamerverkiezingen mogen stemmen. Met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen, waar buitenlanders die langer dan vijf jaar in Nederland verblijven aan kunnen deelnemen, gingen de christen-democraten "de dialoog aan" met islamieten en christelijke Turken!

partijraad te Bussum: op weg naar de verkiezingen

In 1985 kwam twee keer de partijraad van het CDA bijeen, beide keren in Bussum. De partijraad van 8 juni was hoofdzakelijk gewijd aan het model gemeente- en

provincieprogramma voor de periode 1986-1991 en aan een aantal huishoudelijke zaken. De partijraad die op 25 en 26 oktober werd gehouden, stond in het teken van de landelijke verkiezingen. Ondanks zo'n 2000 ingediende amendementen werd hier zonder ingrijpende veranderingen het landelijke verkiezingsprogramma voor de periode 1986-1990 vastgesteld. Pogingen om de minima een absolute garantie voor het behoud van hun koopkracht te geven strandden op een onverbiddelijk partijbestuur. Volgens De Vries mochten er geen "valse beloften" gedaan worden. Premier Lubbers, die eerder op de dag zich op de KKN-manifestatie in "het hol van de leeuw" had gewaagd, werd zaterdag door de partijraad unaniem als lijsttrekker van het CDA bij de komende verkiezingen voorgedragen. Een verkiezingscongres van het CDA in februari 1986 zou het programma, het lijsttrekkerschap en de kandidatenlijst uiteindelijk bekrachtigen. Op de partijraad toonde Lubbers zich overigens minder zeker over voortzetting van de huidige coalitie dan de partij- en fractievoorzitters. Het CDA-programma diende volgens de beoogde lijsttrekker inzet te zijn van de verkiezingen, niet het gevoerde beleid, alhoewel dat natuurlijk wel zou meespelen. Op een persconferentie na de partijraad zei Lubbers te verwachten dat de verkiezingen zouden neerkomen op een keuze tussen Den Uyl en hem zelf. De kans dat hij tot een eventueel tot stand gekomen tweede kabinet-Den Uyl zou toetreden, achtte Lubbers uiterst gering. "Als de PvdA als grootste partij gaat meeregeren, gaat deze persoon weer terug naar het parlement", aldus de premier.

Centrumpartij (CP) en Centrumdemocraten

Evenals in voorgaande jaren raakte de Centrumpartij, die na het roeyement van Janmaat in oktober 1984 niet meer in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was, ook in 1985 regelmatig in opspraak. De partij, of sommige leden ervan, kwamen in de loop van het jaar in aanraking met verschillende instanties van de rechterlijke macht; soms als eisers, maar voornamelijk als gedaagden. In januari werd door het Openbaar Ministerie een strafvervolgning ingesteld tegen het wetenschappelijk bureau van de Centrumpartij en de directeur, dr. W.J. Bruyn. Justitie had hiertoe besloten naar aanleiding van de concept-nota *Nederland voor de Nederlanders*. In 1984 had dit stuk tot veel beroering geleid omdat hierin onder bepaalde omstandigheden geweld door Nederlandse burgers tegen buitenlanders met een beroep op noodweer werd gerechtvaardigd. Pogingen van de Anne Frank Stichting om via een kort geding een gerechtelijk

verbod op publicatie af te dwingen waren eerder mislukt, omdat het volgens de rechter slechts ging om een nota, die uitsluitend voor intern gebruik bedoeld was. Toen daarna, naar de mening van de officier van justitie de Centruumpartij zelf het vertrouwelijke karakter van het stuk had geschonden en er sprake was van een strafbaar feit, werd alsnog tot vervolging overgegaan. In zijn requisitoir eiste de officier op grond van geconstateerde rassendiscriminatie en aansporing tot geweld tegen Bruyn een boete van 2.500 gulden en twee weken voorwaardelijke gevangenisstraf. In april sprak de kantonrechter hem echter op louter formele gronden vrij van de tenlastelegging.

Eveneens in januari spande de 19-jarige Denise Schröder een kort geding aan tegen de Centruumpartij. Onder het voorwendsel dat het zou gaan om een NOS-programma was haar een interview afgenomen dat later door de Centruumpartij voor de televisie in de zendtijd voor politieke partijen werd uitgezonden. Vanwege het onrechtmatige karakter waarmee de Centruumpartij het vraaggesprek had verkregen, veroordeelde de president van de Haagse rechtbank de partij tot rectificatie in de eerstvolgende t.v.-uitzending.

In oktober verscheen de vice-voorzitter van de Centruumpartij De Wijer voor het Ambtenarengerecht om zijn "eervol ontslag" als docent geschiedenis van een Utrechtse scholengemeenschap aan te vechten. Formeel gesproken was De Wijer ontslagen omdat hij niet meer binnen de werksfeer van de school zou passen. Hierbij waren zijn lidmaatschap van de Centruumpartij en zijn "uiterst rechtse denkbeelden" belangrijke overwegingen. Omdat niet was gebleken dat De Wijer in zijn functioneren op school te ver was gegaan, betichtte de ambtenarenrechter de gemeente Utrecht van onzorgvuldigheid bij het ontslag. Hoewel daarmee het ontslagbesluit ongeldig was verklaard, stelde het vonnis eveneens dat terugkeer van de vice-voorzitter naar de scholengemeenschap vanwege de verstoorde verhoudingen was uitgesloten. De gemeente Utrecht werd opgedragen een behoorlijke ontslagregeling met De Wijer te treffen.

In de gemeenteraad van Almere bezette de Centruumpartij in 1985 weer twee zetels, nadat het raadslid Fresco, die al eerder de partij had verlaten, besloten had per 1 maart op te stappen. Geruchten dat de Centruumpartij Fresco 10.000 gulden zou hebben aangeboden om zijn zetel ter beschikking te stellen, werden door het gewezen raadslid bevestigd. De Centruumpartij wees deze beschuldigingen als laster van de hand en stelde Fresco het beproefde wapen van het kort geding in het vooruitzicht. De installatie in mei van het nieuwe

gemeenteraadslid voor de Centruumpartij, mevrouw d'Hondt, leidde ook nu weer tot ongeregelheden.

Al zeer vroeg startte de Centruumpartij de campagne voor de verkiezingen van 1986. In mei poogde de partij door de plaatsing van enkele advertenties in Nederlandstalige bladen in Zuid-Afrika onder de naar schatting 50.000 aldaar woonachtige Nederlanders stemmen te werven voor de komende parlementsverkiezingen. Voorzitter Vlieg van de 'Federasie van Nederlandse Vereenigings van Suid Afrika' zei in een reactie niet verbaasd te zullen zijn wanneer de "meeste Nederlanders in Zuid-Afrika" in mei 1986 op de Centruumpartij zouden stemmen, "want deze partij staat niet vijandig tegenover Zuid-Afrika". In eigen land kwamen de voorbereidingen in november op gang, toen het hoofdbestuur in november penningmeester en pleitbezorger van de partij mr. Lier aanwees tot lijsttrekker.

In de opiniepeilingen handhaafde de Centruumpartij in 1985 door de bank genomen haar positie, die overeenkwam met een Kamerzetel. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van september in de nieuwe provincie Flevoland won de Centruumpartij één zetel. Ten opzichte van de Kamerverkiezingen van 1982 boekte de partij enige vooruitgang in de IJsselmeerpolders. Vergeleken met de gemeenteraadsverkiezingen in Almere van september 1983 ging zij echter fors achteruit. Van de ruim 9 percent, die de Centruumpartij toen behaalde, had zij twee jaar later bijna de helft verspeeld.

Centrumdemocraten

Naar aanleiding van het roeyement van Kamerlid Janmaat door het bestuur van de Centruumpartij stapte aan het einde van 1984 een aantal medestanders van het parlementslicd uit de partij. Niet lang daarna richtten zij een eigen partij op, de Centrumdemocraten. Voorzitter van de nieuwe politieke groepering werd mevrouw Rinia. Na zijn toetreding zei Janmaat met de Centrumdemocraten aan de komende verkiezingen mee te zullen doen. Een poging van Janmaat om vóór 21 mei 1986 namens de Centrumdemocraten in het parlement te kunnen optreden, strandde op de constatering van Kamervoorzitter Dolman dat volgens het ongeschreven staatsrecht Kamerleden alleen partijen kunnen vertegenwoordigen namens welke zij zijn verkozen. Tot de verkiezingen zou Janmaat alleen onder zijn eigen naam in de Tweede Kamer zitting kunnen hebben. Spoedig na de start staken bij de Centrumdemocraten interne meningsverschillen

de kop op. Janmaat schorste in februari zijn twee fractiemedewerkers, omdat zij te veel bezig zouden zijn met "hun persoonlijke, politieke ambities". Eén van de twee geschorste medewerkers was drs. Vierling, in 1984 bij de Europese Verkiezingen nog lijsttrekker van de Centruumpartij. Blijkbaar waren de strubbelingen snel de wereld uitgeholpen, want in juni verscheen - vrijwel onopgemerkt - van de hand van Vierling, het rapport *Centrum-democratisch beleid ter bescherming van het Nederlands staatsburgerschap*. Het rapport was van een voorwoord voorzien door Janmaat, die inmiddels partijvoorzitter was geworden. Deze in het rood, wit en blauw van de nationale driekleur getooide uitgave van de genoemde stichting, richtte zich tegen het vreemdelingenbeleid van de regering. De teneur van het rapport, gesteld in moeilijk leesbaar vakjargon en voorzien van een verklarende woordenlijst, werd op heldere wijze door Janmaat in zijn voorwoord onder woorden gebracht: "Grenzen dicht, en: aanpassen of terugkeren".

conflicten tussen de Centruumpartij en de Centrumdemocraten

In februari vocht de Centruumpartij voor de afdeling rechtspraak van de Raad van State de registratie aan van de partij Centrumdemocraten van Janmaat. Raadsman en partijlid mr. Lier wenste een verbod op de naam, omdat deze een voortzetting van de Centruumpartij zou suggereren. Daarbij kwam dat leden van de Centruumpartij zich altijd al centrumdemocraten hadden gevoeld, aldus Lier: "dit voelen ze als verraad van Janmaat". In mei troffen beide partijen elkaar weer voor het gerecht, ditmaal in Den Bosch. In een kort geding eiste Janmaat dat partijsecretaris Seegers van de Centruumpartij persoonlijke aantijgingen, als zou Janmaat partijgelden hebben verduisterd, terug zou nemen.

Communistische Partij van Nederland (CPN)

"1985 moet het jaar worden waarin onze partij haar nieuw gewonnen inzichten ten volle tot gelding zal brengen. Het vaststellen van nieuwe doelstellingen en perspectieven voor socialistische omvorming van de Nederlandse maatschappij was een ingrijpende worsteling, die haar afsluiting vond in het programcongres van 1984. Het 29ste kongres zal het startsein moeten zijn om met nieuw zelfbewustzijn de partij tot daden en strijd in staat te stellen." Na jarenlang door interne conflicten te zijn geteisterd poogde de CPN met deze nieuwjaarswens voor 1985 een andere toon te zetten, die moest resulteren

in een positiever beeld van de partij. Gezien de consequenties van de hope-
loze verdeeldheid van de partij - ledenverlies met als gevolg financiële
tekorten en een inboeten aan organisatorische slagvaardigheid - was dit
bitter noodzakelijk. Hoewel de CPN er inderdaad in zou slagen de rust
enigszins in de partij te laten terugkeren, bleek in de opiniepeilingen haar
aantrekkingskracht niet te zijn toegenomen. Aan het eind van het jaar zou
de CPN volgens de enquêtes nog maar op één Kamerzetel mogen rekenen.

Meteen in het nieuwe jaar klonk vanuit de CPN het nieuwe geluid. Op een pers-
conferentie in januari zei partijvoorzitter Elli Izeboud dat de partijver-
nieuwing in een nieuwe fase was geraakt. "Tot nu toe had die vooral het
karakter van een polemiek met het verleden van de CPN, nu werken we uit wat
we willen en minder wat we niet meer willen." Van deze gerichtheid op de
toekomst getuigde ook de manifestatie die de CPN in februari in de RAI in
Amsterdam hield. Tijdens deze bijeenkomst, bedoeld om de partij na alle door-
stane troebelen eens op te peppen, riep Marcus Bakker over de hoofden van de
ruim tweeduizend aanwezigen de communisten, die de afgelopen tijd de partij
hadden verlaten, op om weer lid te worden van de CPN. "Kom terug, kameraden!
Jullie horen bij ons!", aldus Bakker.

partijcongres

Van 1 tot 3 maart hield de CPN haar 29ste partijcongres. In een discussie-
bijdrage werd de hoop uitgesproken dat er nu niet weer "een gratis voor-
stelling van verdeeldheid" aan een breed publiek zou worden weggegeven.
In tegenstelling tot wat sommigen gevreesd hadden verliep het congres zeer
rustig. Zeker vergeleken met vorige congressen waren er weinig wanklanken
te horen. Voor een deel kwam dit omdat de meest uitgesproken vertegenwoordi-
gers van de vernieuwingsgezinde en orthodoxe ('horizontale') vleugels al na
het buitengewoon congres van februari 1984 uit de partij waren getreden.
In haar openingstoespraak riep Voorzitter Izeboud het congres op, om "een
periode van machtsstrijd in de partij af te sluiten". Zij verdedigde het door
een aantal afgevaardigden als "kleurloos" bekritiseerde bestuursbeleid, dat
een middenweg trachtte te vinden tussen de wensen van vernieuwers en horizon-
talen. Dat het congres zich in het algemeen wel kon vinden in het gevoerde
beleid, werd duidelijk met de verkiezing van een nieuw partijbestuur. De
positie van de gematigden bleek in de nieuwe samenstelling versterkt. Voor-

zitter Izeboud, die enige weken later door het bestuur in haar functie werd herkozen, zei na het congres dat de uitslag van de bestuursverkiezingen het proces van vernieuwing had vastgelegd. In het bestuur werd ook een buitenlander gekozen, de Marokkaan M. Messaoudy. Volgens hem was dit de derde keer dat dit in een politieke partij in Europa voorkwam.

Het partijcongres, dat in het algemeen de bestuursvoorstellen volgde, week daar op één belangrijk punt van af. Tegen de zin van de partijleiding werd een amendement aangenomen waarin het verlenen van stemrecht aan buitenlanders bij de Provinciale- en Kamerverkiezingen werd bepleit. Verder ontstond er weer enige ophef over het onafhankelijke redactionele beleid van De Waarheid. Het voorstel van de orthodoxe vleugel, die van het dagblad weer een strijd bare krant onder controle van het partijbestuur wilde maken, haalde het niet. Een hevige botsing der stromingen kon worden voorkomen doordat het partijbestuur met een compromis kwam, waarin regelmatig politiek overleg tussen partijleiding en redactie werd voorgesteld.

Op 1 april zorgde De Waarheid voor de nodige opschudding in de CPN door op de voorpagina delen van een geheime notitie van PvdA-voorzitter Max van den Berg te onthullen. Van den Berg zou hierin voorstellen hebben gedaan voor de personele invulling van een eventueel te vormen links meerderheidskabinet. Voor de aan de CPN toegedachte ministerspost van Binnenlandse Zaken werden Marius Ernsting dan wel Rinus Haks als kandidaten genoemd. Toen het bestuur van de CPN wat al te schielijk toehapte door in een eerste reactie mee te willen delen verheugd te zijn, achtte de redactie van *De Waarheid* het beter de partijtop er op te wijzen dat het hier een 1-aprilgrap betrof.

Hoewel de CPN er in geslaagd leek te zijn in de eerste helft van 1985 in rustiger vaarwater verzeild te raken, leverde dit niet een verbetering van haar financiële situatie op. Uit de door penningmeester Boe Thio in juni gepresenteerde cijfers bleek dat er op de begroting van meer dan anderhalf miljoen gulden een tekort was van zo'n vier ton. Tegenvallende resultaten van de financiële campagnes en achterstanden in de contributie-inning ten gevolge van het "ineenstorten op een aantal plekken van de partij-organisatie (en) desinteresse", alsmede het overschrijden van begrote uitgaves waren hieraan debet. Om de begroting enigszins sluitend te krijgen werd voorgesteld om onder meer op de personeelsuitgaven te bezuinigen.

samenwerking

In een resolutie die door het 29ste congres in maart was overgenomen sprak de CPN zich al vroeg uit voor verregaande samenwerking tussen klein links met het oog op de Kamerverkiezingen in mei 1986. De communisten wilden de mogelijkheid onderzoeken van een gemeenschappelijk program en een gezamenlijke lijst met PSP, PPR, partijlozen "en anderen die zich daartoe aange trokken voelen". De CPN, die zich als eerste 'klein-linkse' partij in principe bereid verklaarde tot deze vormen van samenwerking, stelde het zelfstandig voortbestaan van de partij hierbij wel voorop. Bij monde van Brouwer werd de PvdA verzocht CPN en PSP in de strijd tegen het kabinet-Lubbers niet links te laten liggen. Alleen door de samenwerking van de PvdA met klein links kan een alternatief worden geboden voor het rechtse beleid van CDA en VVD, aldus de fractievoorzitter van de CPN.

Nadat het PSP-congres met een minieme meerderheid structurele samenwerking met klein-links bij de komende Kamerverkiezingen had afgewezen, besloot de CPN in augustus met een eigen lijst de verkiezingen in te gaan. De communisten wilden echter blijven streven naar progressieve machtsvorming en stelden daarom een lijstverbinding met PvdA, PPR, PSP en EVP voor. De CPN wilde niet ingaan op een verzoek van een aantal dissidente PSP-ers om samen met de PPR tot een gezamenlijke lijst te komen. Het partijbestuur vreesde dat de samenwerking met de PSP op gemeentelijk, provinciaal en Europees niveau hierdoor in gevaar zou kunnen komen.

ontwerp-verkiezingsprogramma

In september verscheen het ontwerpverkiezingsprogramma van de CPN, '*Met alle macht...*' Hoofdpunten hieruit waren de bevordering van 'volledige en volwaardige' werkgelegenheid, verhoging van de koopkracht voor lagere inkomens en arbeidstijdverkorting met behoud van loon. Daarnaast wilde de CPN een 'actieve vredespolitiek' voeren, wat onder meer een besliste afwijzing van de plaatsing van kruisraketten inhield.

De Waarheid

Niet alleen de CPN, ook *De Waarheid* verkeerde in grote financiële problemen. De poging om van het dagblad een krant voor héél links te maken had niet tot

een groter aantal abonnees geleid; de oplage liep in 1985 daarentegen zelfs van 16.000 tot 12.000 betalende abonnees terug. Voor een deel werden de persen draaiende gehouden door een in mei verkregen voorschot op de compensatieregeling voor verliesgevende bladen van het Bedrijfsfonds voor de Pers. Door een verdere daling van het aantal abonnees en het uitblijven van verdere steun van het bedrijfsfonds, waarop *De Waarheid* wel aanspraak meende te kunnen maken, verslechterde de positie van het noodlijdende blad nog meer. Een niet geheel onbevooroordeelde hoofdredacteur Meerten van het concurrerende *Manifest* van het VCN, schatte de schuld van *De Waarheid* op "een dikke zeven miljoen". Wervingscampagnes met leuzen als "Wordt de Waarheid geweld aangedaan? Wel als u 'm niet leest!", draaide op niets uit. Terwijl *De Waarheid* zich opmaakte om op 10 november haar 45-jarig bestaan te vieren, besloot haar uitgever Bepenak (een afkorting die staat voor 'Bevordering van de pers van de Nederlandse arbeidersklasse') dan ook tot een drastische sanering. Vanaf 1 december zou de krant in weekend-formaat verschijnen, hetgeen op weekbasis een inkrimping van de redactionele tekst met 40 percent zou gaan betekenen. Daarnaast moesten nog vijf journalisten afvloeien en zouden in het productieproces enige arbeidsplaatsen dienen te verdwijnen.

Verbond van Communisten in Nederland

Het VCN, dat zich in feite al in oktober 1984 van de CPN had afgesplitst, begon 1985 met een felle aanval op de CPN. In een verklaring van het dagelijks bestuur van 8 januari werden de leden van het Verbond aangespoord niet deel te nemen aan het congres van de CPN en zelfs om de banden met deze partij maar helemaal te verbreken. De CPN als communistische partij was volgens de verklaring ten onder gegaan; haar 29ste congres werd het "euthanasiecongres" genoemd. Het verschil tussen de doorbrakers en de huidige partijleiding is dat de eersten actieve euthanasie voorstaan, de laatste passieve. Het verloop van het congres sterkte het VCN in haar opvatting dat de CPN niet meer communistisch was. De partij bleek te zijn geworden tot "een gelegenhedencoalitie van reformisten, radicalen en utopisten met het anti-sowjetisme als vaak enig bindmiddel". In *Manifest* werd dan ook de 'heroprichting' van een Nederlandse communistische partij aangekondigd, aan het einde van 1985. Op 2 en 3 november 1985 werd uiteindelijk in het gebouw De Hoeksteen, waar de CPN tegelijkertijd een protestvergadering tegen de plaatsing van kruisraketten had belegd, officieel het 'Verbond van Communisten in Nederland' opgericht.

Tijdens de oprichtingsvergadering werd een resolutie aangenomen, waarin grondslag en doelstelling stonden verwoord. De nieuwe communistische partij zou zich baseren op marxistisch-leninistische grondslag, en oriënteerde zich op de Sovjet-Unie. Verkiezingsstrijd diende verbonden te zijn met klassenstrijd. Gezien het feit dat het VCN een partij in opbouw was, zou hij niet deelnemen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. Bij de Gemeenteraadsverkiezingen zou per gemeente bekeken worden of het VCN met een eigen lijst zou uitkomen. Bovengenoemde voorstellen over deelname aan verkiezingen werden door de vergadering overgenomen.

Het VCN telde volgens algemeen secretaris Dammen zo'n duizend leden. Een dubbellidmaatschap van VCN en CPN zou niet worden geaccepteerd.

Het blad *Manifest*, dat volgens de klassieke leninistische traditie onder directe controle van het partijbestuur staat, had ongeveer drie en een half duizend abonnees. Na een intensieve campagne, waarbij onder meer in Amsterdam het 'Manifestival' werd georganiseerd, slaagde het VCN erin het blad in plaats van één keer in de twee weken per 1 januari 1986 wekelijks te laten verschijnen.

Democraten '66 (D'66)

1985 hield voor D'66 een belangrijke koerswijziging in. Niemand minder dan Hans van Mierlo, één van de 'founding fathers' van de partij, drukte in dat jaar zijn stempel op de ontwikkelingen binnen D'66. Terwijl in het eerste nummer van *Democraat* de secretaris buitenland van het hoofdbestuur vanwege de participatie van D'66 in een Europees samenwerkingsverband nog vol trots meedeelde dat "de vierde stroming haar vleugels uitslaat", werd door Van Mierlo deze conceptie ten grave gevoerd. Het bestaansrecht van D'66 lag volgens hem niet in een plaats naast socialisme, liberalisme en christendemocratie, maar in een terugkeer naar de opvattingen die de partij ooit gekoesterd had over staatsrechtelijke vernieuwing.

"Ga heen en zondig opnieuw"

Van Mierlo zetten zijn ideeën over de lijn die D'66 diende te volgen uiteen op een bijeenkomst van ongeveer 700 raads- en statenleden van de partij op 5 januari in Arnhem. Daar maakte hij in zekere zin zijn 'come-back': volgens zijn zeggen was het voor het eerst sinds 12 jaar dat hij partijgenoten op

deze wijze weer toesprak. In zijn rede schetste de senator de geschiedenis van zijn geestesprodukt. Opgericht met als belangrijkste doelstelling de politieke vernieuwing, raakte D'66 in de jaren '70 dit perspectief kwijt met de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl en het mislukken van de 'progressieve volkspartij'. Terlouw haalde D'66 uit het moeras en wilde de partij als vierde stroming in het Nederlandse politieke bestel verankeren. Hoewel Van Mierlo begrip toonde voor de positie van Terrouw, merkte hij op dat hierbij "het revolutionaire karakter, gericht op politieke vernieuwing, werd genegeerd". Terlouw's poging "stond eigenlijk loodrecht op ons vorige imago van partijvernieuwers". De aantasting van de geloofwaardigheid van D'66 was één van de redenen van de zware verkiezingsnederlaag in 1982. De draad van politieke vernieuwing, die Terlouw had laten vallen, diende volgens Van Mierlo weer te worden opgepakt. Daartoe bestond nog steeds alle aanleiding, want evenals in 1966 vertoonde de parlementaire democratie nog vele gebreken, hetgeen door de RSV-affaire werd onderstreept. De toekomst van D'66 lag in het opnieuw op de dagorde plaatsen van het thema van de staatsrechtelijke vernieuwing. D'66 moest in dit verband haar oude staatsrechtelijke voorstellen 'revitaliseren' en weer streven naar een politieke hergroepering van de progressieven in Nederland. Tenslotte vatte Van Mierlo de bedoeling van zijn betoog samen in een oproep tot de aanwezigen: "Ga heen en zondig opnieuw!"

In zijn rede kondigde Van Mierlo bovendien - met voorbijgang van partijbestuur en Tweede Kamerfractie - de komst van een 'Politieke Boodschap' aan, die zou worden geschreven door de Eerste Kamerfractie. Hierin zou kort en bondig de identiteit van D'66 worden geherdefinieerd en kernachtig een aantal concrete beleidsvisies worden geformuleerd. Het partijbestuur kon deze boodschap dan in een resolutie op het komende congres aan de partij voorleggen. Hoewel Van Mierlo aan het begin van zijn toespraak had gewaarschuwd niet te zijn gekomen als "de goeroe die de langverbeide politieke boodschap brengt en ook niet als een potentiële lijsttrekker die alvast aan zijn aanloop begint", zagen velen in de partij hem wel als de redder uit de nood. De enige kandidaat tot dan toe voor het lijsttrekkerschap, Engwirda, werd gebrek aan charisma verweten. De druk die op Van Mierlo werd uitgeoefend om zich als lijsttrekker beschikbaar te stellen werd steeds groter. Zijn weigering om door minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek te worden voorgedragen voor de functie van secretaris-generaal van de Westeuropese Unie, versterkte de hoop dat hij uiteindelijk zou toestemmen in het lijsttrekkerschap.

40e congres: Van Mierlo als lijsttrekker beschikbaar

Onder een gewijzigde naam - de apostrof uit D'66 is vervallen, waardoor de cijfers niet meer voor het jaartal 1966 stonden, maar deel gingen uitmaken van het beeldmerk - congresseerde D66 op 14 en 15 juni in Amersfoort. Opnieuw waren alle ogen op Van Mierlo gericht, toen deze onder de titel '*Een reden van bestaan*' zijn lang verwachte 'Politieke Boodschap' uitsprak. Hoewel naar zijn mening de eerste stormloop op het politieke bestel was mislukt, zei Van Mierlo dat het bestaansrecht van D66 nog steeds was gelegen in "de noodzaak van ingrijpende vernieuwing van de politieke cultuur". Omdat de partijen zich nog steeds baseerden op verstarde en achterhaalde 19de eeuwse ideologieën, waren de verhoudingen volledig vastgeroest. De taak van D66 was daarom zich te "blijven specialiseren in politieke analyses en plannen waarin met ontzuilde ogen gekeken wordt naar deze ontzuilde samenleving".

Tot veler verrassing voegde Van Mierlo aan zijn politieke boodschap nog een persoonlijke toe, namelijk dat hij zich als lijsttrekker beschikbaar stelde. Onder een daverend applaus verbond hij aan zijn kandidatuur wel enige voorwaarden: niet alleen moest het verkiezingsprogram voor hem aanvaardbaar zijn, ook wenste hij na de verkiezingen tijd vrij te houden voor "verplichtingen in de privé-sfeer". De huidige fractievoorzitter van de Tweede Kamer, Engwirda, kondigde terstond aan zijn kandidatuur in te zullen trekken.

De dubbele boodschap van Van Mierlo en de publiciteit die deze kreeg zette de overige beraadslagingen van het congres enigszins in de schaduw. Wegens tijdgebrek kon niet de hele agenda worden afgewerkt. Wel werd een begin gemaakt met de behandeling van een aantal 'beslispunten' in verband met de opstelling van het verkiezingsprogram. Tegen de zin van het partijbestuur nam het congres een motie aan waarin de sluiting van de kerncentrales in Dodewaard en Borssele werd afgewezen.

kandidaatstelling

Vanwege het feit, dat het nu "meer dan ooit tevoren" van het grootste belang was dat de interne verkiezingen van de kandidaat-Kamerleden na de parlementsverkiezingen zouden resulteren in een "evenwichtig samengestelde fractie", werd op het congres door de voorzitters van de Statenfracties van D66 een motie ingediend waarin werd gevraagd om de instelling van een commissie van "wijze mannen", die bij de kandidaatsverkiezing een adviserende rol zou moeten

spelen. Tegen de zin van het hoofdbestuur nam het congres deze motie aan. Onder leiding van voorzitter Lambers-Hacquebard stelde de "Commissie Aandragen Stemadvies" na gesprekken met alle kandidaten een advieslijst van 15 personen op, waarvan verwacht mocht worden dat zij optimaal zouden functioneren in de Kamerfractie. Deze 15 personen zouden door het partijbestuur bij de verkiezingen van de kandidaten bij de leden - die het laatste woord hadden - worden aanbevolen. In feite was deze procedure een poging om de volstrekt open en gedemocratiseerde kandidaatstelling binnen D66 enigszins in banen te leiden. Dat deze opzet slaagde bleek in november na de schriftelijke stemming waaraan meer dan de helft van de leden - een record - deelnam. De leden hadden het stemadvies van de partijleiding ter harte genomen door alle aanbevolen kandidaten op één na bij de eerste 15 van de definitieve kandidatenlijst te plaatsen. Opvallend was de derde plaats van fractieleider Engwirda, die door druk van de vrouwenlobby was gepasseerd door Kamerlid Louise Groenman. Uiteraard prijkte Van Mierlo op de eerste plaats.

In oktober kwam D66 met een origineel plan om geld bijeen te krijgen voor de verkiezingscampagne van 1986. Belangstellenden konden in aanmerking komen voor speciaal voor D66 vervaardigde kunstwerken door de partij geld te lenen en daarbij af te zien van de gebruikelijke rente. Van het geleende bedrag zou D66 binnen 2 jaar 20 percent terugbetalen, de rest diende volgens de partij als een schenking te worden beschouwd. Op deze wijze hoopten de Democraten 750.000 gulden in te zamelen.

ontwerp-verkiezingsprogramma

Ook in oktober verscheen - na enige vertraging - het concept-verkiezingsprogramma van D66. Een eerdere versie was door de partijleiding bekritiseerd omdat er te weinig van de 'Politieke Boodschap' van Van Mierlo in zou doorklinken. Door de vertraging kon het congres van eind november het program slechts in hoofdlijnen beoordelen. De definitieve vaststelling en de formele aanwijzing van Van Mierlo tot lijsttrekker werden uitgesteld tot een extra congres in januari 1986.

In het bijgewerkte ontwerp-verkiezingsprogram waren wel de door het partijbestuur node gemiste voorstellen inzake staatsrechtelijke vernieuwing opgenomen. Naast de bekende stokpaardjes van D66 zoals de verkiezing van de minister-president en de introductie van het districtenstelsel bepleitte het

program het opzetten van een 'parlementair onderzoeksinstituut'. Dit instituut zou de maatschappelijke uitwerking van de regelgeving van de overheid moeten onderzoeken en daarnaast zorg moeten dragen voor de eigen informatieverwerking van de Tweede Kamer, buiten de regering om. Een uitspraak over de kruisraketten ontbrak, omdat D66 eerst het '1 november-besluit' van de regering wilde afwachten. Bij de presentatie van het ontwerp zei Van Mierlo dat medewerking van D66 aan het huidige beleid van CDA en VVD uitgesloten was. Tevens noemde de lijsttrekker van de Democraten de PvdA - ondanks de vele verschillen die er met D66 bestaan - een vernieuwingsgezinde partij.

Op het 41ste congres van D66 op 30 november in Breda werd door Van Mierlo de open plek in het ontwerpprogram met betrekking tot de kruisraketten ingevuld. Wanneer het parlement een verdrag met de Verenigde Staten over de plaatsing van deze wapens zou goedkeuren, zou D66 zich hierbij neerleggen. In het verkiezingsprogram zou ook niet worden aangedrongen op heronderhandelingen met de V.S.

In zijn redevoering tot het congres zei Van Mierlo dat D66 onafhankelijk de verkiezingen in zou gaan. Hoewel hij toch wel een voorkeur uitsprak voor de PvdA, sloot hij formeel samenwerking met VVD en CDA niet uit, wanneer deze tot een drastische verandering van hun beleid zouden komen. Volgens Van Mierlo werd de opleving van D66 - in de opiniepeilingen weer goed voor zo'n 6 zetels - evenmin als haar staatsrechtelijke ideeën door de overige partijen op prijs gesteld. D66 werd behandeld als "het ongewenste kind uit de gemeenschap der zuilen", aldus de man die de partij weer een nieuw elan had gegeven.

Evangelische Volkspartij (EVP)

In 1985 ondernam de EVP diverse pogingen om te komen tot een "bundeling van vooruitstrevende christenen". Hierbij hield de partij de mogelijkheid open zich op te heffen en op te gaan in een nieuwe politieke partij. Electorale motieven speelden een belangrijke rol bij deze initiatieven. Volgens de opiniepeilingen leek het er op dat de EVP haar ene zetel zou verliezen. Geen enkele poging tot bundeling slaagde echter, zodat er uiteindelijk voor de EVP niets anders over bleef dan zelfstandig aan de Tweede Kamerverkiezingen deel te nemen.

Het najaarscongres van '84 had besloten tot één kandidatenlijst voor de verkiezingen van 1986 en één programma op hoofdpunten van de EVP, de Basisbeweging

voor Vrede en Solidariteit en de Europese Groenen (die begin '84 was opgericht rond de uitgetreden CDA-Kamerleden Scholten en Dijkman). In 1985 bleek tijdens drie gesprekken weldra dat de Europese Groenen zelfstandig de verkiezingen zouden ingaan. Ondertussen had zich nog een gesprekspartner aangediend: Dilo van Commenée, voorzitter van de Hout- en Bouwbond CNV, die een alternatief zocht voor het CDA en met hem, naar zijn zeggen, 80 à 90% van de CNV-leden. In februari vond een eerste gesprek plaats tussen vertegenwoordigers van het CNV, de EVP en de Basisbeweging voor Vrede en Solidariteit, op initiatief van Van Commenée. In dit gesprek werd men het eens over de behoefte aan een progressief-confessioneel alternatief voor het CDA. Voortvloeiend uit deze gesprekken legde het EVP-bestuur aan het congres van 30 maart het voorstel voor mee te werken aan een nieuwe partij voor progressieve christenen, welke een voortzetting zou kunnen zijn van de EVP, maar waar de EVP mogelijkerwijs ook in op zou kunnen gaan. Dit voorstel werd door het congres in grote lijnen overgenomen met één belangrijk toegevoegd element: de eventuele 'nieuwe partij' zou bij de komende Tweede Kamerverkiezingen ook samenwerking zoeken met andere progressieve groeperingen "waarbij geen partijen op voorhand worden uitgesloten". Concreet betekende dit dat PSP en CPN ook betrokken zouden kunnen worden bij deze samenwerking. Met name fractievoorzitter mevrouw Ubels toonde zich erg tevreden met deze toevoeging. Voor het Kamerlid Jan Nico Scholten en Van Commenée vormde dit besluit echter aanleiding niets meer te voelen voor een nieuwe partij rond de EVP. Door de deur naar klein links open te houden zouden teleurgestelde CDA-kiezers afgeschrikt worden. Scholten, Van Commenée, maar ook een gedeelte van het EVP-kader zagen electoraal alleen nog mogelijkheden in een opstelling tussen CDA en PvdA. Een andere stroming binnen de EVP vond deze benadering te weinig radicaal, te zeer gericht op machtsvorming en voorbijgaand aan het evangelische uitgangspunt. De mogelijke samenwerking met PSP en CPN, verwoord in het congresbesluit leidde derhalve tot een crisis in de EVP. De algemeen secretaris, de penningmeester en de partijcoördinator verlieten de partij; het voltallige bestuur van de EVP in de provincie Groningen besloot af te treden, evenals de voorzitter, secretaris en penningmeester van de EVP in Gelderland. Ook verscheidene leden zegden hun lidmaatschap op. De radicale vleugel leek hiermee voorlopig de 'strijd' gewonnen te hebben. Ex-leden van de EVP besloten in april tot oprichting van een nieuwe partij, als 'alternatief voor het CDA'. Op 11 november nam dit initiatief vastere vormen aan en besloot men tot oprichting van de nieuwe partij 'De Alliantie'.

Het initiatief werd genomen door de voormalige algemeen secretaris van de EVP, Bruggeman, samen met D. van Commenée en W. van Dam. Laatstgenoemde was oud-voorzitter van de PPR en zojuist afgetreden als lid van de Provinciale Staten van Gelderland. De Alliantie zou mee gaan doen aan de Kamerverkiezingen van '86. Ze wilde zich richten op CDA'ers die ontevreden waren over het sociale beleid en het vredesbeleid van die partij.

Ondanks het wegvallen van J.N. Scholten, Van Commenée en een aantal bestuursleden, bleef de EVP onvermoeibaar streven naar bundeling van progressieve christenen. In juni richtte de partij zich met een open brief tot deze groep, met de oproep zich te verenigen in één partij. Deze bundeling werd zo belangrijk bevonden dat de vaststelling van het verkiezingsprogramma 1986-1990 verschoven werd naar het najaarscongres.

Ondanks alle pogingen kwam de bundeling niet tot stand. Fractievoorzitter Ubels constateerde in haar toespraak op de partijraad van 29 juni deze mislukking en stelde voor als EVP zelfstandig aan de verkiezingen mee te doen, "met onze eigen identiteit". De EVP zou echter blijven streven naar bundeling van progressieve christenen. Het najaarscongres zou een besluit nemen over samenwerking met andere progressieve partijen. Het partijbestuur kreeg van de partijraad opdracht de mogelijkheden hiertoe te onderzoeken. Deze mogelijkheden waren echter beperkt geworden. PvdA en D'66 wezen bundeling af, en ook het PSP-congres had inmiddels gekozen voor zelfstandige deelname aan de verkiezingen. Bleven over CPN en PPR. Het najaarscongres van de EVP op 23 november stemde in met een mogelijk akkoord tussen CPN, EVP en PPR op parlementair niveau. Het verkiezingscongres van januari '86 zou uiteindelijk zijn fiat moeten geven aan dit bereikte akkoord.

program en kandidatenlijst

Op 30 oktober presenteerde de EVP het ontwerp-verkiezingsprogramma. Opvallend hierin was het voorgestelde sabbatjaar. Eens in de zeven jaar zou iedere werkende een jaar vrijaf kunnen krijgen, met behoud van inkomen. Een werkloze zou dan de opengevallen plaats kunnen innemen. Het congres op 23 november stelde dit program zonder noemenswaardige wijzigingen vast.

De kandidatenlijst zou pas in januari '86 worden vastgesteld. De partijraad van 2 november had wel een advieslijst opgesteld. Cathy Ubels stond hier op de eerste plaats en generaal-majoor b.d. C. von Meyenfeldt nummer twee. De

landelijke afdelingen (Kamerkieskring-organisaties) bleken eerder hun voorkeur te hebben uitgesproken voor Von Meyenfeldt, maar deze had te kennen gegeven niet beschikbaar te zijn voor het lijsttrekkerschap. Hij wilde slechts "gewoon" Kamerlid zijn.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

De discussie over de politieke samenwerking met SGP en RPF bij de komende gemeenteraadsverkiezingen hield de gemoederen binnen het GPV in de eerste maanden van 1985 bezig. In de kiesverenigingen besprak men de notitie "Criteria bij politieke samenwerking" die in november 1984 in *Ons Burger-schap* was gepubliceerd. Hierin werden door een commissie van de Generale Verbondsraad (GVR) de criteria uiteen gezet waaraan de 'lijstineenschuiving' de vorming van een gemeenschappelijke lijst met SGP of RPF, moest voldoen. Al in 1981 had de GVR besloten deze richtlijnen op te stellen, niet om "lijst-ineenschuiving" te propageren, maar als handleiding, omdat in de praktijk steeds meer kiesverenigingen tot politieke samenwerking bij gemeente- of Statenverkiezingen overgingen. Mede op grond van de reacties van een aantal kiesverenigingen formuleerde de GVR zijn uiteindelijke voorstel voor de Algemene Vergadering. Het formele uitgangspunt hierin is dat als regel niet tot lijstineenschuiving zal worden besloten wanneer men kan aannemen dat via een zelfstandige GPV-lijst één of meer zetels bij gemeente- of provinciale verkiezingen haalbaar zijn. Het behoud van de eigen identiteit is in inhoudelijk opzicht een "conditio sine qua non"; de samenwerking mag dan ook beslist niet worden uitgelegd als "een demonstratie van geloofseenheid". De naam GPV mag pas boven een ineengeschoven lijst prijken, wanneer is vastgesteld dat "de programma's van de betreffende partij(en) in hoofdlijnen overeenstemmen met dat van het GPV en dat daarin geen voor het GPV onaanvaardbare punten staan". Samenwerking op landelijk niveau is geheel uitgesloten. De nationaal-gereformeerde politiek mag niet vermengd worden met andere politiek, aldus oud-Kamerlid A.J. Verbrugh in een toelichting op het voorstel. Het GPV zou liever niet in de Kamer vertegenwoordigd zijn dan haar politieke gezicht te verliezen in een gezamenlijk optreden met SGP en RPF.

Op 20 april 1985 had in Arnhem de 38e Algemene Vergadering plaats. Omdat de GVR verwachtte dat de beraadslagingen over de handleiding voor politieke samenwerking veel tijd zou vergen, werd besloten de nota over de mogelijke nieuwe bestuursstructuur van het Verbond niet aan de orde te stellen. Met

ruime meerderheid nam de Algemene Vergadering het vrijwel ongewijzigde voorstel van de GVR over. Het voorstel van Dronten, dat lijstineenschuiving strijdig achtte met de grondslag van het GPV, kreeg slechts de steun van 21 van de ruim 200 aangesloten kiesverenigingen. De politieke samenwerking bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986, maar ook die voor de provinciale staten in 1987 is met het aannemen van de handleiding nu aan regels gebonden.

voorbereidingen Kamerverkiezingen

Ruim een jaar voor mei 1986 startte het GPV, in de opiniepeilingen goed voor twee Kamerzetels, de voorbereidingen voor de komende Tweede Kamerverkiezingen. In januari werden de onderwerpen 'huwelijk en gezin' en een economisch herstelplan tot speerpunten in de propaganda verheven. Deze issues zouden ook in het in oktober te verschijnen ontwerp-verkiezingsprogramma centraal staan. Opvallend genoeg werd de eigen achterban van het GPV, de leden van de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (Binnen Verband) als voornaamste doelgroep van de propaganda-activiteiten aangemerkt.

Op de jaarvergadering in april gaf het Tweede Kamerlid Schutte het startschot voor de verkiezingscampagne van het GPV. In een strijd bare redevoering verklaarde hij de 'Wet gelijke behandeling', waarmee het kabinet-Lubbers alle vormen van discriminatie strafbaar wilde stellen, tot inzet van de komende verkiezingen. In zijn huidige vorm zou deze wet de doodsteek betekenen voor elke organisatie, die aan een eigen identiteit gehecht is, aldus Schutte. Steun aan een voortzetting van de coalitie van CDA en VVD, van belang wanneer deze partijen in mei volgend jaar geen meerderheid zouden halen, stelde hij afhankelijk van de nadere invulling van deze wet.

Op de vergadering van de GVR op 28 september werd Schutte als eerste op de voorkeurslijst van kandidaten voor de Kamerverkiezingen geplaatst. Hierdoor zal hij vrijwel zeker ook het GPV als lijsttrekker in mei 1986 aanvoeren. Tevens werd in deze vergadering door de GVR in grote lijnen het ontwerp-verkiezingsprogram vastgesteld. In het concept, dat in oktober onder de naam *Op koers naar morgen* verscheen, werd de overheid erop gewezen dat zij in dienst van God staat. Zij behoort op te treden tegen abortus, euthanasie en criminaliteit. Een actief overheidsbeleid ten aanzien van de vrouwenemancipatie werd afgewezen.

De Centrale Verbondsraad sprak zich op 28 november uit in principe bereid te zijn bij de komende Kamerverkiezingen een lijstverbinding aan te gaan met

RPF en SGP. Anders dan lijstineenschuiving werd deze vorm van samenwerking als een meer technische aangelegenheid beschouwd.

Naast de Algemene Vergadering belegde het GPV in 1985 nog twee congressen. Op het Politiek Sociaal Congres van 21-23 november werd gepoogd een christelijk sociaal-politieke visie op economische problemen te formuleren. Op 1 juni kwam men bijeen naar aanleiding van de studie *Gedwongen gelijk te zijn?* van de Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het GPV; over het emancipatiebeleid van de overheid. De teneur van de studie en van het congres was dat de overheid huwelijk en gezin centraal zou moeten stellen in haar beleid, in plaats van verregaande individualisering te bevorderen. In het ontwerp-verkiezingsprogram van oktober keerden deze opvattingen weer terug.

In augustus verloor het GPV de voorman die jarenlang het gezicht van het Verbond in de Tweede Kamer had bepaald: P. Jongeling. Als eerste vertegenwoordiger van het GPV had hij vanaf 1963 tot 1977 zitting in het parlement. In zijn optreden kenmerkte hij zich als politieke eenling. Toenadering tot de SGP werd niet gezocht. Omdat ARP, CHU en KVP zich naar zijn mening ten onrechte confessioneel noemden, eiste Jongeling dat predikaat alleen voor het GPV op. Naast parlementariër was Jongeling jarenlang hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad* en publiceerde hij over kerk en politiek. Bovendien schreef hij onder het pseudoniem Piet Prins een aantal jeugdboeken.

Groep Scholten/Dijkman

De twee Kamerleden Scholten en Dijkman, die in 1984 in de Kamer zaten onder de naam 'Groep Scholten/Dijkman', behielden in 1985 wel hun zetels, maar beëindigden in het voorjaar hun onderlinge samenwerking. Al aan het begin van het jaar bleek dat Jan Nico Scholten zich actief bezig hield met mogelijke nieuwe partijvorming. Met de Basisbeweging voor Vrede en Solidariteit, de EVP en een groep kritische CNV'ers had hij gesprekken gevoerd. Stef Dijkman nam niet deel aan deze besprekingen, aangezien hij weinig heil zag in een nieuwe politieke partij. Op 18 april maakte Dijkman zijn overstap bekend naar de PPR-fractie. De dag ervoor had hij zich als lid van de partij aangemeld. Dijkman motiveerde zijn overgang met de opmerking dat hij in de PPR zijn politieke werk het beste zou kunnen voortzetten. Het streven van deze

partij naar bundeling van progressieve krachten en het feit dat de PPR geen specifiek christelijke partij is waren voor hem belangrijke factoren. Dijkman wilde "voor geen goud" zich voor een tweede keer aansluiten bij een partij die op religieuze grondslag politiek bedrijft. De samenwerking in de Tweede Kamer tussen de groep Scholten/Dijkman en mevrouw Ubels van de EVP kwam na deze stap van Dijkman tot stilstand. Het overblijvende Kamerlid Scholten zei de beslissing van Dijkman te begrijpen en te respecteren. Hij zelf had nog niet een politiek alternatief gevonden en zou voorlopig als onafhankelijk Kamerlid blijven functioneren. Wel was hij inmiddels afgestapt van de idee een nieuwe politieke partij op te richten voor teleurgestelde CDA'ers. Met gelijkgezinden onderzocht hij de mogelijkheid van een overgang naar de PvdA. Door middel van gesprekken zou nagegaan moeten worden of binnen de PvdA voldoende ruimte zou zijn voor 'de relatie tussen levensbeschouwing en politiek' en voor 'marginalen' zoals bijstandsmoeders, uitkeringstrekkers en etnische minderheden. Begin december maakte Scholten in het VARA-radio-programma 'In de Rooie Haan' bekend binnen afzienbare tijd met een groep geestverwanten over te zullen stappen naar de PvdA.

Politieke Partij Radikalen (PPR)

samenwerking

Evenals EVP en PSP, besteedde de PPR in 1985 veel aandacht aan samenwerking tussen de kleine linkse partijen met als doel te komen tot een samenwerkingsakkoord bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. Vergeleken met EVP en PSP leverde deze discussie in de PPR echter minder interne conflicten op. Met overgrote meerderheid werd door het voorjaarscongres een motie aangenomen waarin het partijbestuur de opdracht kreeg "alles te doen om voor de Tweede Kamerverkiezingen 1986 een akkoord te realiseren van CPN, EVP, PPR, PSP, alsmede niet partij-gebonden personen, platforms en groeperingen". Eén gezamenlijke lijst zou hierbij de voorkeur hebben. Uit deze uitspraak zou men kunnen opmaken dat de in 1984 opgerichte 'Herkenningsgroep' weinig gehoor had gevonden onder de congresgangers. Vertegenwoordigers van deze groep waren namelijk verontrust over de PPR, aangezien deze partij "te veel de oren laat hangen naar socialistische ideologie en socialistische partijen". Men bepleitte een PPR die zelfstandig werkt aan de eigen identiteit en die zeker niet een exclusief samenwerkingsverband met PSP en CPN aan zou gaan. Naar de

mening van de Herkenningsgroep bevestigde de samenwerkingsmotie echter de 'klein-linkse' beeldvorming. De Tweede Kamerleden Lankhorst en Beckers steunden de motie van het partijbestuur. De versplintering binnen links werkte verlamdend en weinig inspirerend; samenwerking was meer dan ooit gewenst, aldus Ria Beckers. "Wat heeft het voor zin je te blijven verschansen in politiek cynisme en in grote pretenties van het eigen gelijk? Je benut dan alleen de spreekruimte die rechts je toestaat."

De verkiezingsdeelname-motie deed geen uitspraak over wat er zou moeten gebeuren, indien één van de deelnemende partijen afhaakte, ondanks amendementen vanuit het congres in deze richting. Twee weken later verloor de PPR-motie reeds haar actualiteit, doordat de PSP niet deel wilde nemen aan een samenwerkingsakkoord. In een motie voor het najaarscongres zette het partijbestuur een forse stap terug: zelfstandig meedoen aan de verkiezingen met een eigen program, maar tegelijkertijd wel streven naar een akkoord met CPN en EVP (met steun van verwante groeperingen) over nauwe fractiesamenwerking, gezamenlijk optreden bij de kabinetsformatie en steun aan een eventuele progressieve regering. Met slechts een tiental stemmen tegen werd deze motie door het congres aangenomen. Het resultaat van de besprekingen en afspraken over een lijstverbinding zou aan een volgend congres in februari 1986 worden voorgelegd.

Dijkman

Op 18 april maakte - volkomen onverwacht - Stef Dijkman in de Tweede Kamer zijn toetreden bekend tot de PPR-fractie. Hiermee werd de PPR-fractie uitgebreid van twee tot drie zetels in het parlement. Vanaf december 1983 had Dijkman met Scholten de zelfstandige fractie Scholten/Dijkman gevormd. Met deze stap wilde Dijkman een einde maken aan de onduidelijkheid van zijn politieke positie. De fractie van de PPR ging 'in principe' akkoord. Achteraf zou verantwoording worden afgelegd aan de partij. Op 2 en 16 juni keurden kerngroep (= partijraad) respectievelijk congres de handelwijze van de fractie in dezen goed. Een minderheid van het congres had moeite met de gevolgde procedure, en had liever gezien dat Dijkman pas tot de fractie was toegetreden na goedkeuring door een (extra) congres.

Terwijl de ex-KVP'er Dijkman lid werd van de PPR, bedankte Roel van Duyn voor deze partij. Na "twaalf-en-een-half jaar stalwarmte en een goed organisatorisch kader" besloot deze ex-Provo- en ex-kabouter zijn lidmaatschap op te geven

wegens gebrek aan 'voelbare' spiritualiteit, waardoor hij zich niet meer voldoende thuis voelde binnen de PPR. Hij werd vooralsnog niet lid van een andere politieke partij.

congressen

De PPR congresseerde - zoals gebruikelijk - twee keer in dit jaar. Naast de al genoemde motie over deelname aan de verkiezingen besprak het voorjaarscongres een aantal stellingen, die als leidraad golden voor het nog te publiceren ontwerp-verkiezingsprogramma. In augustus werd dit ontwerp-program gepubliceerd en tijdens het najaarscongres vond de definitieve vaststelling plaats. Naast de bekende eisen als selectieve economische groei, invoering van het basisinkomen, milieuvriendelijke en kleinschalige economische ontwikkeling en afschaffing van alle kerntaken, bevatte het program ook een schets van PPR-politici. "Het moeten gewone mensen blijven en geen tot politieke dieren gereduceerde vakidioten die hun persoonlijkheid ondergeschikt maken aan hun functie of de cultuur van hun partij (...). Ze vergaderen niet tot de dood erop volgt, maar nemen tijd om gewoon te leven." Het partijcongres keurde het ontwerp-program *Verzet en vernieuwing* zonder veel wijzigingen goed. Discussie ontstond met name over het voorgestelde wetgevingsreferendum, waartoe de PPR-fractie stappen zou moeten ondernemen, maar na stemming bleef dit onderdeel in het program gehandhaafd. Het congres behandelde niet alle hoofdstukken. De kerngroep-vergadering op 7 december keurde de overgebleven hoofdstukken van het program goed. Het congres koos een nieuwe partijvoorzitter, Janneke van der Plaat, gemeenteraadslid te Zutphen, die hiermee Wim de Boer opvolgde. Het partijbestuur kreeg in een motie opdracht voorstellen te doen over vormen van gewelddoos verzet en de discussie hierover te stimuleren. Dit in verband met de kort daarvoor besloten plaatsing van de kruisraketten door de regering. Naar aanleiding van dit plaatsingsbesluit stelde Ria Beckers in haar congresrede vast dat de keuze na de verkiezingen nu lag tussen: of CDA-VVD of een progressief kabinet. "Dat is de keuze die nu de Nederlandse bevolking moet worden voorgelegd." Alleen een progressief kabinet zou plaatsing van de kruisraketten nog kunnen voorkomen. De kruisraketten dienden tot inzet van de verkiezingen te worden gemaakt, aldus Beckers.

In november vonden ook de provinciale congressen plaats, waar adviezen werden opgesteld voor het landelijke gedeelte van de kandidatenlijst bij de Tweede

Kamerverkiezingen. Het regionale gedeelte van de lijst (vanaf de elfde plaats) werd door deze congressen vastgesteld. Op alle advieslijsten stond Ria Beckers op de eerste plaats. De definitieve lijst zou begin '86 worden vastgesteld.

De opiniepeilingen tenslotte lieten over het gehele jaar een redelijk stabiel beeld zien: de partij behield bij de meeste onderzoeken haar twee zetels.

Pacifistisch Socialistische Partij (PSP)

Een rouwadvertentie die in de eerste dagen van januari in *De Volkskrant* verscheen, zette voor 1985 de toon voor de PSP. "Sjomelen met idealen is een beetje doodgaan. Heden heeft ons verlaten: de PSP-afdeling Tegelen". In haar opstelling tegenover onder meer de Europese Verkiezingen en samenwerking met PPR en CPN werd de partij "steeds sociaal-democratiser", hetgeen voor de socialistische pacifisten uit Tegelen aanleiding was om voor hun lidmaatschap te bedanken. De discussies over samenwerking met klein links, zouden gedurende het hele jaar de sfeer in de partij bepalen. De strijd werd tijdens het partijcongres in december met het heengaan van politiek leider Van der Spek (voorlopig) bevestigd.

samenwerking

Op het PSP-najaarscongres in 1984 te Rotterdam had een krappe meerderheid - zéér tegen de zin van fractievoorzitter Van der Spek - besloten "verkennde besprekingen" aan te gaan met PPR en CPN om de mogelijkheden van samenwerking bij de Kamerverkiezingen van 1986 af te tasten. Alvorens tot inhoudelijke onderhandelingen over te gaan diende het partijbestuur eerst van deze gesprekken verslag uit te brengen aan het partijcongres. Gedurende de periode van overleg tussen afvaardigingen van de partijbesturen van PPR en CPN, borrelde en gistte het aan de basis van de PSP. Tegenstanders van samenwerking begonnen zich in december 1984 - met instemming van Van der Spek - te organiseren en richtten in februari 1985 formeel een 'tendensgroep' op. Onder de naam 'Pacifisme en Socialisme' wilde men zich hard maken vóór zelfstandige deelname van de PSP aan de verkiezingen omdat men vreesde dat samenwerking zou leiden tot verwatering van de socialistische en pacifistische idealen. In mei verscheen in het interne partij-orgaan *On(s)genoegen*,

dat haar kolommen voor alle stromingen openstelde, een verklaring van 190 voorstanders van linkse samenwerking. Voor hen was de "PSP geen doel, maar middel". Blokvorming van PPR, CPN en PSP links van de PvdA zou de PvdA onder druk zetten; op deze wijze kon worden voorkomen dat de sociaal-democraten vanuit een monopoliepositie links van het centrum automatisch ter rechterzijde hun coalitiepartners zouden zoeken.

Inmiddels waren de gesprekken die door klein links werden gevoerd uitmond in een gezamenlijk discussiestuk voor een openbare conferentie in juni voor de leden van de betrokken partijen en mensen uit allerlei sociale bewegingen. In de nota, die verscheen onder de titel '*Het optimisme van de wil*' (naar de Italiaanse marxist en filosoof Gramsci), werd naast vele verschillen op hoofdlijnen overeenstemming geconstateerd, die samenwerking rechtvaardigde. "Gezamenlijke machtsbundeling" werd door de drie delegaties dan ook als een vereiste gezien wanneer links een ommekeer in de regeringspolitiek wil bewerkstelligen. De partijcongressen dienden uiteindelijk hierover te beslissen. Al vóór de conferentie verklaarde Van der Spek in mei voor de VARA-radio dat het PSP-bestuur met het opstellen van de discussienota de indruk wekte al met onderhandelingen te zijn begonnen. Hij kondigde opnieuw zijn vertrek uit de Kamer aan wanneer het partijcongres tot meer dan incidentele samenwerking met PPR en CPN zou besluiten.

congres te Utrecht

Nadat CPN en PPR al eerder in principe hadden ingestemd met een gemeenschappelijke kandidatenlijst bij de komende Kamerverkiezingen, moest het PSP-congres op 29 juni in Utrecht zich hierover uitspreken. Er waren een zestal voorstellen ingediend over de mate waarin vóór, tijdens en na de verkiezingen met 'radicaal links' zou moeten worden samengewerkt. De tendensgroep 'Pacifisme en Socialisme' enerzijds en acht leden van het partijbestuur - waaronder vice-voorzitter Frans Janssen - anderzijds, verwoordden twee uiterste posities ten aanzien van de samenwerking. Gesteund door onder meer Van der Spek en drie partijbestuurders stelde de tendensgroep aan het congres voor de PSP zelfstandig de verkiezingen in te laten gaan. Daarna zou de Kamerfractie eveneens zelfstandig moeten opereren. Het voorstel van de acht leden van een overigens zeer verdeeld partijbestuur stond hier lijnrecht tegenover. Het sprak uit de onderhandelingen tussen PSP, PPR en CPN te openen om na te te gaan of men tot een gemeenschappelijke lijst en fractie zou kunnen komen.

Na tien uur vergaderen, waarin onder meer hevige discussies plaatsvonden over het onderscheid in 'gestructureerde' en 'structurele' samenwerking, waren de oorspronkelijke zes voorstellen tot twee teruggebracht. Het ene, waar Van der Spek zich hard voor maakte, wees alle samenwerking af maar bleek bij wijze van compromis bereid eventueel samen met PPR en CPN gezamenlijke actieplannen op te willen stellen over bijvoorbeeld de invoering van een 25-urige werkweek of over ontwapening. In het andere voorstel, dat werd verdedigd door de Kamerleden Van Es en Willens, was met een afgeslankte vorm van samenwerking ook water in de wijn gedaan. De gemeenschappelijke verkiezingslijst werd daarin opgegeven, terwijl de vorming van een gezamenlijke fractie nog wel nagestreefd werd.

Bij de uiteindelijke stemming over de twee voorstellen bleek dat de 'soekki-anen' er in waren geslaagd de meeste twijfelaars uit het midden voor zich te winnen. Met een nipte meerderheid van 50,8 percent van de stemmen deden zij de deur naar de klein-linkse samenwerking op slot; de 'doorbrekers' behaalden voor hun voorstel 45,7 percent. De verhoudingen binnen de partij en haar Kamerfractie werden door dit besluit gepolariseerd. CPN en PPR reageerden met teleurstelling op het congresbesluit. Het geregelde bestuursoverleg tussen CPN, PPR en PSP werd voorlopig opgeschort.

Nauwelijks waren de kruitdampen opgetrokken of de 'doorbrekers' hadden al besloten vooralsnog lid te blijven van de PSP om zich te gaan richten op de indiening van zoveel mogelijk gemeenschappelijke lijsten van klein links bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986, een activiteit die niet door het congresbesluit was verboden. Een aantal dissidenten wilde eventueel zelfs als 'onafhankelijken' meedoen aan een landelijke gemeenschappelijke lijst met CPN en PPR. Samen met gewezen partijleden richtten zij daartoe het 'Comité voor Socialisme en Ontwapening' op.

Deze groep die binnen de PSP naar samenwerking streefde staakte in september de strijd voor een gemeenschappelijke lijst, toen bleek dat de CPN ook zelfstandig de verkiezingen in zou gaan. Op de vergadering in Amsterdam op 8 september, waar hiertoe werd besloten, zei Frans Janssen, de vice-voorzitter van de PSP, dat de 'samenwerkers' wel lid zouden blijven van de PSP, want "binnen een paar jaar komt er toch een landelijke hergroepering van klein links".

Ondanks alle interne strijd hield de PSP zich ook nog met reguliere partij-activiteiten bezig. Eind september organiseerde de partij een gecombineerde vredesdemonstratie/ledenwerfcampagne in 't Harde en het Drentse buurtschap Moscou. Voor de actie was een speciale brochure geschreven, getiteld '*In vredesnaam, wat beweegt de PSP*'. In oktober verscheen haar ontwerp-verkiezings-program. Hierin verklaart de PSP een eventueel progressief minderheids-kabinet te willen gedogen. Er moet gebroken worden met het gezinsdenken en de daaraan verbonden onrechtvaardige verdeling van arbeid. Het program bepleit verder oude PSP-eisen als uittreden van Nederland uit de NAVO, nationalisatie van banken en verzekeringsmaatschappijen en socialisatie van de produktiemiddelen.

Lijsttrekkerschap

Aan de schijnbare rust, die in de PSP na het juni-congres was weergekeerd, kwam met de kandidatuur van Van Es voor het lijsttrekkerschap een einde. Van der Spek had zich al veel eerder in 1985 kandidaat gesteld, "op voorwaarde dat ik nog lid ben van de PSP (en) dat ze het thuis goed vinden". Plotseling zag hij zich nu geconfronteerd met een concurrente voor het politiek leiderschap, naar voren geschoven door de middengroep in de PSP die wars was van Van der Spek's dogmatische opstelling.

Bij het stellen van haar kandidatuur benadrukte Van Es dat het niet om personen ging maar om een politieke keuze over de strategie die de partij moest volgen. De uitspraken van het partijcongres wilde zij niet terugdraaien, maar wel wenste zij klein linkse samenwerking voor de toekomst open te houden. De PSP moest "de ramen openzetten", omdat ook in andere partijen radicale elementen schuilden.

Van der Spek kondigde aan zich krachtig te verzetten tegen de kandidatuur van Van Es, die hij beschouwde als een poging om het juni-besluit ongedaan te maken. Haar beleid zou leiden tot een "verrechtsing" van de partij, want "samenwerking van een revolutionaire partij met andere partijen leidt per definitie tot sociaal-democratisering van die revolutionaire partij". Terwijl het conflict tussen "een belangrijke heer en een belangrijke dame" speelde, laaide binnen de PSP een hiermee verwante discussie op over het burgemeesterschap. Aanleiding was de sollicitatie van enkele leden naar de burgemeesterspost van Oostzaan. Een deel van de partij had hiertegen weinig bezwaar, anderen daarentegen, met name 'spekkianen', vonden dat PSP-ers zich

in zo'n functie zouden compromitteren met het bestaande systeem. In deze optiek was een burgemeester de "zetbaas van Den Haag", die zich onvermijdelijk ooit eens van de ME of BVD zou moeten bedienen.

Ongeveer tegelijkertijd maakte de Kamerfractie duidelijk niet van zins te zijn de bestaande orde in zijn geheel te aanvaarden door haar ondertekening van een oproep tot burgerlijke ongehoorzaamheid. Wanneer door de overheid kruisraketten in Woensdrecht worden geplaatst zou verzet gerechtvaardigd zijn, op voorwaarde dat zij gewelddoos en in het openbaar zouden plaatsvinden, aldus Van Es. Met deze opvatting stond de PSP in de Tweede Kamer vrijwel alleen; Korthals Altes, minister van Justitie, laakte de opstelling van de fractie.

congres te Wijk aan Zee

Eind november deed met Titia Bos een derde persoon haar intrede in de kandidatenstrijd. Als compromisfiguur werd zij naar voren geschoven door een groep binnen de PSP, die zei "goed te balen" van de interne polarisatie. Tijdens een debat tussen de kandidaten, door de PSP zelf georganiseerd, werd Bos, die de ondankbare taak had de vage middenweg tussen de beide uitersten te verwoorden, al snel beticht van "Lubberiaans taalgebruik". Haar kandidatuur speelde een ondergeschikte rol in de strijd om het lijsttrekkerschap.

De beslissing over het politieke leiderschap viel op 14 december tijdens het congres van de PSP in Wijk aan Zee. Nadat het belangrijkste deel van het ontwerp-verkiezingsprogramma (vrijwel) ongewijzigd was aangenomen, vond de verkiezing voor het lijsttrekkerschap plaats. Van Es behaalde in de eerste ronde, conform de peilingen onder een aantal partij-afdelingen, de absolute meerderheid. Met 54,3 percent wees zij Van der Spek (29,6 percent) en Bos (15,1 percent) terug. Na haar verkiezing verklaarde Van Es diplomatiek, dat de PSP slechts een lijsttrekker had gekozen; een nieuw congres zou moeten oordelen over structurele samenwerking met PPR en CPN.

Van der Spek, in de pers "Mister PSP" genoemd omdat hij 23 jaar voor de PSP in de Eerste en Tweede Kamer had gezeten, gaf na zijn nederlaag te kennen 'het gezeur over samenwerking meer dan zat' te zijn. Van Es wist volgens hem 'niet wat socialisme is'; de PSP had afgedaan als instrument voor pacifisme en socialisme. Hij kondigde zijn vertrek uit de partij en fractie aan en zei "een massale uittocht van beginselvaste pacifistische socialistten" te verwachten.

Partij voor Socialisme en Ontwapening

Een groep van naar schatting enkele honderden leden verliet eind december de PSP. Zij vormden een nieuwe partij-in-oprichting: de *Partij voor Socialisme en Ontwapening*. In naam kwam deze groepering nogal overeen met de verkiezingsleus van de PSP voor mei 1986: 'Aktief voor socialisme en ontwapening'. Van der Spek, die door de nieuwe partij als lijsttrekker werd beoogd, zou zich later hierbij aansluiten. Zijn Kamerzetel behield hij, hetgeen hem op felle kritiek van de PSP kwam te staan. Voorzitter Mazeland sprak zelfs van "kiezersbedrog" en "zetelroof".

Partij van de Arbeid (PvdA)

Evenals in het voorgaande jaar kregen in 1985 de opvolgingskwestie en plaatsing van de kruisraketten in de partij volop aandacht. Daarnaast gaven de gunstige electorale opiniepeilingen voldoende stof tot speculaties over een komende regering met PvdA. Volgens de peilingen van de eerste helft van het jaar zou de partij een winst van ongeveer 15 zetels behalen, welke in de rest van het jaar terugliep tot ongeveer tien zetels.

Lijsttrekkerschap

In augustus '84 had Den Uyl verklaard in ieder geval tot de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 fractievoorzitter te zullen blijven. In een later stadium zou hij duidelijkheid verschaffen of hij opnieuw beschikbaar was voor het lijsttrekkerschap. Partijvoorzitter Max van den Berg zei een half jaar later voor de VARA-televisie dat Den Uyl in 1986 de lijst van de PvdA weer zou moeten aanvoeren. Hij noemde Den Uyl het symbool van het grote vertrouwen dat de PvdA bij de kiezers geniet. Van den Berg was van mening dat Den Uyl tijdig voor de verkiezingen van 1986 zijn besluit bekend zou moeten maken. Inmiddels bleek dat FNV-voorzitter en PvdA-lid Kok beschikbaar was voor een functie in de partij. Naast Van Thijn en Van Kemenade werd ook Kok al enige tijd als mogelijke troonopvolger genoemd.

In juni maakte Kok op een persconferentie officieel bekend beschikbaar te zijn voor een plaats op de kandidatenlijst voor de PvdA. Toespelingen op een eventueel lijsttrekkerschap achtte Kok niet actueel zolang Den Uyl zelf nog geen duidelijkheid had verschaft. Wat hem betreft moest Den Uyl weer lijsttrekker

worden. Eveneens in juni maakte het fractielid Marcel van Dam voor de VARA-radio bekend wel beschikbaar te zijn, indien Den Uyl zou besluiten van het lijsttrekkerschap af te zien. Deze uitlating werd hem niet overal in de partij in dank afgenomen. Een kleine rel ontstond toen kort daarna het PvdA-Kamerlid Kosto in een interview in *Vrij Nederland* concludeerde dat hierdoor voor Den Uyl meer redenen dan ooit aanwezig waren zich herkiesbaar te stellen. Kosto noemde het op langere termijn fataal voor de partij wanneer Van Dam lijsttrekker zou worden. "Als partijleider zou hij het kader vernietigen, in zijn hoedanigheid van premier medebewindslieden bruskeren, van zich vervreemden. Van Dam is bot, plat, vertoont ook een grotesk gedrag." Deze naar buiten getreden partijruzie werd snel gesust, maar de interne partijrust, belangrijk voor electorale winst, was hiermee enigszins aangetast. Den Uyl maakte voorgoed een einde aan alle speculaties door bij de presentatie van het ontwerp-verkiezingsprogram in augustus bekend te maken wederom beschikbaar te zijn voor het lijsttrekkerschap. Dit hield onder andere voor hem in dat hij "alle lusten en lasten" voor zijn rekening zou nemen: of weer vier jaar in de oppositiebanken of vier jaar de leiding van een PvdA/CDA-kabinet, waarbij het vice-premierschap minder zijn voorkeur zou hebben. Ofschoon Den Uyl hier over een PvdA/CDA-coalitie sprak, was al eerder duidelijk geworden dat de PvdA een combinatie met de VVD niet uitsloot. Gestreefd werd naar regeringssamenwerking met een partij, waarmee de meeste programmatische overeenkomst te bereiken zou zijn. Duidelijk was dat pas geregeerd kon worden, indien CDA en VVD samen minder dan 75 zetels zouden behalen. De eerder genoemde potentiële troonopvolger van Den Uyl, Marcel van Dam, nam aan het eind van het jaar afscheid van de landelijke politiek. Zijn Kamerlidmaatschap verruilde hij voor het voorzitterschap van de VARA.

kruisraketten

Het kruisrakettenstandpunt van de PvdA bleef ook in 1985 een actueel onderwerp, met name nu de Tweede Kamerverkiezingen naderden. Het absolute 'nee' tegen plaatsing van de 48 kruisraketten stond op gespannen voet met de wens van de PvdA tot meeregeren na de verkiezingen van mei 1986, zo werd binnen en buiten de partij opgemerkt. De regeringspartijen CDA en VVD hadden in hun ontwerp-verkiezingsprogramma's uitgesproken het kabinetsbesluit van 1 juni 1984 te onderschrijven. Volgens dit besluit zou de regering per 1 november 1985 tot plaatsing van de 48 kruisraketten overgaan, als de Sovjet-Unie per 1 november

'85 meer dan 378 SS-20-installaties operationeel zou hebben. Volgens defensiespecialist Klaas de Vries, en met hem de PvdA-fractie, zou een plaatsingsverdrag met Amerika strijdig zijn met de Grondwet indien Nederland geen medezeggenschap zou krijgen over de eventuele inzet van kruisraketten vanaf Nederlands grondgebied. In dat geval zou alleen een tweederde meerderheid van het parlement een plaatsingsbesluit kunnen nemen. De Vries noemde ook de mogelijkheid dat een nieuw kabinet (met de PvdA) een reeds gesloten verdrag zou wijzigen of opzeggen, indien alsnog strijdigheid met de Grondwet geconstateerd zou worden. Om de onderhandelingen over een nieuw kabinet na de verkiezingen niet meteen te laten stuklopen op de kruisraketten, bedacht de PvdA een "voetnoot-constructie". Een definitief standpunt over plaatsing zou pas in de loop van 1988 genomen hoeven worden (het jaar van plaatsing). Mocht de PvdA in een coalitie komen met CDA of VVD, dan zouden de PvdA-ministers met een voetnoot in het regeerakkoord kunnen duidelijk maken geen verantwoordelijkheid te nemen voor een besluit tot plaatsing. CDA en VVD reageerden afwijzend op dit voorstel, zoals door Den Uyl eind november verwoord. De patstelling in deze kwestie bleek aan het eind van het jaar vooralsnog niet opgeheven, temeer daar het alternatief, een links meerderheidskabinet, door het partijbestuur minder gewenst werd. Een dergelijke optie zou kiezers uit CDA en VVD, die voor het eerst PvdA gingen stemmen, kunnen afschrikken.

partijcongres

Eerder in het jaar, tijdens het congres van de PvdA op 11, 12 en 13 april in Amsterdam, had partijvoorzitter Max van den Berg in zijn congrestitoespraak ferm benadrukt dat een regering met de PvdA de kruisraketten niet zou plaatsen: "Als ergens de geloofwaardigheid van de PvdA de komende jaren op de proef zal worden gesteld, en wat mij betreft de geloofwaardigheid van de Noord-europese sociaal-democraten, dan is het ons verzet tegen de nieuwe kernwapens. Wie daarop inlevert, verliest meer dan stemmen. Die mist de wellicht belangrijkste opdracht voor de sociaal-democratie in de jaren 80/90." Het twintigste congres van de PvdA had Max van den Berg voor de vierde (en naar zijn eigen zeggen laatste) keer voor een periode van twee jaar gekozen tot voorzitter van de partij. Aangezien een tegenkandidaat ontbrak, werd hij bij acclamatie gekozen. Verder koos het congres het Tweede Kamerlid S. Poppe opnieuw tot eerste vice-

voorzitter, terwijl mevrouw I. Dales, eveneens Tweede Kamerlid, tot tweede vice-voorzitter werd gekozen. Oud-minister van onderwijs J. van Kemenade, ook kandidaat voor beide functies, had het moeten afleggen tegen Poppe en Dales. Wel werd Van Kemenade gekozen als gewoon lid van het partijbestuur. Secretaris Van Velzen, internationaal secretaris Van Traa en penningmeester Vermeend werden zonder tegenkandidaten herkozen.

Het grootste gedeelte van de tijd besteedde het congres aan behandeling van de partijbestuursnota *Sociaal-economische dilemma's* die als basis moest dienen voor de economische paragraaf van het verkiezingsprogramma van de PvdA. In hoofdlijnen schaarde het congres zich achter deze nota. Opvallend hierin was dat van de overheid niet meer verwacht werd alles te zullen regelen. Het duidelijkst kwam dit naar voren bij de discussie over de te voeren strategie inzake arbeidstijdverkorting. Het partijbestuur stelde voor dat afspraken over arbeidstijdverkorting en herbezetting thuishoorden in een sociaal contract tussen overheid, werkgevers en werknemers. De overheid zou zich moeten onthouden van wettelijke regels. Wijzigingsvoorstellen in deze richting van onder andere de Rooie Vrouwen en de Jonge Socialisten, werden verworpen. Pas in het uiterste geval - wanneer het overleg tussen de CAO-partners volledig mislukte - zou de overheid moeten "overwegen" of wettelijke maatregelen konden worden ingevoerd.

Op het gebied van de inkomensvorming en de bescherming van de minima koos het congres een andere opstelling dan het partijbestuur. De oorspronkelijke formulering "De PvdA kiest niet voor een geleide inkomenspolitiek" werd door het congres vervangen door: "De PvdA wijst een geleide inkomenspolitiek niet onder alle omstandigheden af", waarmee de overheid duidelijker nog een eigen verantwoordelijkheid kreeg toebedeeld.

Tegen de zin van partijbestuur en fractie werd besloten dat de koopkracht van de minima, ook bij een neergaande economie, de komende jaren gegarandeerd moest worden. Partijbestuur en fractie hadden niet verder willen gaan dan "het zoveel mogelijk ontzien van de laagste inkomensgroepen", maar "in economisch slechte tijden" zou de PvdA niet bij voorbaat kunnen garanderen dat de koopkracht van de echte minima op peil gehouden zou kunnen worden. Ondanks de waarschuwing van Den Uyl dat bijvoorbeeld daling van het nationaal inkomen een dergelijke garantie onuitvoerbaar zou maken, besloot het congres met grote meerderheid tot bescherming van de minima. Onduidelijk bleef echter of de nieuwe tekst betrekking had op alle minima, of zich alleen beperkte tot de huishoudens die van één minimum moeten leven (de zogeheten echte minima).

Partijbestuur en fractie interpreteerden de congresuitspraak als een bescherming van de echte minima, maar toen Den Uyl in zijn slottoespraak het besluit ook zo uitlegde, werd hij door diverse congresgangers tegengesproken. Het laatste woord zou hierover nog niet gevallen zijn.

De Jonge Socialisten behaalden een overwinning op het standpunt van het partijbestuur dat nieuwkomers en jongeren op de arbeidsmarkt vooruit zouden moeten lopen op de invoering van de arbeidstijdverkorting. Deze 'discriminatie' van jongeren werd door het congres afgewezen.

De discussie over koopkrachthandhaving van de minima kwam twee maanden later terug op een partijraadsvergadering van de PvdA. In een geruchtmakend interview in *Het Vrije Volk*, had Den Uyl verklaard dat de koopkracht van de laagst betaalden in de volgende kabinetsperiode met vier tot vijf procent zou kunnen stijgen, indien de economische groei twee à drie procent zou zijn. Den Uyl erkende op de partijraad dat hij misschien "nauwkeuriger had kunnen wezen" en stelde nu dat de partij haar prioriteit zou leggen bij koopkrachtverbetering van de minima, indien de economische groei de komende jaren op drie procent zou uitkomen. Hiermee gaf hij de partij de opdracht als belangrijkste intentie een economische groei van drie procent voor een aantal jaren na te streven. De eerdere congresuitspraak, dat bij economische achteruitgang de koopkracht van de minima in ieder geval beschermd diende te blijven, omzeilde Den Uyl met de opmerking: "Ik heb congresuitspraken nooit gezien als een opdracht het verder denken stop te zetten."

ontwerp-verkiezingsprogramma

Op 17 augustus presenteerde het partijbestuur het ontwerp-verkiezingsprogramma *De toekomst is van iedereen*. Sinds het april-congres was een "kopgroep" bestaande uit fractievoorzitter Den Uyl, partijvoorzitter Van den Berg, de Kamerleden Wöltgens en Meijer en partijsecretaris Van Velzen bezig geweest met het schrijven van de sociaal-economische en financiële hoofdstukken. Deze groep had zich gebaseerd op de uitspraken van het congres. Het uiteindelijke ontwerp-programma was van tevoren in een tweedaagse bijeenkomst van fractie en partijbestuur definitief vastgesteld. Ten aanzien van de minima werd gesteld dat bij een tegenvallende economische ontwikkeling alleen de koopkracht van de echte minima gehandhaafd zou kunnen worden. De uitspraak van het congres dat koopkracht van "de" minima gewaarborgd moest blijven, werd hiermee dus verengd tot de *echte* minima; conform de interpretatie van

partijbestuur en Den Uyl.

Enkele andere punten uit het program:

- terugdringing van het financieringstekort per jaar met 0,5 procent;
- verkorting van de arbeidstijd bij overheid en bedrijfsleven tot 32 uur per week in 1990;
- bezuiniging van 7,5 miljard, te bereiken door bezuiniging bij defensie, minder steunverlening aan het bedrijfsleven en minder groei van de uitgaven voor Volksgezondheid;
- herstel koppeling tussen uitkeringen en lonen;
- handhaving van de koopkracht van de inkomens tot 60.000 gulden, ondanks het inleveren ten behoeve van arbeidstijdverkorting.

In het program werd de eis losgelaten dat de bestaande kerncentrales zo snel als technisch mogelijk is, gesloten zouden moeten worden. In plaats daarvan werd gesproken over "versnelde sluiting". Het tijdstip daarvan zou moeten afhangen van de financieel-economische mogelijkheden.

In het najaar werd het ontwerp-program besproken in de partijafdelingen, waarna het in februari 1986 definitief vastgesteld zou worden.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

In 1985 maakte de RPF de zwaarste crisis in haar tienjarig bestaan mee. De tegenstellingen binnen de Tweede Kamerfractie van de Federatie, die in oktober 1984 opnieuw aan het licht waren getreden, verscherpten zich in het jubileumjaar. Het pleit werd uiteindelijk beslecht door het opstappen van Kamerlid Wagenaar, die daarna een nieuwe partij vormde: Anti-Revolutionairen 1985.

interne strijd

In de pers werd het conflict in de RPF opgevat als een principiële richtingsstrijd tussen de evangelistische, meer getuigende vleugel onder leiding van fractievoorzitter Leerling en de reformatorische, meer ingetogen stroming met als exponent Wagenaar. Deze tegenstelling werd door het Federatiebestuur een "valse" genoemd. In een notitie voor de aangesloten verenigingen, zette het bestuur uiteen dat getuigenis en zakelijke opstelling in de christelijke politiek onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.

Op 9 maart hield de RPF in Putten haar Federatieraad. Unaniem nam de vergadering de nota '*Koers en presentatie*' aan, waarin de grondslagen van de refor-

matorische politiek werden uiteengezet en de bewegingsvrijheid van de partijvertegenwoordigers met betrekking tot de presentatie daarvan werd bepaald. Minder eensgezindheid bestond er over de onenigheid in de Kamerfractie. Het Federatiebestuur dat meer op de lijn van Leerling zat, legde de volledige verantwoordelijkheid voor de tweespalt bij Wagenaar. Hoe graag het bestuur het ook anders had gewild, het kon "nog geen wezenlijk teken van een echte omkeer bij de heer Wagenaar constateren". Door zijn weigering de door het bestuur in november 1984 aan hem voorgelegde richtlijnen te ondertekenen die tot een verbetering van de werksituatie zouden moeten bijdragen, was er volgens partijvoorzitter Visser niet zozeer sprake van een conflict tussen Wagenaar en Leerling, alswel tussen Wagenaar en de partij. Op de vergadering riep de voorzitter de achterban op, zich van inmenging in het conflict te onthouden. Deze oproep was over de hoofden van de toehoorders gericht tegen het comité "Eenheid en Verzoening", een initiatief van vijf kiesverenigingen die eerherstel voor Wagenaar bepleitten. Het comité kon rekenen op steun van de wegens ziekte afwezige Wagenaar. Een toelichting van het comité, waarvan de leden voor een belangrijk deel afkomstig waren van de Raad van Advies, de politieke 'denktank' van het RPF, werd door voorzitter Visser buiten de orde geplaatst. Wel wisten de initiatiefnemers, door hun partijvoorzitter later als een "pro-Wagenaar-club" aangeduid, een extra Federatieraad af te dwingen, uitsluitend gewijd aan deze problemen.

Ruim een maand later, op 20 april, troffen de afgevaardigden elkaar opnieuw aan de Veluwezoom voor de door het comité aangevraagde extra Federatieraad. Hoewel de partijvoorzitter in zijn openingswoord benadrukte dat men niet in Nijkerk bijeen was gekomen "om de uitvaartplechtigheid van de RPF mee te maken", zou de vergadering een enigszins sombere afloop kennen. De commissie, die sedert november 1984 de Tweede Kamerfractie had begeleid, oordeelde vernietigend over Wagenaar. Meermalen zou het Kamerlid zijn vergeten "in zijn relatie tot Federatieraad, Federatiebestuur en fractievoorzitter in een relatie van gezag en ontzag te staan". Fractievoorzitter Leerling sloot zich hierbij volledig aan. Hij drong aan op een spoedige beslissing, omdat de partij "lankmoedig" genoeg was geweest. "Het recht moet nu zijn loop hebben". In zijn verdediging trok Wagenaar het conflict meer vanuit de persoonlijke in de principiële sfeer. Hij was voorstander van een politiek waarin niet de persoon, maar de reformatorische beginselen centraal stonden. Met enig gevoel voor dramatiek besloot hij zijn verweer met de beroemde woorden die Luther sprak tegen de paus: "Ik sta hier. Ik kan niet anders".

Het slepende conflict dat jarenlang de RPF had beziggehouden werd tot een ontknoping gebracht toen een motie van het comité "Eenheid en Verzoening", waarin het vertrouwen in Wagenaar werd uitgesproken, door een tweederde meerderheid van de Federatieraad werd verworpen. Vanwege haar optreden buiten de officiële partijkanalen om moest ook het comité dat zich voor eerherstel van Wagenaar had beijverd boeten. Op de valreep aanvaardde de vergadering namelijk een bestuursmotie, waarin de 'revolutionaire' activiteiten van het comité in scherpe bewoordingen werden veroordeeld. Enkele dagen na de vergadering besloot Wagenaar uit de RPF-fractie te treden. Ondanks zijn bewilligingsverklaring uit 1982 waarin hij toezegde tot de volgende verkiezingen deel te zullen uitmaken van deze fractie, gaf hij zijn Kamerzetel niet op. Ten aanzien van de benadering die Wagenaar zocht tot het GPV, stelde fractievoorzitter Schutte zich afwijzend op. Bij voorbaat sloot hij de mogelijkheid van toetreding van Wagenaar tot de GPV-fractie uit. Pogingen van het bestuur van de RPF om Wagenaar te royeren liepen op niets uit. Reglementair is dit slechts mogelijk wanneer de kiesvereniging waarvan betrokkene lid is, daarmee instemt. De vereniging Zoetermeer wenste Wagenaar echter niet als lid te schrappen.

van Reformatorisch Beraad naar AR'85

Op 11 mei richtten aanhangers van Wagenaar in Amersfoort het "Reformatorisch Beraad" op. De ongeveer honderd deelnemers, die lid bleven van de RPF, wilden Wagenaar ondersteunen bij het voeren van zijn reformatorische politiek in de Kamer. Na de verkiezing - door de Federatieraad van 15 juni - van Leerling tot lijsttrekker voor de RPF bij de komende Kamerverkiezingen, sloten verscheidene kiesverenigingen zich bij het Beraad aan, dat een politiek op basis van "de anti-revolutionaire en christelijk-historische traditie" voorstond.

Een aantal deelnemers aan het Reformatorisch Beraad besloot enkele maanden later onder de naam 'Anti-Revolutionairen' met een eigen lijst aan de verkiezingen in mei 1986 deel te nemen. De nieuwe politieke groepering, met als voorman Wagenaar, dacht op basis van de oude anti-revolutionaire beginselen een brugfunctie te kunnen vervullen tussen het CDA en de kleine christelijke partijen. Registratie van de ruim 150 leden tellende partij onder deze naam in het kiesregister stuitte op bezwaren van de Kiesraad. Door deze naamgeving zou de nieuwe partij door de kiezers kunnen worden verward

met de oude, in het CDA opgegane, ARP. De toevoeging "'85" bleek voor de Kiesraad voldoende om haar bezwaren te laten varen. Het CDA dacht daar anders over, want zij tekende beroep aan tegen de beslissing van de Kiesraad bij de afdeling rechtspraak van de Raad van State.

ontwerp-verkiezingsprogramma

Inmiddels waren ook in de RPF de voorbereidingen voor de Tweede Kamerverkiezingen van start gegaan. Nadat de Federatieraad met tweederde meerderheid op 15 juni Meindert Leerling voor de derde achtereenvolgende keer tot lijsttrekker had aangenomen, werd de campagne in gang gezet. Op 23 november stelde de Federatieraad, die zich uitsprak voor een lijstverbinding met SGP en GPV bij de Kamerverkiezingen, het verkiezingsprogramma *Waar het op aan komt: Bijbels verantwoord beleid* vast. Uitgangspunten van het program zijn huwelijk en gezin. Echtscheiding moet worden bemoeilijkt, mede om de druk op de bijstands-uitkeringen te verminderen. Het 'emancipatiedrijven' wordt afgewezen, subsidies die de overheid in dit kader verstrekt, moeten worden gestaakt. Op de arbeidsmarkt hebben kostwinners en jongeren voorrang boven gehuwde vrouwen die geen kostwinner zijn. In een ingezonden brief in *Trouw* poogde ir. Biersteker, voorzitter van de programcommissie van de Federatie de naar aanleiding van het program gerezen kritiek dat de RPF 'vrouwonvriendelijk' zou zijn, te weerleggen. Evenals Schutte stelde ook Leerling steun aan een nieuw te vormen coalitie tussen CDA en VVD afhankelijk van een aantal voorwaarden. Zo zou een nieuw kabinet krachtig moeten optreden tegen criminaliteit en vandalisme. Verder zou het beleid meer aan bijbelse normen moeten voldoen.

anti-discriminatiecongres

Op 18 mei werd in Putten door de Stichting Kader en Vorming van de RPF een congres georganiseerd rond het thema "anti-discriminatie". De sprekers op het congres gaven allen uiting aan hun ongenoegen over het voorontwerp Wet Gelijke Behandeling. Met nadruk werd gesteld dat ook de RPF bestrijding van de discriminatie noodzakelijk acht. De geestelijke vrijheid diende echter ook te worden gehandhaafd. Fractievoorzitter Leerling constateerde dat dit dikwijls niet meer het geval is: velen maken godsdienstvrijheid en "godsdienstige rechten" ondergeschikt aan mensenrechten. Voor een christen geldt echter de eis "om Gode meer gehoorzaam te zijn dan mensen". Hij meende dan

ook dat de komende parlamentsverkiezingen in het teken zouden moeten staan "van het behoud van de geestelijke vrijheid".

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

De benoeming van een nieuwe lijsttrekker, de gebruikelijke controverses tussen het partijbestuur en de Landelijke Stichting tot handhaving van de Staatkundig Gereformeerde beginselen en de interne discussie over het vrouwenkiesrecht vormden voor de SGP de belangrijkste gebeurtenissen in 1985. Tijdens de jaarlijkse algemene vergadering op 23 februari werd ir. B.J. van der Vlies met grote meerderheid gekozen als lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. Een maand tevoren was hij door het hoofdbestuur en de Raad van Advies hiertoe voorgedragen. Van der Vlies zou hiermee ir. H. van Rossum opvolgen, die vanwege zijn leeftijd (65) na de verkiezingen de Kamer wilde verlaten. Kerkelijk gezien behoort Van der Vlies tot de hervormd-gereformeerde richting van de Nederlands Hervormde Kerk. Naar aanleiding van deze te verwachten benoeming had het Eerste Kamerlid ds. H.G. Abma te kennen gegeven het partijvoorzitterschap te zullen beëindigen. De algemene vergadering woonde hij om deze reden niet bij. Volgens Abma waren ten aanzien van het Tweede Kamerlid C.N. van Dis verwachtingen gewekt. Abma sprak van onzorgvuldig handelen en kon daarom niet langer functioneren in het hoofdbestuur. Hij behield wel zijn zetel in de Eerste Kamer. Het hoofdbestuur betreunde deze beslissing van Abma, maar concludeerde in een verklaring tijdens de algemene vergadering "dat het besluit om ir. B.J. van der Vlies als lijsttrekker voor te dragen in overeenstemming is met de conclusies van het *Rapport Commissie Onderzoek Stemmenverlies SGP*. (In dit rapport uit 1983 waren aanbevelingen gedaan om de partij aantrekkelijker te maken voor (jonge) kiezers.)

Tijdens de algemene vergadering werden drie aftredende en herkiesbare hoofdbestuursleden, te weten C.G. Boender, ds. S. de Jong en K. van der Plas, herbenoemd. Rond deze kandidaatstelling was nog enige commotie ontstaan, aangezien de Landelijke Stichting tot handhaving van de Staatkundig Gereformeerde beginselen zich eind januari door middel van een brief tot de leden van de SGP had gewend. Hierin werd de afgevaardigden geadviseerd hun stem niet uit te brengen op het aftredende en herkiesbare hoofdbestuurslid C.G. Boender, doch op de tegenkandidaat. Deze Landelijke Stichting vormde een oppositionele conservatieve vleugel binnen de SGP en bracht het hoofdbestuur geregeld tot

verklaringen waarin de activiteiten en publikaties van de Stichting werden afgekeurd. Zo ook tijdens de algemene vergadering, waar het hoofdbestuur constateerde dat het beleid dusdanig werd bestreden dat "tegenstanders van onze beginselen daarin oorzaak vinden de Staatskundig Gereformeerde Partij af te schilderen als een partij van onenigheden en een huis, tegen zichzelf verdeeld, waardoor de beginselen onnodig in kwaad daglicht worden geplaatst". In zijn rede op de partijvergadering liet de voorzitter van de Tweede Kamerfractie, ir. H. van Rossum, zich buitengewoon fel uit over het komend bezoek van de paus aan Nederland. De Nederlandse overheid zou moeten afzien van een ontvangst van het hoofd van de Rooms-Katholieke Kerk. "Een bezoek van koningin Beatrix aan de paus en de ontvangst van de paus door onze vorsting kan onmogelijk onze instemming wegdragen. Het past de Nederlandse regering niet de pretenties van de paus op enigerlei wijze te erkennen", aldus Van Rossum. Hiermee bewees de SGP nog niet afgeweken te zijn van haar oorspronkelijke standpunt ten aanzien van de paus. Bekend in dit verband is de 'nacht van Kersten' (10-11 november 1925). Een amendement van het SGP-Kamerlid ds. Kersten, waarin bepleit werd het Nederlandse gezantschap bij het Vaticaan op te heffen, werd door een Kamermeerderheid gesteund, waardoor het eerste kabinet-Colijn ten val kwam.

In 1985 verscheen van de Stichting Studiecentrum SGP (het wetenschappelijk bureau) een nota over de (kern-)bewapening, *Aspecten van vrede, vrijheid en veiligheid*. Hierin werden eenzijdige stappen tot wapenvermindering "of zelfs van pacifisme" afgewezen, terwijl de weg van de wederzijdse wapenreductie door middel van onderhandelingen werd bepleit. (Kern-)bewapening wees de commissie in haar nota niet af, want "als het bezit van (kern-)bewapening een oorlog kan voorkomen (en dat is naar menselijke berekening immers de bedoeling) en daarmee een bezetting voorkomen, dan durven we dat niet het etiket op te plakken van 'ethisch ontoelaatbaar'."

De in het jaar daarvoor verschenen nota *In haar waarde II: overwegingen bij het stemmen door vrouwen* stond in 1985 in de plaatselijke kiesverenigingen ter discussie. In deze nota van het hoofdbestuur werd een poging gedaan tot herinterpretatie van artikel 12 van het Program van Beginselen, waarin het vrouwenkiesrecht in strijd werd bevonden met de roeping van de vrouw. De nota concludeerde dat passief kiesrecht zonder meer tot de roeping van de man behoort, maar dat actief kiesrecht geoorloofd is wanneer de vrouw stemt in de

erkenning van de man als hoofd van het gezin. Stemt de vrouw echter om hiermee te demonstreren dat ze als de man wenst te zijn, "dan is ze in strijd met Gods Woord en haar roeping, die daarin is uitgebeeld." Het ging er dus om hoe de vrouw haar stem uitbrengt. De opvattingen in de nota werden niet unaniem gedeeld door het hoofdbestuur. Een aantal leden koesterde grote bezwaren, aangezien naar hun mening de strijd van de partij uit het begin van haar bestaan tegen de gelijkstelling van man en vrouw onvoldoende werd gehonoreerd. Alle reacties van de plaatselijke kiesverenigingen zouden worden verwerkt in een tussenrapport, om op grond hiervan een eindrapport samen te stellen voor het hoofdbestuur. De reacties bleken nogal divers te zijn. Een deel van de partij wenste wijziging van de artikelen 11 (waarin de SGP het organisch kiesrecht voorstaat) en 12 van het Program van Beginsele; een ander deel wenste aanvulling op deze artikelen. Daarnaast was er een stroming die van wijziging noch aanvulling wilde weten. Wellicht mede vanwege deze diversiteit aan meningen was het de commissie voor het einde van het jaar niet gelukt tot een tussenrapport over het vrouwenkiesrecht te komen. Naar alle waarschijnlijkheid zal de SGP hierdoor voor de gemeentelijke en Tweede Kamerverkiezingen van 1986 geen definitief standpunt kunnen innemen.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Na het roerige jaar 1984, waarin de VVD volop in het nieuws kwam vanwege spanningen met haar coalitiepartner, de RSV-enquête en de geplande PTT-verhuizing, beloofde de voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de VVD, E. Nijpels, op een bijeenkomst in Den Bosch dat 1985 "een politiek kalm jaar" zou worden. Het grote verlies van de VVD in opiniepeilingen veront-rustte hem niet, want "de politieke historie leert dat peilingen in twee maanden tijd volkomen kunnen omslaan". Wellicht doelde Nijpels hier op de laatste twee maanden van de verkiezingen van mei 1986. De opiniepeilingen in 1985 lieten vooralsnog een constant beeld zien: fors verlies voor de VVD. Eind februari stelde Volkskrantjournalist Jan Joost Lindner dat dit politiek rustige jaar kennelijk in maart zou beginnen, want tot dan was de VVD weinig politieke ellende bespaard gebleven.

Van Aardenne

Discussies over de rol van minister Van Aardenne in de RSV-affaire sleepten

zich ook in 1985 voort. Als minister van Economische Zaken in het kabinet-Van Agt (1978-'81) had hij bewust de Tweede Kamer niet ingelicht over financiële toezeggingen, gedaan aan het Rijn-Schelde-Verolme concern. De parlementaire enquête-commissie noemde dit gedrag in haar eindrapport 'onaanvaardbaar'. Op 19 januari verklaarden twee CDA'ers, Mateman en Oostlander, publiekelijk dat Van Aardenne de eer aan zichzelf moest houden. VVD-voorzitter Kamminga bestreed deze opvatting nadrukkelijk en gaf aan dat bij onvoldoende vertrouwen van de Kamer in Van Aardenne, de VVD-bewindslieden zouden opstappen. Een ministercrisis zou wat de VVD betreft tot een kabinetcrisis leiden. "Het komt onrechtvaardig voor dat alle schuld zich op Van Aardenne concentreert", aldus Kamminga. "De indruk bestaat dat met name voorzitter Van Dijk (CDA) en Joekes van de politieke vloer zijn losgeraakt." Na het tweede RSV-debat in de Tweede Kamer verklaarden respectievelijk prof. J.A.A. van Doorn, lid van het bestuur van de Teldersstichting, senator W.J. Geertsema en fractievoorzitter van de VVD in de Eerste Kamer G. Zoutendijk dat minister Van Aardenne had moeten aftreden naar aanleiding van het rapport van de RSV-enquête-commissie. Geertsema zei tijdens een spreekbeurt in Zoetermeer: "Door de gang van zaken is de positie van Van Aardenne dusdanig aangetaast, dat ik het onbegrijpelijk vind dat hij niet is opgestapt. Hij zou dat alsnog moeten doen, daardoor zou het komende (= derde) debat tussen Kamer en kabinet veel zuiverder zijn." Zoutendijk wees bovendien op de electorale kant van de zaak: "Er komen verkiezingen aan en ik vind dat Van Aardenne ook dat aspect mee zou moeten wegen." Ook de voorzitter van de liberale jongerenorganisatie JOVD, Remarque, was de mening toegedaan dat Van Aardenne vrijwillig zou moeten opstappen. Maar ondanks deze publiekelijke uitlatingen van prominente partijleden bleef Nijpels volhouden dat er in liberale kring geen onenigheid was omtrent de positie van de minister. Begin maart erkende hij echter dat alle (tegenstrijdige) commentaren van verschillende topmensen de VVD schade had berokkend. De komende tijd, zo was afgesproken, zou de partij zich echter zeer terughoudend opstellen bij het doen van uitlatingen. De kiezer zou de zaak dan snel zijn vergeten. Van Aardenne bleef minister, maar maakte later in het jaar bekend niet opnieuw beschikbaar te zijn voor een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst. Deze beslissing hield naar zijn zeggen geen verband met de RSV-affaire.

P.C. Hooftprijs

Een andere affaire die de VVD niet onberoerd liet, betrof de P.C. Hooftprijs.

Minister Brinkman, en met hem de regering, had besloten de P.C. Hooftprijs niet toe te kennen aan de essayist H. Brandt Corstius, waarmee het unanieme juryrapport terzijde werd geschoven. De VVD-fractie ondersteunde dit besluit, hetgeen veel boze reacties in VVD-kring veroorzaakte. Dit in tegenstelling tot het CDA waar het weigeren van de P.C. Hooftprijs geen interne discussies opleverde. Een inhoudelijke beoordeling van kunst door de overheid zou ingaan tegen de liberale traditie, zo klonk onder andere uit de mond van oudstaatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Vonhoff. Hij vond het een onbegrijpelijk besluit van het kabinet. Ook de JOVD achtte het kabinetsbesluit ontoelaatbaar. Eind februari waren op het partijbureau van de VVD 960 opzeggingen van leden binnengekomen, tegenover 475 nieuwe aanmeldingen. Algemeen secretaris W.J.A. van den Berg schatte dat twintig procent van de mensen uit politieke motieven had opgezegd.

partijbijeenkomsten

In 1985 vonden naast de gebruikelijke partijraadsvergadering en de jaarlijkse algemene vergadering een zestal themadagen plaats in verband met het opstellen van het verkiezingsprogramma 1986-1990. De partijraad op 27 april besprak een rapport van de Teldersstichting over sociale zekerheid, waarin voorstellen werden gedaan over het stelsel van sociale zekerheid in de jaren negentig. Besloten werd onder andere dat op den duur voor iedereen van 18 jaar en ouder die werkloos of arbeidsongeschikt wordt, één algemene uitkering komt die gelijk is aan het sociale minimum voor één individu. Het hoofdbestuur wilde het sociale minimum afstemmen op een leefeenheid, maar de partijraad koos op voorstel van de VVD-vrouwen voor een sociaal minimum per individu.

Op 10 en 11 mei hield de VVD haar jaarlijkse algemene vergadering te Breda, die voornamelijk aan huishoudelijke en statutaire zaken was gewijd.

Na alle perikelen in het begin van het jaar opende partijvoorzitter Kamminga zijn toespraak vol optimisme: "Het is lente en de VVD staat weer in bloei. Mei 1985, tien maanden voor de verkiezingen, is er optimisme en vertrouwen." Met een felle aanval op de Partij van de Arbeid gaf Kamminga al het startsein voor de komende verkiezingscampagne. "Vandaag gaan wij in de aanval tegen de Partij van de Arbeid. Een aanval voor de arrogantie van de macht waaraan zij alleen nog kunnen ruiken. We willen, mogen en zullen het socialisme geen kans geven om te regeren. Ik heb vertrouwen in het CDA maar we

zullen ze ook niet de kans geven af te drijven in de richting van de socialisten. Het CDA vraag ik daarom, laat de Partij van de Arbeid links liggen." Fractievoorzitter Nijpels bekritiseerde het PvdA-standpunt dat een verdrag met de Verenigde Staten over de plaatsing van de kruisraketten weer opgezegd zou kunnen worden. "Iedere partij die op deze wijze omspringt met parlementaire besluiten die schaadt niet alleen het aanzien van onze parlementaire democratie, maar spot ook met de internationale fatsoensnormen", aldus Nijpels. Hij vroeg verder van het kabinet om vóór 1 juli met een standpunt te komen over de wet gelijke behandeling. CDA en VVD waren verdeeld over de vraag in hoeverre de overheid gelijke behandeling van werknemers mag afdwingen bij particuliere organisaties.

Op 18 mei vond een partijraad plaats waar het rapport van de commissie-Polak werd besproken. De commissie had opdracht gekregen een discussiestuk te schrijven over het bestrijden van het tekort aan betaald en onbetaald werk, rekening houdend met de liberale beginselen. De nota zou gelden als een voorbereiding op het nieuwe verkiezingsprogramma. Het rapport bevatte een aantal aanbevelingen die meer leken aan te sluiten bij standpunten van de PvdA dan bij die van de VVD, zoals de invoering van een werkweek van gemiddeld 36 uur in 1987, een voortrekkersrol van de overheid bij arbeidstijdverkorting en desnoods wettelijke dwang om het werk eerlijker te verdelen. Nijpels concludeerde dan ook dat een aantal aanbevelingen duidelijk in strijd waren met het VVD-beleid van alledag. Dat de partijraad dezelfde mening was toegedaan bleek uit de grote reeks ingediende amendementen.

De partijraad van 18 mei slaagde er niet in deze hoeveelheid af te handelen en besprak de rest een maand later. Uiteindelijk bleef weinig van de oorspronkelijke nota overeind. De aangebrachte wijzigingen waren veelal lijnrecht in strijd met de aanbevelingen van de commissie. Onder andere het standpunt over de gewenste 36-urige werkweek in 1987 werd verworpen. Over de meest wenselijke arbeidsduur werd nu geen uitspraak gedaan. Voorzitter Polak reageerde teleurgesteld en noemde de VVD toch conservatiever dan hij had verwacht. De uiteindelijke besluiten zouden de basis vormen voor het sociaal-economisch gedeelte van het nieuwe verkiezingsprogramma.

ontwerp-verkiezingsprogramma

Op 26 augustus presenteerde de VVD het ontwerp-verkiezingsprogramma. Aandachtspunten: het financieringstekort van de overheid zou in de periode

1986-1990 teruggebracht moeten worden naar 4 à 5 procent, terwijl in dezelfde tijd de burgers jaarlijks een belasting- en premieverlaging zouden krijgen van één procent per jaar. Bezuinigingen moesten gezocht worden in verdere privatisering en afstoting van overheidstaken; de burgers zouden meer moeten betalen voor overheidsvoorzieningen; een arbeidsduurverkorting van twee procent per jaar bij de overheid. De Markerwaard zou niet mogen worden ingepolderd. Dit laatste was verrassend, aangezien de VVD-ministers Smit-Kroes (Verkeer en Waterstaat) en Van Aardenne (Economische Zaken) zich altijd sterk gemaakt hadden voor inpoldering. Door de opgenomen passage in het ontwerp-program was de kwestie Markermeer weer een actueel onderwerp geworden. Minister Smit-Kroes sprak enkele weken later tijdens een VVD-bijeenkomst in Lelystad de hoop uit dat de VVD een standpunt zou innemen "in lijn" met het kabinetsbeleid. Inpoldering van het Markermeer zou "op het juiste moment en op een gezonde financiële basis het landsbelang in de toekomst zeer zeker dienen", aldus Smit-Kroes. Haar collega en partijgenoot minister Winsemius van Milieubeheer was tegen inpoldering. De fractie was verdeeld. (Bij de definitieve vaststelling van het program in 1986 werd besloten inpoldering niet zonder meer af te wijzen. Een partijcommissie zou de zaak opnieuw moeten bestuderen.)

Op 14 december vond in Amersfoort de verkiezingsraad van de VVD plaats, waar de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen werd vastgesteld. Het verkiezingscongres in februari 1986 zou nog wijzigingen kunnen aanbrengen, maar een tweederde meerderheid was dan nodig. VVD-fractie leider Nijpels werd aangewezen als lijsttrekker, gevolgd door Smit-Kroes op de tweede plaats. De eerste zeventien plaatsen waren onveranderd gebleven in vergelijking met de ontwerp-kandidatenlijst, zoals opgesteld door de Kamercentrales. De VVD-Kamerleden Korthals en Rempt rukten zes plaatsen op, en kwamen nu respectievelijk op de 20ste en 27ste plaats. Korthals zou oorspronkelijk lager gestaan hebben, omdat er rekening mee was gehouden dat hij Kamminga als partijvoorzitter zou opvolgen. Kamminga had laten weten na de beëindiging van zijn termijn in april '86 niet meer herkiesbaar te zullen zijn. Op verzoek van het hoofdbestuur om zich toch nog een keer kandidaat te stellen, bleek Kamminga bereid voor beperkte tijd het voorzitterschap voort te zetten. Dit verzoek was gedaan om de ongelukkige samenloop van kandidaatstelling, de verkiezingen voor gemeenteraad en Tweede Kamer, en de benoeming van een nieuwe partijvoorzitter te vermijden. Het Kamerlid Joekes was op een onverkiesbare 40ste

plaats terecht gekomen. Door de pers werd verband gelegd tussen deze onverkiesbare plaats van Joekes en zijn rol in de roemruchte RSV-enquête-commissie (Joekes onderschreef het negatieve oordeel van de commissie over de rol van VVD-minister Van Aardenne). Kamminga ontkende dit: "Ook als er geen RSV-zaak zou zijn geweest, was het een dubbeltje op z'n kant." Joekes moest concurreren met prima Haagse Kamerleden, aldus Kamminga.

DWERGEN, SPLINTERS EN EENDAGSVLIEGEN

Een nieuwe poging tot inventarisatie van partijen aan de rand van het Nederlandse partijenstelsel

A.P.M. Lucardie

In het midden van de jaren zestig trokken de kleine politieke partijen aan de rand van het Nederlandse partijenstelsel de aandacht van sociale en politieke wetenschappers, maar na de discussie tussen Niezing en Hippe en de inventarisatiepoging van Daalder werd het wat stil op dit gebied.(1) Inmiddels heeft het partijenstelsel zich ingrijpend gewijzigd, met de ontzuiling en fusie van de drie grote confessionele partijen, polarisatie, groei van VVD en - in mindere mate - PvdA, het optreden van D'66 en andere nieuwe partijen. Het lijkt derhalve de moeite waard om te zien hoe deze wijzigingen doorwerken aan de rand van het partijenstelsel - en dus Daalder's inventarisatiepoging twintig jaar later te herhalen.

Al heeft dit artikel een verkennend karakter, het lijkt zinvol enige verwachtingen vooraf te formuleren:

1. Politieke onrust en malaise uitte zich vaak in een stijging van het aantal stemmen op kleine partijen, stelde Daalder in 1965 vast.(2) Na de afschaffing van de opkomstplicht geldt dat waarschijnlijk in mindere mate, maar niettemin zou men in de jaren 1965-'85 - en in het bijzonder 1965-'71 wellicht - meer stemmen op kleine partijen kunnen verwachten dan in de relatief rustige periode vóór 1965.
2. Partijen die in de periode van ontzuiling en vernieuwing na 1965 poogden de Tweede Kamer binnen te dringen maakten meer kans op één of meer kamerzetels dan nieuwkomers in de periode daarvoor. (Uiteraard kan men vraagtekens plaatsen bij ruwe karakterisering van de periode 1965-'85 in termen als: ontzuiling, vernieuwing, onrust enz. Voor empirische specificaties en precisering raadplege men echter andere studies, bijvoorbeeld van Middendorp.(3) In dit artikel wordt het gangbare spraakgebruik gevolgd.)
3. Het samengaan van ARP, CHU en KVP in het CDA bood enige ruimte voor (nieuwe of oude) splinterpartijen die protestantse of katholieke beginselen in zelfstandige organisaties wilden handhaven. In Daalder's terminologie: vanaf 1977 maken 'integralistische' partijen meer kans; voor 1977 wellicht

juist *'oecumenische'* partijen die al op de vorming van het CDA vooruitlopen. Met een splinterpartij wordt hier bedoeld: een (kleine) partij die direct of indirect voortkomt uit of zich afzet tegen een grotere partij en door- gaans globaal dezelfde visie of ideologie op "rekkelijker" ("oecumenischer") dan wel "preciezer" ("integralistischer") wijze verkondigt.(4)

4. In een periode van verzuiling en pacificatie-politiek komen aan de rand van het partijenstelsel vooral anti-systeem partijen voor die - van links of van rechts - polarisatie nastreven. Wanneer het systeem zelf meer gepolari- seerd raakt, ontstaat juist ruimte voor nieuwe *midden* of *brug*partijen die de twee polen trachten te verzoenen.
5. Nieuwe politieke strijdpunten en belangen die niet onmiddellijk worden vertaald in programma's van gevestigde partijen kunnen aanleiding geven tot oprichting van nieuwe (strijdpunt- of belangen-)partijen; die zullen meestal 'eendagsvliegen' blijken te zijn, daar de grote partijen hun groei in de kiem zullen smoren door de strijdpunten of belangen in kwestie alsnog op hun programma een plaats te gunnen of van de agenda af te voeren. Slechts indien een strijdpunt- of belangenpartij tijdig een bredere (ideologische) visie en een bredere sociale basis weet te ontwikkelen, zal zij zich kunnen handhaven of zelfs tot een grote partij groeien.(5)

Overigens zij de lezer gewaarschuwd, dat alle genoemde indelingen en typering van kleine partijen aanvechtbaar en problematisch zijn, gezien de schaarste aan gegevens en aan theorievorming, alsmede het ongrijpbare karakter van kleine en vaak vluchtige organisaties.

1. opkomst en neergang van de kleine partijen

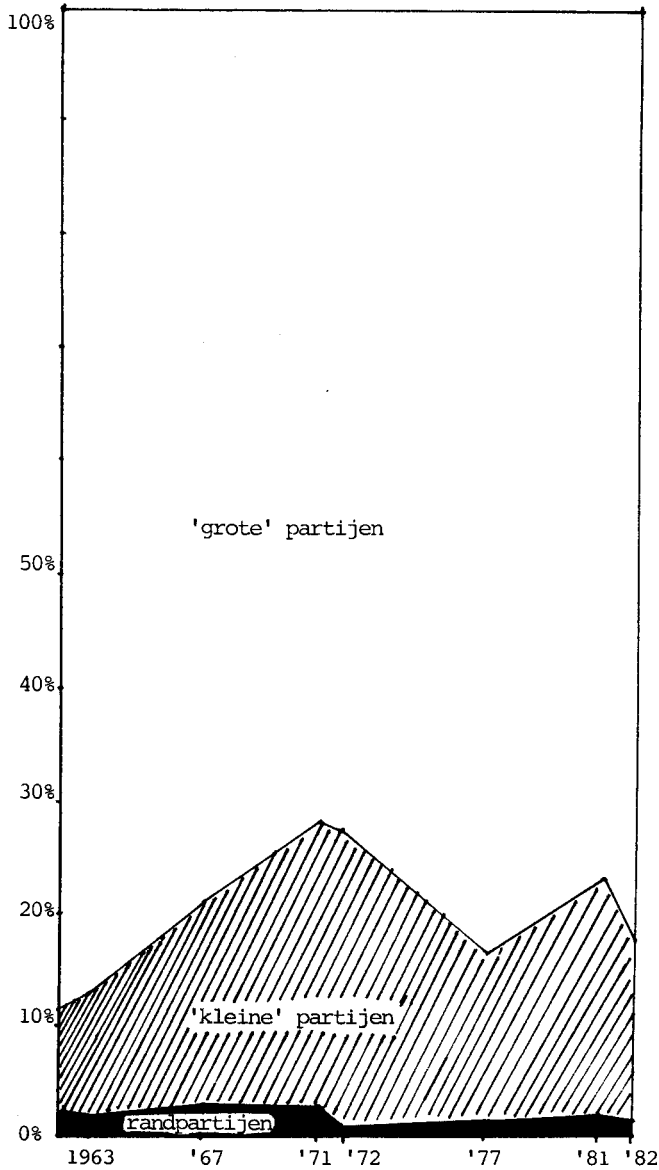
Alvorens de eerste hypothese getoetst kan worden, is precisering van de term 'kleine partij' gewenst. Merkwaardig genoeg gebruikten zowel Niezing als Daalder deze term veeleer in kwalitatieve dan in kwantitatieve zin. Niezing richtte zich op alle partijen buiten de zeven traditionele - ARP, CHU, KVP, VVD, PvdA en CPN.(6) Daalder verstond onder kleine politieke partijen "alle groeperingen, die aan verkiezingen voor de Tweede Kamer hebben deelgenomen, met uitzondering van de 'grote vijf', die sinds bijna een halve eeuw respectievelijk de liberale, de anti-revolutionaire, de christelijk-historische, de katholieke en de socia- listische richting hebben vertegenwoordigd."(7) Deze definitie heeft inmiddels wel veel aan historische rechtvaardiging ingeboet. Terwille van de vergelijk-

Tabel I. 'Grote' en 'kleine' partijen naar percentages geldige stemmen en zetels in de Tweede Kamer, 1963-1982.

	'Grote' partijen			'Kleine' partijen						
jaar	(ARP, CHU, KVP/CDA, PvdA, VVD)			met zetels			zonder zetels		totaal	
	%	zetels	aantal partijen	%	zetels	aantal partijen	%	aantal partijen	%	aantal partijen
1963	87,5	135	5	11,0	15	5	1,5	8	12,5	13
1967	78,7	123	5	18,6	27	6	2,7	12	21,3	18
1971	71,9	113	5	25,7	37	9	2,4	14	28,1	23
1972	73,0	113	5	26,3	37	9	0,7	6	27,0	15
1977	83,6	130	3	14,9	20	8	1,5	13	16,4	21
1981	76,4	118	3	21,9	32	7	1,7	18	23,6	25
1982	82,9	128	3	15,7	22	9	1,4	8	17,1	17

Bron: Verkiezingsstatistieken CBS 1963-'82.

GRAFIEK I Stemmenpercentages 'grote', 'kleine' en randpartijen
bij Tweede Kamerverkiezingen 1963-1982

baarheid zal hier niettemin dezelfde term gebruikt worden, zij het tussen aanhalingstekens. Met 17 zetels in de Tweede Kamer bleef D'66 dus in 1981 een "kleine partij", terwijl de CHU met 7 zetels in 1972 nog steeds een "grote partij" genoemd moest worden. Daarnaast lijkt het echter zinvol de term *randpartij* in te voeren voor partijen die wel aan Tweede Kamerverkiezingen deelnemen - al is het maar één maal in één kieskring - maar geen zetels weten te behalen. Op het moment dat een randpartij er in slaagt wél een of meer zetels te winnen, houdt zij dus op randpartij te zijn.

De voor toetsing van deze hypothese benodigde gegevens zijn in tabel I te vinden. Het percentage stemmen op "kleine partijen" nam van 1965 tot 1971 sterk toe, en daalde enigszins in de periode 1972-'82; vergeleken met de periode vóór 1965 bleef het echter hoog. Zelfs het 'dieptepunt' van 1977 (16,4%) ligt boven het 'hoogtepunt' van 1933 (16,1%). Het gemiddelde van de verkiezingen 1963-'72 ligt iets hoger dan dat van de verkiezingen 1977, '81 en '82 (22,2% resp. 19,0%).

Het percentage stemmen op randpartijen (zonder zetel) nam na 1967 af en schommelde in de periode 1972-'82 rond gemiddeld 1,3%. Voor 1965 lag dat meestal iets hoger - tussen 1918 en 1965 gemiddeld 2,9%.⁽⁸⁾ Wellicht droeg de afschaffing van de opkomstplicht in 1970 er toe bij dat minder kiezers bereid waren naar de stembus te komen om hun stem te verspillen aan een kansloos geachte (rand)partij. De waarborgsom voor deelname aan de verkiezingen per kieskring is sinds 1965 op f1000,- gesteld, en zou gezien de geldontwaarding steeds minder deelnemers moeten afschrikken; veel effect heeft dat echter niet gehad: het aantal randpartijen nam niet duidelijk toe. Overigens bleek de instelling van een waarborgsom op zich in 1937 - toen ter waarde van f250,- - wél duidelijk effect te hebben: het aantal partijen dat aan de verkiezingen deelnam daalde van 54 (in 1933) naar 20 (in 1937).⁽⁹⁾ Samenvattend kunnen we vaststellen dat de eerst geformuleerde verwachting niet in strijd blijkt met de gevonden gegevens.

2. kans op succes van nieuwe partijen

Randpartijen maken over het algemeen weinig kans een zetel in de Tweede Kamer te behalen (wanneer we afzien van fusies of naamsveranderingen van bestaande partijen). Uit tabel II blijkt dat die kans in de periode 1946-'63 eerst gering was en daarna (1959-'63) enigszins toenam; maar na 1972 opnieuw

Tabel II. Partijen die voor het eerst zetel(s) winnen in de Tweede Kamer (1946-'82)

jaar	partijen die géén zetels wonnen	partijen die voor 't eerst zetel(s) wonnen		
	aantal	aantal	totaal aantal zetels	namen + (zetelaantal)
1946*	3	0	0	-
1948	4	1	1	KNP (1)
1952	5	0	0	-
1956	3	0	0	-
1959	5	1	2	PSP (2)
1963	8	2	4	BP (3), GPV (1)
1967	12	1	7	D66 (7)
1971	14	3	12	DS'70 (8), PPR (2), NMP (2)
1972	6	1	1	RKPN (1)
1977**	13	0	0	-
1981***	18	1	1	RPF (1)
1982	8	2	2	CP (1), EVP (1)

Bronnen: Daalder, a.w., blz. 177: *Verkiezingsstatistieken*. CBS.

N.B.: Het totaal aantal zetels in de Tweede Kamer werd in 1956 verhoogd van 100 naar 150.

* PvdA, KVP, PvdV en (na 1948) VVD worden beschouwd als voortzettingen van bestaande partijen.

** Het CDA is hier niet beschouwd als partij die voor 't eerst deelneemt aan de TK-verkiezingen, maar als een voortzetting van de bestaande partijen ARP, CHU en KVP.

*** De Rechtse Volkspartij wordt beschouwd als voortzetting van de Boerenpartij en niet als een nieuwe partij.

kleiner werd. De verkiezingen van 1971 boden op het eerste gezicht de kans op de meeste zetels: van 17 randpartijen die toen meededen behaalden er drie tezamen 12 zetels. Hierbij past echter enig belangrijk voorbehoud bij zowel

PPR als DS'70, die weliswaar in formele zin voor het eerst in 1971 aan de verkiezingen deelnamen en derhalve toen als randpartijen opgevat konden worden; maar die in materiële zin al over Kamerleden beschikten: de Groep-Aarden respectievelijk de Groep-Goedhart. De Groep-Aarden had zich in 1968 van de KVP-fractie losgemaakt, Goedhart brak in 1970 met de PvdA. Telt men PPR en DS'70 niet mee, dan drong in 1971 slechts één randpartij in de Tweede Kamer door: de NMP, met 2 zetels.

Het aandeel zetelwinnaars onder de randpartijen was toen echter lager dan in 1948, 1963 of 1982. In 1948 presenteerden slechts 5 randpartijen kandidatenlijsten, in 1963 en 1982 waren dat er 10. Het blijkt dat in een periode van ontzuiling en vernieuwing zoals 1965-'85 meer partijen deel gaan nemen aan verkiezingen en iets meer zetels aan randpartijen toe vallen. Hypothese 2 is dus niet geheel in strijd met de gegevens, maar verdient enige nuancering. Ontzuiling en vernieuwing bereikten in de periode 1963-'72 wellicht een duidelijk hoogtepunt, maar zetten zich als processen ook na 1972 in lager tempo voort. Hiermee hangt waarschijnlijk samen de groei van het aantal 'zwevende kiezers' (floating vote) die zich niet meer duidelijk met één partij verbonden voelen en derhalve geneigd zijn ook een stem op nieuwe (rand-)partijen te overwegen. Derhalve kunnen oprichters van nieuwe partijen ook in de jaren tachtig weliswaar veel concurrentie van andere (rand-)partijen verwachten, maar ook meer kamerzetels onder elkaar verdelen dan in de verzuilde, stabielere periode voor 1965.

3. oecumenische en integralistische splinterpartijen

De begrippen 'oecumenisch' en 'integralistisch' zijn door Daalder in 1965 duidelijk omschreven, maar nauwelijks geoperationaliseerd. Kleine partijen zijn inderdaad niet eenvoudig in te delen; voor zover ze al een programma publiceren, munten ze daarin niet altijd uit door consistentie en duidelijkheid (grotere partijen overigens ook niet!). Beperken we ons tot "kleine" partijen die na 1945 met enig succes aan Tweede Kamerverkiezingen deelnamen, dan kunnen we als 'oecumenisch' hoogstens beschouwen de Politieke Partij Radikalen (PPR) - althans in haar eerste fase (1968-'71) -; in zekere zin misschien ook de Boerenpartij. In haar beginselprogram pleitte zij voor "versterking van de christelijke grondslagen van ons volksleven".(10) en erkende zij "de soevereiniteit Gods over al het geschapene". Uit sociologisch onderzoek in 1967 blijkt volgens Nooij dat sympathie voor de Boerenpartij samen-

hing met niet kerkelijk gebonden orthodoxie.(11) Aan de andere kant kan de Boerenpartij moeilijk als splinterpartij ten opzichte van een der confessionele partijen gezien worden, al is haar oprichter Koekoek ooit afdelingssecretaris van de CHU geweest.(12) De EVP scheidde zich wel af van een confessionele partij - het CDA - maar lijkt niet meer oecumenisch dan het CDA, en zou zelfs als integralistisch beschouwd kunnen worden, gezien haar nadruk op (progressieve) theologie en Bijbel bij haar kritiek op het CDA - bijvoorbeeld inzake het kernwapenbeleid. Tenslotte zou men de EVP misschien nog het best een 'sociaal dissidente' splinterpartij kunnen noemen - in Daalder's terminologie - al past ze ook niet helemaal in die categorie.

Integralistische partijen zijn aan protestantse zijde het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF); aan katholieke kant de Rooms Katholieke Partij Nederland (RKPN). De Katholieke Nationale Partij was in het begrippenkader van Daalder geen integralistische, maar een "sociaal dissidente" partij die "schrijlings" een conservatieve of rechtse sociaal-economische oriëntatie trachtte te verenigen met een katholiek kader.(13) Voorts zou men zeker een aantal randpartijen (zonder kamerzetels) 'integralistisch' kunnen noemen: met name de Nieuwe Roomse Partij, haar opvolgster de partij GOD MET ONS en Samen Overleven of Sterven (SOS).

Bezien we de gegevens in Tabel III, dan blijkt het aantal zetels van integralistische partijen na 1959 geleidelijk te zijn toegenomen. Het jaar 1977, waarin het oecumenische CDA voor het eerst met één kandidatenlijst aan de verkiezingen deelnam, lijkt geen duidelijk breekpunt. Weliswaar kan men de opkomst van de in 1975 gestichtte Reformatorische Politieke Federatie als een integralistische reactie op het ontstaan van het CDA zien, maar dan dient men de oprichting van de EVP in 1981 als een sociaal-dissidente reactie te zien. Sluit men de ongrijpbare Boerenpartij en de EVP uit, dan nam het zeteltal van oecumenische splinterpartijen na 1977 evenmin toe als af: er zijn in feite te weinig gevallen! Hypothese 3 wordt dus niet duidelijk bevestigd door deze gegevens: de oprichting van het CDA bood integralistische splinterpartijen niet meer, en oecumenische partijen niet duidelijk minder ruimte in de Tweede Kamer.

Een andere vraag is of wellicht na 1977 meer integralistische randpartijen zonder zetels aan de verkiezingen gingen deelnemen. Voor 1977 zou men in deze categorie kunnen plaatsen: de Nieuwe Roomse Partij en de Protestantse Unie; na 1977: GOD MET ONS en Samen Overleven of Sterven (SOS). Hier valt weliswaar evenmin een duidelijke toename na 1977 vast te stellen maar wel een sterkere

Tabel III. Integralistische en oecumenische splinterpartijen.

jaar	<u>integralistische partijen</u>			<u>oecumenische partijen</u>		
	aantal zetels	stem percentage	namen (tussen haakjes partijen zonder zetels)	aantal zetels	stem percentage	namen (tussen haakjes partijen zonder zetels)
1946	2	2,3	SGP (PU)	-		
1948	2	2,4	SGP	-		
1952	2	3,1	SGP (GPV)	-		
1956*	2	3,0	SGP (GPV)	-	0,5	(NU)
1959	3	3,0	SGP (GPV)	-		
1963	4	3,0	SGP, GPV	-		
1967	4	2,9	SGP, GPV	-	0,7	(CDU)
1971	5	4,3	SGP, GPV (NRP)	2	1,8	PPR
1972	6	4,9	SGP, GPV, RKPN	-		
1977	4	4,1	SGP, GPV (RKPN)	-		
1981	6	4,2	SGP, GPV, RPF (RKPN, GMO, SOS)	-		
1982	6	4,4	SGP, GPV, RPF (RKPN , GMO)	-		

Bron: Verkiezingsstatistieken CBS, Jaarboek DNPP 1976.

* Het totaal aantal kamerzetels werd vanaf 1956 verhoogd van 100 naar 150.

opkomst van het katholieke integralisme. Het aantal oecumenische rand-partijen (zonder zetels) nam enigszins af. In de jaren '50 bestond de Nationale Unie (NU) (weliswaar uit een restant van de KNP voortgekomen, maar gesticht op "algemene christelijke grondslag" en met de bedoeling de kloof tussen katholieken en protestanten te overbruggen) en in de jaren '60 en '70 de Christen Democraten Unie. Zowel NU als CDU zou Daalder ook "sociaal dissidente" partijen noemen, even conservatief als de KNP. Na 1977 bestond nog wel de opvolgster van de CDU, de Nederlandse Christen Democraten, maar deze nam (nog) niet deel aan Tweede Kamerverkiezingen.(14) Van sommige rand-partijen ontbreken echter de gegevens om hen ondubbelzinnig in één van deze categorieën in te delen. Overigens zou men het verwachte breekpunt misschien eerder kunnen verwachten, aangezien de oecumenische samenwerking tussen ARP, CHU en KVP al in de jaren zestig op gang kwam. Inderdaad nam het stemmenpercentage voor integralistische protestantse en katholieke splinterpartijen vanaf 1967 iets toe (van $\pm 3\%$ tot $\pm 4\%$).

Daalder gebruikte overigens de termen integralisme en oecumene zo ruim, dat ze ook op liberale en socialistische partijen van toepassing zijn. Nu kan men de Pacifistische Socialistische Partij wellicht als "integralistische splinter" van de Partij van de Arbeid beschouwen; de eind 1985 opgerichte Partij voor Socialisme en Ontwapening zou dan een "integralistische reactie" zijn op de "oecumenische tendens" van de PSP in de jaren tachtig.(15) Op analoge wijze kan men de Horizontalen in de Communistische Partij van Nederland en (sinds 1984) in het Verbond van Communisten in Nederland als "integralisten" beschouwen die zich tegen de oecumenische richting van de CPN verzetten. De analogie is niet toevallig: de "oecumenisten" bij PSP en CPN streefden naar samenwerking tussen CPN, PSP en PPR en onderhielden contacten in een "Stichting voor een Linkse Doorbraak" (sinds 1985: "Platform voor Radikaal-Linkse Politiek").(16)

Toch kan men niet alle linkse splinterpartijen zo eenvoudig indelen. Zo zijn bijvoorbeeld de Socialistische Arbeiderspartij (SAP; van 1974 tot 1983: Internationale Kommunistenbond) en de Socialistiese Partij (SP) weliswaar indirect voortgekomen uit PSP respectievelijk CPN, maar kunnen niet zonder meer als 'integralistisch' beschouwd worden. De SAP is aangesloten bij de Vierde Internationale en belijdt niet zozeer het pacifistisch socialisme als wel de weinig pacifistische leer van de organisator van het Rode Leger, Trotsky.(17) De SP, voortgekomen uit een maoïstische afsplitsing van de CPN, legt althans in haar

propaganda weinig nadruk op de marxistisch-leninistische leer maar meer op populaire 'praktische' strijdpunten als milieuvervuiling, ontwapening, loonsverhoging en remigratie of integratie van buitenlandse arbeiders.(18) Soortgelijke problemen doen zich voor bij de indeling van niet-confessionele rechtse splinterpartijen. Men kan de Boerenpartij niet als een integralistische splinter van de VVD zien. Zij beriep zich niet uitdrukkelijk op een liberale leer. Dat deden wel randpartijen als de naoorlogse Liberale Staatspartij en de Liberale Volkspartij; evenals Realisten '81 die zich nadrukkelijk baseerde op de klassieke liberale leer van Adam Smith.(19) Maar deze partijen bleken ook bereid tot samenwerking met weinig liberale groeperingen, als de RKP, de CDU en GOD MET ONS, onder andere in de overkoepelende Burgerpartij voor Recht en Veiligheid.(20) In plaats van 'integralistisch-liberaal' zou men deze randpartijen waarschijnlijk beter 'conservatief' of 'nationaal-liberaal' kunnen noemen. Conservatisme en nationalisme hebben in Nederland zelden of nooit de grondslag voor zelfstandige politieke partijen kunnen vormen, maar slechts op de achtergrond enige invloed uitgeoefend, vooral binnen of aan de rand van liberale en confessionele partijen.(21)

Buiten de confessionele zuilen kunnen de termen 'integralisme' en 'oecumene' wellicht meer verwarring dan verheldering teweeg brengen. Andere termen komen meer in aanmerking, zoals hieronder zal blijken.

4. anti-systeempartijen en brugpartijen

'Anti-systeempartij' is een relatief begrip. Een auteur als G.H. Scholten vat alle kleine partijen als anti-systeempartijen op.(22) Daalder onderscheidt kleine anti-systeempartijen van integralistische, oecumenische "schrijlingse of sociaal-dissidente kleine partijen", en (kleine) belangenpartijen, maar geeft geen scherpe definitie van anti-systeempartij.(23) Socialistische partijen verzetten zich tegen het heersende kapitalistische systeem - daarom kan men SP, SAP en PSP 'anti-systeempartijen' noemen. Kleine rechtse partijen verdedigen juist het kapitalistische systeem en meestal ook het parlementair-democratische systeem, maar verzetten zich wel vaak tegen klassenstrijd, stakingen, democratiseringsacties en de sociale verzorgingsstaat - misschien ook kenmerken van "het systeem"? Hier worden 'anti-systeempartijen' vrij ruim opgevat: non-confessionele partijen die het bestaande maatschappelijke systeem globaal afwijzen - of ze dat nu (te) kapitalistisch of juist (te) socialistisch vinden. In deze categorie valt naast SP, SAP en PSP ook de sinds 1972 geradi-

caliseerde PPR, die het bestaande sociaal-economische systeem eveneens radicaal wil veranderen, zij het meer door democratisering en scheiding van macht en eigendom dan door socialisering van eigendom. Op een aantal punten lijkt de PPR weliswaar gematigder en 'gouvernementeler' dan PSP of CPN, maar de laatste jaren groeien deze drie partijen toch enigszins naar elkaar toe.(24) In deze categorie vallen ook Boerenpartij, Liberale Staatspartij en Realisten '81 die pleitten voor een vrije markteconomie die in hun mening nu niet (meer) bestaat. De kleine confessionele partijen - SGP, GPV en RPF - worden niet als anti-systeempartijen beschouwd, omdat ze niet naar polarisatie op de (sociaal-economische) links-rechts dimensie streven. Voor hun is de religieuze dimensie - voorheen trouwens in Nederland als de links-rechts dimensie opgevat - belangrijker. Op die religieuze dimensie polariseren ze wel, maar om verwarring te voorkomen komt die dimensie hier niet aan de orde. Ook deze beperking van het begrip 'anti-systeempartij' is echter aanvechtbaar!

Zowel PSP als BP verhoogden de polarisatie in het partijstelsel in de jaren zestig. Rond 1970 droegen ook de 'grote' PvdA en WD onder invloed van Nieuw Links respectievelijk Wiegel bij tot verdergaande polarisatie. Volgens hypothese 4 zou dus na 1970 de ruimte voor polariserende anti-systeempartijen kleiner worden. Bezien we Tabel IV, dan stellen we vast dat het aantal zetels en het aantal stemmen voor alle anti-systeempartijen samen van 1946 tot 1959 gestaag daalden, vervolgens stegen naar hoogtepunten in 1967 en 1972, om tenslotte weer iets te dalen in de periode 1972-'82. Daarbij zijn als linkse randpartijen beschouwd: de Nederlandse Bellamy Party (NBP), de Oude Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (O-SDAP), de Revolutionaire Communistische Partij (RCP), de Socialistische Unie, de Lijst-Wagenaar ofwel Bruggroep ofwel Socialistische Werkers Partij (SWP), het Kabouter Aktiecentrum Nederland (KAN), de Socialistische Partij (SP), het Verbond tegen Ambtelijke Willekeur (VAW), de Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland (KEN) en de Internationale Kommunisten Bond (IKB) - vanaf 1983 Socialistische Arbeiderspartij (SAP) genoemd. Als rechtse randpartijen gelden hier: de Onafhankelijke Nationale Groep (ONG), het Jong Conservatief Verbond (JCV), de Nederlandse Oppositie Unie (NOU), de Liberale Staatspartij (LSP), de Nieuwe Democratische Partij (NDP), de Noodraad (N), de Lijst-Voogd ofwel Nationale Volkspartij (NVP), Nederlands Appèl (NA), de Lijst-van Velsen (LvV), Binding Rechts (BR), Democraten 2000 (D2000), de Lijst Stam ofwel Progressief Rechts (PR), de Europese Conservatieve Unie (ECU), de Nederlandse Volksunie (NVU) en Realisten '81 (R81). Bij beide in-

Tabel IV. Kleine anti-systeempartijen (links en rechts) en brugpartijen: TK-zetels en stempercentages (1946-'82).

Tussen haakjes: partijen zonder zetels.

<u>anti-systeempartijen</u>						<u>brugpartijen</u>		
links				rechts				
jaar	namen	%	zetels	namen	% zetels	totaal %	totaal zetels	namen % zetels
1946	CPN (+NBP)	10,8	10	-	- -	10,8	10	- - -
1948	CPN (+OSDAP+RCP)	8,1	8	(ONG)	0,4 -	8,5	8	- - -
1952	CPN (+SU)	6,5	6	(JCV)	0,2 -	6,7	6	- - -
1956	CPN	4,8	7	(NOU)	0,3 -	5,1	7	- - -
1959	CPN+PSP (+SWP)	4,8	5	(BP)	0,7 -	5,5	5	- - -
1963	CPN+PSP	5,8	8	BP (+LSP+NDP)	2,7 3	8,5	11	- - -
1967	CPN+PSP	6,5	9	BP (+N+NVP)	6,0 7	12,5	16	D66 4,5 7
1971	CPN+PSP (+KAN)	5,6	8	BP (+BR+D2000+LvV+NA)	1,9 1	7,5	9	D66+DS'70 12,1 19
1972	CPN+PSP	6,0	9	BP (+PR)	1,9 3	7,9	12	D66+DS'70 (+DMP) 8,9 12
1977	CPN+PSP+PPR (+KEN+SP+VAW)	4,7	6	BP (+ECU+NVU)	1,2 1	5,9	7	D66+DS'70 (+DAC) 6,1 9
1981	CPN+PSP+PPR (+IKB+SP)	6,5	9	(CP+NVU+R'81+RVP)	0,4 -	6,9	9	D66 (+DS'70) 11,7 17
1982	CPN+PSP+PPR (+SP)	6,3	8	CP (+NVU+RVP)	1,1 1	7,4	9	D66 (+DS'70) 4,7 6

Bron: *Verkiezingsstatistieken CBS, Jaarboek DNPP 1976.*

N.B.: In 1956 werd het aantal kamerzetels verhoogd van 100 naar 150.

delingen kan men nogal wat vraagtekens zetten, maar gezien de kleine aantallen stemmen die de meeste randpartijen verwierven maakt dit voor de totalen weinig uit.

Tegenover polariserende anti-systeempartijen staan brugpartijen die de kloof tussen de linkse en rechtse polen van het partijenstelsel trachten te overbruggen. De 'grote' confessionele partijen kunnen tot die categorie gerekend worden, maar ook de 'kleine' Democraten 66 (D66), Democratisch Socialisten '70 (DS'70) en de randpartijen Democratisch Actie Centrum (DAC) en - met enig voorbehoud - de Democratische Midden Partij (DMP). Ook deze indeling is aanvechtbaar. Vooral in de jaren zestig zou men D66 eventueel als anti-systeempartij kunnen opvatten, niet in sociaal-economisch maar wel in staatkundig opzicht. De DMP, in 1971 van de Nederlandse Middenstandspartij (NMP) afgesplitst, zou eventueel als rechtse anti-systeempartij gezien kunnen worden - zij trok aanhangers van Binding Rechts en CDU - of als louter belangenpartij. Zelf noemde ze zich echter expliciet een centrumpartij - "noch links, noch rechts" - die socialistische en liberale dogma's afwees.(25) De Nederlandse Middenstandspartij was hierin minder duidelijk, maar zou eventueel ook als brugpartij ingedeeld kunnen worden. Zelfs de over het algemeen als (uiterst) rechts beschouwde Centrumpartij acht zichzelf - de naam zegt het al - een middenpartij voor hen die "niet rechts en niet links willen zijn". Ze verzet zich inderdaad niet expliciet tegen het bestaande sociaal-economische stelsel in zijn geheel maar wel tegen het culturele systeem van etnisch pluralisme waar de meeste andere partijen voorstanders van zijn. In plaats van een multicultureel Nederland wenst de CP een homogene Nederlandse cultuur zonder veel buitenlandse invloeden.(26) Bovendien speelt de Centrumpartij met haar kritiek op het sociale zekerheidsstelsel, de "anarchie op straat" en op alle gevestigde partijen waarschijnlijk ook in op anti-systeem gevoelens in uiterst rechtse kringen.(27)

Operationalisatie van het begrip 'brugpartij' blijkt moeilijk te zijn; toetsing van verwachting 4 dus ook. Aan de ene kant toont tabel V dat brugpartijen in de verzuilde pacificatie-periode 1946-'67 niet voorkwamen en in de polarisatieperiode na 1967 wel. Aan de andere kant schommelen stemmenpercentages van de brugpartijen nogal sterk, zodat men hoogstens kan spreken van een niet erg duidelijk negatief verband met stemmen voor anti-systeempartijen.(28) Waarschijnlijk speelden andere factoren als persoonlijk leiderschap en regeringsdeelname een belangrijker rol bij de wisselende aanhang van D66 en DS'70.

Samenvattend: de gegevens staan noch bevestiging noch verwerping van verwachting 4 toe.

5. eendagsvliegen en dwergpartijen

De vier tot nog toe behandelde typen 'kleine partij' - oecumenische en integralistische splinterpartijen, anti-systeempartij en brugpartij - beschikken allen over een min of meer samenhangende visie op staat en samenleving, al dan niet christelijk geïnspireerd. Zowel Niezing als Daalder onderscheidden deze *belangenpartijen* van levensbeschouwelijke en beginselpartijen. Ondubbelzinnig is dit onderscheid niet. Partijen die zich duidelijk op één belangengroep richten kunnen zich daarbij toch ook door een bepaalde maatschappijvisie of levensbeschouwing laten inspireren. Die visie kan wellicht fragmentarisch en eenzijdig zijn, maar zal wel aangeven waarom de betrokken belangengroep door de gevestigde ('grote') partijen onvoldoende vertegenwoordigd wordt. Dit geldt niet slechts voor de "sociaal dissidente" kleine partijen die zich "schrijlings" binnen een zuil organiseren wanneer de grote partij naar haar mening de belangen binnen die zuil niet meer evenwichtig behartigt; maar ook voor belangenpartijen die buiten de zuilen ontstaan. Een duidelijk voorbeeld levert de Boerenpartij. In haar naam richtte zij zich op één belangengroep en ook in haar program besteedt ze veel aandacht aan de belangen van de boeren, met name de kwestie van het landbouwschap. Niezing noemde haar in 1963 dan ook als belangrijkste belangenpartij - al relativeerde hij dit al meteen.(29) Aan de andere kant beschreef de partij zichzelf als "geen belangen- maar een beginselpartij, welke openstaat voor alle Nederlanders, die overtuigd van de één- en ondeelbaarheid van geestelijke, politieke en economische vrijheid, zich met het volgende beginselprogram kunnen verenigen".(30) Derhalve werd ze hierboven beschouwd als rechtse of liberaal-conservatieve anti-systeempartij. Wellicht ter vermindering van deze problemen voegde Daalder rechtse en belangenpartijen tot één categorie samen. Blijkbaar achtte hij het bestaan van linkse belangenpartijen onmogelijk. Die veronderstelling maakte hij echter niet plausibel.(31) In dit artikel worden de begrippen 'belangenpartij' en 'beginseelpartij' derhalve niet als elkaar uitsluitende categorieën of tegenpolen gebruikt, maar als verschillende aspecten van één verschijnsel - de (kleine) politieke partij. De begrippen verliezen daarmee ook het statische karakter dat ze bij veel auteurs hebben. Zo legde de Boerenpartij wellicht in haar beginjaren de meeste nadruk op boerenbelangen, maar rond 1966 waarschijnlijk meer op haar beginselen.(32)

Veel belangenpartijen kregen echter de kans niet die beginfase te ontgroeien, zoals tabel V laat zien. Van de 14 partijen die men in de periode 1946-'82 belangenpartijen zou kunnen noemen, drongen behalve de Boerenpartij alleen nog de Nederlandse Middenstandspartij (NMP) in de Tweede Kamer door. De overige partijen namen meestal slechts één keer aan de Tweede Kamerverkiezingen deel. De naam *eendagsvliegen* ("flash parties") lijkt voor hen dus wel toepasselijk. Over de strijdpuntpartijen ("single issue parties") zou men in grote trekken hetzelfde kunnen zeggen. Ook hierover biedt tabel V gegevens. In vele gevallen is de indeling aanvechtbaar en zouden de partijen in kwestie wellicht ook beschouwd kunnen worden als splinterpartij, brugpartij of anti-systeempartij. Zo kwamen in de vorige paragraaf de Centruumpartij, het VAW, D66 en de Democratische Middenpartij voor in de rubriek 'anti-systeempartij' respectievelijk 'brugpartij'. Wereld Welzijn Bewustwording - vermoedelijk een éénmansactie van de heer Van Deutekom te Oss - zou men ook als oecumenische partij kunnen opvatten, in de meest vèrgaande betekenis. Deze partij wil namelijk niet alleen levensbeschouwelijke maar ook alle andere scheidslijnen in de wereld door breken ten einde alle volkeren te verenigen in "één groot gezin onder toezicht van de Grote Goedige Schepper".(33)

Wereld Welzijn Bewustwording was niet de enige 'eenmanspartij' die aan Tweede Kamerverkiezingen meedeed. Tussen 1945 en 1982 werden nog 12 kandidatenlijsten onder een persoonlijke naam ingediend: Germaux, Griek, Grol, Jusia, Lopez, Machiela, Rodermond, Stam, Van Os/Poot, Van Velsen, Voogd en Wagenaar. In vijf gevallen ging het om partijen, die op dat moment niet onder hun zelf gekozen partijnaam bij de Kiesraad konden of mochten worden ingeschreven.(34) Met uitzondering van de groep-Wagenaar of Socialistische Werkers Partij - afgesplitst van de CPN in 1958 - behaalde geen dezer lijsten meer dan 0,1% van de stemmen. Ze komen hier verder niet ter sprake, gezien hun geringe betekenis èn een gebrek aan betrouwbare gegevens.

Bezien we opnieuw tabel V. Juist de grensgevallen Boerenpartij, Centruumpartij en Democraten '66 blijken in stemmental èn duurzaamheid (gemeten in verkiezingsjaren) de 'echte' (minder twijfelachtige) belangen- en strijdpuntpartijen te overtreffen. D66 groeide zelfs uit van strijdpuntpartij tot brugpartij en zelfs tot 'grote partij' - in zekere zin opvolger van de vooroorlogse Vrijzinnig Democratische Bond. Vanuit hun belangrijkste strijdpunt - democratisering van het staatkundig leven - konden de Democraten dan ook zonder veel problemen een min of meer samenhangende radicaal- of sociaal-liberale maatschappijvisie ontwikkelen. De Centruumpartij legde de eerste vijf jaren van haar bestaan (1980-'85)

Tabel V. Belangen- en strijdpuntpartijen die in de periode 1946-'82 aan de Tweede Kamerverkiezingen deelnamen.
(in alfabetische volgorde)

<u>Naam</u>	<u>Verkiezingsjaar</u>	<u>Stemmenpercentage</u>
Algemene Bejaarden Partij Nederland	1971	0,4
Anti Woningnood Actie	1972	0,0
Bejaarden en Arbeiders Partij	1971	0,3
Bejaardenpartij Algemeen Belang	1971	0,0
Bejaardenpartij 65 ⁺	1971	0,1
Boerenpartij* (vanaf 1981: Rechtse Volkspartij)	1959	0,7
	1963	2,1
(na '63 meer anti-systeem dan belangenpartij)	1967	4,8
	1971	1,1
	1972	1,9
	1977	0,8
Centrumpartij*	1981	0,1
	1982	0,8
Democraten '66*	1967	4,5
(na 1970 meer brug- dan strijdpuntpartij)	1971	6,8
	1972	4,2
	1977	5,4
	1981	11,1
	1982	4,3
Democratische Midden Partij*	1972	0,6
Economisch Appèl*	1963	0,6
Federatie Bejaarden Partij Nederland	1977	0,1
Kleine Partij*	1981	0,0
Leefbaar Nederland*	1981	0,1
Middenstandspartij*	1948	0,8
	1952	0,5
Nederlandse Evolutie Partij*	1981	0,0

<u>Naam</u>	<u>Verkiezingsjaar</u>	<u>Stemmenpercentage</u>
Nederlandse Middenstands Partij	1971	1,5
	1972	0,4
	1977	0,0
Nederlandse Werknemers Partij (Lijst-Machiela)*	1967	0,0
Partij van het Recht*	1967	0,0
	1971	0,0
	1972	0,0
Partij van de Belastingbetalers	1977	0,0
Partij van Rijksgenoten	1981	0,0
Partij voor Ongehuwden	1967	0,6
Partij voor Recht, Vrijheid en Welvaart*	1952	0,3
Partij tot Likwidatie van Nederland*	1981	0,0
Progressieve Partij voor Behoud van Milieu, Werk en Maatschappij	1982	0,0
Stichting Gedupeerde Groepen 18 ⁺ -65 ⁺	1971	0,0
Verbond tegen Ambtelijke Willekeur*	1977	0,0
Veilig Verkeer en 100.000 Woningen per jaar* (verbonden met: Liberale Unie)	1963	0,3
Volksreferendum	1963	0,0
VREDE Partij	1981	0,0
Wereld Welzijn Bewustwording*	1981	0,0

* indeling twijfelachtig; op basis van de (schaarse) beschikbare gegevens.

Bron: Verkiezingsstatistieken CBS.

verreweg de meeste nadruk op één strijdpunt: "stop de vreemdelingenstroom", maar liet zich op andere punten toch ook door een nationalistische visie inspireren - zij het niet in zo vèrgaande mate als de Nederlandse Volksunie. Laatstgenoemde partij wordt hier dan ook niet meer als strijdpuntpartij beschouwd, maar uitsluitend als (extreem) rechtse anti-systeempartij. Ook een aantal minder populaire of duurzame strijdpuntpartijen beschikte over een zekere visie op staat en maatschappij: het Verbond tegen Ambtelijke Willekeur, de Kleine Partij, Leefbaar Nederland en wellicht de reeds genoemde Wereld Welzijn Bewustwording. De visie van de drie laatstgenoemden zou men - met enige goede wil - ecologistisch kunnen noemen; die van het Verbond neo-anarchistisch. Anders dan BP, CP en D66 bleken deze vier partijen echter on-dubbelzinnig eëndagsvliegen. Nu valt dat van een (neo-)anarchistische partij ook te verwachten - volgens velen is die uitdrukking immers een *contradictio in adiecto*. Anarchisten wijzen politieke partijen in het algemeen af als instellingen die het volk manipuleren en het gezag van elites bevestigen. Dat doet het VAW zelf ook; het Verbond noemde zichzelf dan ook geen partij, maar een "samenballing van eenlingen".(35) Een ecologistisch uitgangspunt zou op het eerste gezicht niet hoeven botsen met de opbouw van een duurzame en electoraal succesvolle partij. Ecologische bewegingen ontleen echter veel aan anarchistische theorie en praktijk - naast geheel andere inspiratiebronnen als conservatisme en romantiek.(36) De ontwikkeling van de in 1980 opgerichte ecologische partij *Die Grünen* in de Duitse Bondsrepubliek is dan ook tot nog toe tamelijk onstuimig en chaotisch verlopen.(37) Het is nog te vroeg om hetzelfde te beweren over de Nederlandse Groenen, die zich eind 1983 losmaakten van het vanuit de PPR opgerichte Groene Platform, in 1984 als Europese Groenen aan de Europese verkiezingen deelnamen en in 1985 de naam Federatieve Groenen kozen. In 1984 wonnen ze echter 1,3% van de stemmen, meer dan enige andere ecologische randpartij daarvoor. Vergeleken met hun visie lijken de denk-beelden van de Kleine Partij, Leefbaar Nederland en Wereld Welzijn Bewustwording iets minder duidelijk en samenhangend.(38) Men kan dan ook concluderen dat belangen- en strijdpuntpartijen over het algemeen eendagsvliegen blijven, tenzij ze een min of meer samenhangende niet-anarchistische visie op staat en maatschappij ontwikkelen. Hypothese 5 blijkt dus niet in strijd met de beschikbare gegevens.

Een brede coherente visie is waarschijnlijk geen voldoende, hoogstens een noodzakelijke voorwaarde voor groei en duurzaamheid van nieuwe kleine (rand-)

partijen. Een andere noodzakelijke voorwaarde naast die ideologische grondslag zou een stabiele sociologische basis kunnen zijn. Bij Boerenpartij en D66 bleek die basis nogal labiel; bij de Centruumpartij is het nog te vroeg om hierover een uitspraak te doen. Bij gebrek aan hechte banden met bepaalde maatschappelijke groeperingen, bewegingen of instituties, blijven nieuwe partijen afhankelijk van ad-hoc belangengroepen, persoonlijk leiderschap, modegrillen of actuele strijdpunten die door grote partijen na verloop van tijd weer overgenomen kunnen worden. De nieuwe partijen verliezen dan hun pas gewonnen aanhang en verdwijnen (als eendagsvliegen) óf blijven onderontwikkelde dwergpartijen met een kleine, trouwe ideologische aanhang. In deze categorie dwergpartijen vallen bijvoorbeeld de Boerenpartij/Rechtse Volkspartij en de Nederlandse Volksunie. De NVU heeft nooit massale aanhang gekend, maar wist in 1977 wel ruim 33.000 stemmen te winnen (0,4%). In 1981 viel ze terug op 11.000 (0,1%), in 1982 op 1600 (0,0%). Vermoedelijk bestaat haar huidige aanhang nog slechts uit ideologische "diehards" die het nationalisme van de Centruumpartij - de naaste concurrent - te slap en te onduidelijk vinden.(39)

Hierboven (in paragraaf 1) werd opgemerkt dat conservatieve en nationalistische partijen in Nederland weinig kans maken. Zij bleken eendagsvliegen of hoogstens dwergpartijen aan de rand van het partijenstelsel, zonder hechte wortels. Hun ideologie bleef de Nederlanders vreemd voorkomen; wellicht omdat - zoals Von der Dunk aanboort - een sociale basis ontbrak: Bijvoorbeeld een feodale landadel of een grote massa kleine pachters die in Duitsland, Frankrijk of Engeland nationalistische en conservatieve partijen steunden (zie noot 21). Voor een ecologische partij als de Federatieve Groenen zou echter wel een basis kunnen zijn. Wel valt te voorzien dat zij meer concurrentie zal ondervinden van andere (linkse) anti-systeempartijen als PPR en PSP dan haar zusterpartijen in België en de Duitse Bondsrepubliek, waar zulke anti-systeempartijen minder invloed genieten.

6. samenvatting

Aan het begin van dit artikel worden vijf hypothesen heuristisch geformuleerd - theoretisch niet gefundeerd - in aansluiting op Daalder's inventarisatie van 1965. De tot nog toe gevonden gegevens leidden tot voorlopige bevestiging en nuanceringen of gedeeltelijke verwerping van deze hypothesen.

Politieke onrust en malaise uitte zich ook na 1965 in stijging van het stemmenpercentage voor kleine partijen. Nieuwe partijen maakten na 1963 wel meer

kans op zetels in de Tweede Kamer, maar moesten die met meer concurrenten delen; na 1972 nam hun kans echter weer iets af.

Het ontstaan van het oecumenische CDA leidde niet tot meer stemmen voor integralistische splinterpartijen - tenzij men dat ontstaan al in de jaren zestig wil zien; evenmin tot minder steun voor oecumenische partijen. Onduidelijk bleef eveneens de samenhang tussen pacificatie respectievelijk polarisatie enerzijds en de opkomst van anti-systeempartijen respectievelijk brugpartijen anderzijds. De hypothesen hierover konden dus noch bevestigd noch duidelijk weerlegd worden.

Blijkbaar werken de belangrijkste veranderingen in het hart van het partijenstelsel - ontzuiling, vorming van het CDA, polarisatie en groei van PvdA en VVD - toch niet zo direct en duidelijk door aan de rand van het stelsel als te verwachten viel. Randpartijen volgen wellicht hun eigen 'wetten'. Een aanzet om een dergelijke wet te formuleren vindt men in de laatste hypothese die globaal wel bevestigd werd. Strijdpunt- en belangenpartijen bleken meestal eendagsvliegen, tenzij zij een bredere visie op staat en maatschappij (en een bredere sociale basis) wisten te ontwikkelen.

Bij deze conclusies past uiteraard grote voorzichtigheid, gezien de schaarse gegevens, de vele operationalisatie- en indelingsproblemen, kleine getallen en zwakke theorievorming. Theorieën over partijen - van Michels via Duverger tot Sartori - kunnen niet zonder meer worden toegepast op kleine partijen. V.O. Key's typologie van 'minor parties' in het Amerikaanse tweepartijensysteem lijkt evenmin zeer relevant voor het veel opener meerpartijenstelsel in Nederland.(40) Generalisaties zijn op dit gebied waarschijnlijk weinig zinvol. Misschien zou men kunnen stellen dat elk partijenstelsel als het ware een - historisch en sociologisch bepaalde - selectie vormt uit alle mogelijke typen partijen en dat daardoor de overige typen hooguit aan de rand van het partijenstelsel in kwestie kunnen voorkomen. Zo kunnen sociaal-democraten in Nederland of Zweden de grootste partij vormen, in Canada echter een 'kleine' partij en in de VS een randpartij blijven, terwijl conservatieven in Engeland en Canada tot de grootste partijen behoren en in Nederland slechts als randpartij of (af en toe) als dwergpartij optreden. Bepaalde typen partijen blijven echter in nagenoeg elk ontwikkeld partijenstelsel marginaal: ideologisch inconsequente partijen van anarchisten bijvoorbeeld (Kabouters en VAW in Nederland; Rhinoceros in Canada); maar ook over het algemeen belangen- en strijdpuntpartijen zonder duidelijke ideologie of sociale basis. Zelfs de Amerikaanse Republikeinse en Democratische Partijen beschikken over een eigen ideologie,

nl. een conservatief-liberale respectievelijk sociaal-liberale - in Amerikaanse termen: "conservative" respectievelijk "liberal".(41) Ook de zogeheten boerenpartijen in Scandinavische landen ontwikkelden in de loop der jaren een bepaalde visie op staat en maatschappij - meestal een sociaal-liberale visie.(42) De Boerenpartij in Nederland vormt dan ook waarschijnlijk geen uitzondering, zoals Niezing in 1966 stelde; al bleef haar ideologie een wat merkwaardige mengeling van conservatisme, christelijke traditie en extreem liberalisme.(43) De meest voorkomende en meest duurzame kleine partijen zullen over het algemeen linkse of rechtse 'anti-systeempartijen' zijn; hetzij dwerg- of randpartijen met een in het betrokken systeem niet erkende of geïnstitutionaliseerde ideologie (vaak: varianten van communisme of fascisme; soms ook conservatisme of socialisme), hetzij splinterpartijen die hun (wél erkende/gevestigde) moederpartij niet meer socialistisch, communistisch, liberaal of conservatief genoeg vinden. Daarnaast komen wel eens splinterpartijen of dwergpartijen voor die pogen een brug te slaan tussen ideologisch gepolariseerde partijen (brugpartijen). Wanneer de polarisatie in het systeem vermindert, zullen deze brugpartijen vaak verdwijnen. In de Scandinavische meerpartijenstelsels leiden echter sociaal-liberale brugpartijen een duurzaam leven; evenals de (rechtse) sociaal-democratische PSDI in Italië. Het lot van de Britse Alliance ("Liberals" en "Social Democrats") lijkt nog steeds onzeker.

Indien godsdienst en kerk het partijstelsel kleuren, zoals in Nederland, kunnen ook splinterpartijen voorkomen die hun moederpartij te weinig rechtzinnig òf juist te weinig vrijzinnig vinden: integralistische respectievelijk oecumenische partijen, in Daalder's terminologie. Vat men die termen breder op, zoals Daalder zelf doet, dan kan men linkse of rechtse (anti-systeem) splinterpartijen vaak ook 'integralistisch' noemen en brugpartijen 'oecumenisch'. Splinter- en dwergpartijen groeien zelden uit tot grote, gevestigde partijen, tenzij oorlogen of sociaal-economische omwentelingen de banden tussen de gevestigde partijen en hun sociale basis verscheuren. Het is nog een open vraag of de 'stille revolutie' die Inglehart in West-Europa waarnam, ook tot 'ontdooiing' van die partijverhoudingen en tot groei van nieuwe 'grote' partijen - bijvoorbeeld 'Groenen' - leidt.(44)

Noten:

1. J. Niezing, 'De Kleine Politieke Partij - enkele hypothesen'. *Sociologische Gids*, 10 (1963), blz. 264-272; daarop als reactie J. Hippe, 'Enkele kanttekeningen bij Niezings hypothesen over de kleine partij', *Sociologische Gids*, 11 (1964), blz. 195-202. H. Daalder, 'De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie', *Acta Politica*, 1 (1965/1966), blz. 172-196. Zie ook J. Niezing, *Inleiding tot de politieke sociologie*. (Assen: Van Gorcum, 1966), i.h.b. blz. 38-41.
2. Daalder, a.w., blz. 174.
3. C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*. (Meppel: Boom, 1979).
4. Daalder, a.w., blz. 192.
5. Soortgelijke stellingen zijn te vinden in R. Koole, 'Ostrogorski en de partijdemocratie', *Intermediair*, 18 (1982), nr. 48 (dec.), blz. 17-21, i.h.b. blz. 21. Overigens hoopte Ostrogorski zelf - in 1902! - juist dat strijdpuntpartijen op ad-hoc basis de duurzame 'grote' partijen helemaal zouden kunnen vervangen.
6. Niezing, 1963, blz. 268.
7. Daalder, a.w., blz. 172.
8. *Ibidem*, blz. 179.
9. *Ibidem*, blz. 177.
10. *Beginselprogram der Boerenpartij*, artikel 1 respectievelijk 2. (Aanwezig op DNPP).
11. A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij: desoriëntatie en radikalisme onder de boeren*. (Meppel: Boom, 1969), blz. 202.
12. *Ibidem*, blz. 34.
13. Daalder, a.w., blz. 193. Overigens speelden koloniale kwesties (Indonesië) eveneens een rol.
14. Over de Nationale Unie zie: *Keesing's Historisch Archief*, (1956), blz. 12342 en (1957), blz. 13666.
Over de CDU zie haar *Basisprogram* (1966), waarin zij zichzelf omschrijft als "geen confessionele partij, maar een partij van niet-dogmatische maar wel reëel denkende christenen"... "ter rechterzijde van het midden" (blz. 5). De CDU, opgericht in 1964, nam alleen in 1967 deel aan de TK-verkiezingen en behaalde toen 0,7% van de stemmen. Haar lijsttrekker, mr. A. Zeegers, stelde zich in 1971 kandidaat voor Van Rappard's Nederlands Appèl. Een bestuurslid van de CDU, drs. ing. J.A. Tacx, richtte in 1978 de NCD op die volgens een folder (aanwezig op het DNPP) "open (staat) voor alle Nederlandse oecumenisch georiënteerde Christenen en gelijkdenkenden, ongeacht hun afkomst, die zich willen verenigen in één politieke groepering". Zie ook het *Nederlands Dagblad*, 5 maart 1975.
15. Zie o.a. het *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 december 1985 en *NRC-Handelsblad*, 20 januari 1986.
16. Zie het blad *Voor een Linkse Doorbraak*, 1 (1984) en 2 (1985) en 'Machtsvorming voor Radikaal-Linkse Politiek'. (Z.p.l., 1985). (Aanwezig op het DNPP).

17. Over de opvattingen van trotskisten over geweld zie o.a. *1979 World Congress of the Fourth International Major Resolutions and Reports*. (Z.pl., Intercontinental Press, 1980), i.h.b. blz. 210-215; over IKB/SAP zie ook F. Janssen, 'De voorhoede van het proletariaat', *Socialistisch Perspektief*, (1983), nr. 18, blz. 43-45.
18. Zie o.a. *Wat we willen, wat we doen: 'n socialisties perspektief*. (Rotterdam: SP, 1983), 18 blz.; *Gastarbeid en kapitaal*. (Rotterdam, SP, 1983), 22 blz.
19. De voorzitter van de Liberale Staatspartij, ridder Van Rappard, verklaarde in *De Gelderlander*, 29 januari 1966: "Wij zijn de echte liberalen. Conservatief in de zin van: onderzoek alles en behoud het goede". Volgens de *Haagsche Courant* (17 maart 1966) verweet hij de VVD "beginselloze politiek" - een typisch integralistisch verwijt!
Over de Liberale Volkspartij zie haar *Partijprogramma*. (Den Haag, 1967), 4 blz. (Aanwezig op het DNPP). In 1967 voerde deze partij overleg met de CDU, de uit de Boerenpartij getreden Noodraad en de groep Landsbelangen in een Werkgroep Fusie Vooruitstrevende Rechtse Partijen (*Keesing's Historisch Archief*, (1967), blz. 310.)
Over R'81 zie Th. Schneider, *Geen inkomensmatiging! Geen gedwongen versobering! Wat dan? Een beschouwing over economisch herstel*. (Huizen: Realisten '81, z.j.), blz. 5.
20. *Trouw*, 5 april 1983, *De Volkskrant*, 4 oktober 1983. Zie ook: Antifascistisch Kollektief: *De rechterkant van Nederland*. (Amsterdam: SUA, 1983), blz. 149. Deze Burgerpartij zou een federatie zijn van Binding Rechts en de Conservatieve Volkspartij (beide ontstaan uit afsplitsingen van de Boerenpartij), Realisten '81, GOD MET ONS, Leefbaar Nederland en Ne(d)erlands Herstel. De laatstgenoemde groep werd in 1985 bij de Kiesraad geregistreerd, maar wegens racistische uitingen geweigerd door het centraal stembureau in Arnhem. (*De Volkskrant*, 23 november 1985 respectievelijk *Trouw*, 7 januari 1986.)
21. Zie H.W. von der Dunk, *Conservatisme*. (Bussum: Fibula/Van Dishoeck, 1976).
22. G.H. Scholten, 'Easton's systems analysis en het Nederlandse politieke systeem: een eerste verkenning', *Acta Politica*, 3 (1968), blz. 214-238; enkele kritische opmerkingen hierover in: A.P.M. Lucardie, 'Politieke Partijen', in: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf en J.J.A. Thomassen (red.), *Politiek in Nederland*. (Alphen aan den Rijn, 1981), blz. 69-70 i.h.b.
23. Daalder, a.w., blz. 192-194. Overigens erkent hij dat deze onderscheiding in de praktijk vaak moeilijk te maken is.
24. Zie bijvoorbeeld A. de Roo en L. de Waal, 'Sociaal-economische programvergelijking PPR, PSP, CPN', in: *Links en de staat: liefde of haat*. (Amsterdam, 1984), blz. 20-32.
25. *Uitgangspunten en verkiezingsprogra DMP*, 1972, blz. 1. (Aanwezig op het DNPP, map los materiaal.)
26. Zie *Partijprogramma Centruumpartij*. (Z.pl., z.j.), blz. 2: "Onze cultuur, leefgewoontes, normen en waarden worden onder druk gezet door allerlei belangengroepen die de Nederlandse levensstijl als 'bedreigend' ervaren voor hun eigen identiteit".
27. Volgens onderzoek van het Instituut voor Marktinformatie Interview, zie M. de Hond, *De opkomst van de Centruumpartij*. (Amsterdam, 1983), blz. 6 i.h.b.

28. De (met de hand berekende) correlatie-coëfficiënt: $r = -0,41$. Niet erg hoog, gezien het aantal gevallen ($N=6$).
29. Niezing, (1963), blz. 268-269.
30. *Beginselprogram der Boerenpartij*. (Z.pl., z.j.), inleiding.
31. Zie Daalder, a.w., blz. 188 en 193.
32. Zie Nooij, a.w., blz. 37. Met name: de Boerenpartij behaalde in 1966 meer winst in de grote steden dan op het platteland. Vgl. Niezing, (1966), blz. 37.
33. Zie de merkwaardige pamfletten van de heer Van Deutekom, aanwezig op het DNPP (Verkiezingsmateriaal '81 en 'los materiaal').
34. In sommige gevallen kwamen de indieners te laat met de naam van de partij, in andere gevallen werd de naam niet erkend wegens mogelijke verwarring met al ingeschreven partijen. Machiela noemde zijn lijst 'Nederlandse Werknemers Partij'; Stam 'Progressief Rechts'; Van Os 'Positief Christelijke Nationale Unie' of 'Christelijk-Nationale Volkspartij voor Monarchale Democratie'; Voogd 'Nationale Volkspartij'; Wagenaar 'Bruggroep' en later: 'Socialistische Werkers Partij'.
35. Het Verbond tegen Ambtelijke Willekeur beschreef zichzelf als "samenballing van eenlingen, die actie voeren tegen de verambtelijking van onze maatschappij" met als doel "De MENS, niet van bovenaf geregeerd, maar zelf bepalend wat er gebeuren moet in WIJKEN, GEMEENTES, WOONWAGEN-PLAATSEN, SCHOOLGEMEENSCHAPPEN, en BEDRIJVEN om gezamenlijk vrijwillig ten strijde te trekken tegen de huidige machtsconcentratie en tegen de ten koste van elkaar levende maatschappij". (Pamflet op DNPP, Verkiezingen '77).
36. Zie B. van Stokkom, 'Ekologie. Met beide benen op de grond', *Radikale Notities*, (1984), nr. 4, blz. 27-35.
37. Zie o.a. Thomas Kluge (red.), *Grüne Politik. Eine Standortbestimmung*. (Frankfurt a/d Main: Fischer, 1984), i.h.b. de bijdrage van Anna Otto-Hallensleben (blz. 154-165).
38. In een 'Stemhulp' noemde de *Kleine Partij* (eind 1981) een aantal doelstellingen die weliswaar logisch samenhangen maar geen compleet programma bieden: geen economische groei, Nederland uit EEG en NAVO, extra begunstening voor werklozen om gereedschap te kopen gevolgd door steunverlening, geen goedkoop tarief voor diesel en aardgas, STER goedkoper, porto binnenland goedkoper, e.d. (DNPP: Map verkiezingsmateriaal '81, overige partijen). *Leefbaar Nederland* presenteerde in 1981 een uitvoeriger maar veel vager program, met oproepen tot "dienstbaarheid, leefbaarheid, medemenselijkheid"... "anders denken/leven/regeren", "eerbied voor weerloze ongeborenen", "Europa als derde macht tegenover Amerika en Rusland", "kleine gemeenten", "lagere belastingen en lagere tarieven in het openbaar vervoer", "meer medezeggenschap in volkshuisvesting". (DNPP: map verkiezingsmateriaal '81, overige partijen). *Wereld Welzijn Bewustwording* stuurt regelmatig stencils het land in met pleidooien voor samenwerking, overstijging van groepsbelangen, een "driepartijdige sociale democratie"(?), meer zonne- en windenergie, geen kernenergie en kernwapens, voor gezonde voeding en kleine bedrijven. Veel uitspraken blijven echter mysterieus (althans voor schrijver dezes), zoals: "De oorzaak van alle ellende is de topspeculatieve bedrijvigheid buiten de fundamentele natuurlijke levens-

werkelijkheid waaraan de kerken zich ook schuldig maken door het celi-baat". (DNPP, map verkiezingsmateriaal '81, overige partijen). Voor de visie van de Groenen zie met name M. Bierman, 'Groene politiek: de weg naar vooruitgang'. *Katernen 2000*, (1983), nr. 7; een verkorte versie hiervan verscheen in *Radikale Notities*, (1983), nr. 4, blz. 31-36. En: B. Moerland, 'De Groene beweging op weg naar het parlement. Een nieuwe politiek?', *De Ronde Tafel*, (1985/1986), dec./jan., blz. 2-13.

39. Zie bijvoorbeeld P. Piryms, 'Glimmerveen over de Centruumpartij en zijn come-back': "Janmaat moet vooral niet denken dat hij mij heeft verslagen", *Vrij Nederland*, 44 (1983), nr. 9, blz. 15.
40. V.O. Key, *Politics, Parties & Pressure Groups*. (New York: Crowell, 1964⁵), blz. 254-281. Key onderscheidt "parties of economic protest" (Populisten, Progressieven), "secessionist parties" (ongeveer wat hierboven 'splinterpartijen' werden genoemd) en "marxist parties" (in Nederland soms ook splinterpartijen!). Integralistische of oecumenische confessionele partijen komen in de VS blijkbaar niet voor; brugpartijen ook zelden: alleen de 'Progressive Movement' van Theodore Roosevelt zou zo genoemd worden.
41. Bijvoorbeeld bij: C. Rössiter, *Parties and Politics in America*. (Ithaca N.Y.: Cornell University Press, 1960), blz. 131 o.a.
42. Zie N. Elder, A.H. Thomas en D. Arter, *The Consensual Democracies? The Government and Politics of the Scandinavian States*. (Oxford: Robertson, 1983), blz. 18-19 m.n.
43. Niezing, (1966), blz. 37.
44. R. Inglehart, *The Silent Revolution*. (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977); vgl. F. Müller-Rommel, 'New social movements and smaller parties: a comparative perspective', *West European Politics*, 8 (1985), nr. 1 (jan.), blz. 41-54; M. Shamir, 'Are Western Party Systems frozen? A Comparative Dynamic Analysis', *Comparative Political Studies*, 17 (1984), nr. 1 (April), blz. 35-79.

DE PVDA EN DE PROGRESSIEVE VOLKSPARTIJ

W. van Hennekeler*

1. inleiding

Dit artikel is een poging om de opkomst en ondergang van de Progressieve Volkspartij in kaart te brengen. Deze partij had het resultaat moeten zijn van samenvoeging van PvdA, D'66 en PPR alsmede individuele confessionelen en onafhankelijken, maar is er uiteindelijk niet gekomen. De discussie rond de Progressieve Volkspartij vond globaal plaats in de tweede helft van de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig.

Mijn primaire interesse gaat hierbij uit naar de meningsvorming binnen de PvdA over de eventueel op te richten partij: de PvdA was veruit de grootste van de drie en bestond sinds de Tweede Wereldoorlog, terwijl D'66 en PPR in de jaren zestig ontstonden. Het ontstaan van laatstgenoemden valt niet los te zien van de vernieuwingsdrang die ten tijde van hun oprichting om zich heen greep, en een eigen verleden of traditie hadden deze partijen nog niet toen de Progressieve Volkspartij onderwerp van discussie werd. De PvdA echter had dat wel en werd met bovengenoemde vernieuwingsdrang geconfronteerd; haar positie was daarom fundamenteel verschillend van D'66 en PPR.

Bij de opkomst en ondergang van de Progressieve Volkspartij zijn diverse aspecten belangrijk, maar drie daarvan kunnen als cruciaal beschouwd worden. In de eerste plaats de ontzuiling, welke zich in de jaren zestig aftekende. De ontzuiling schiep de mogelijkheid van nieuwe politieke strategieën, waarbij in het geval van de PvdA vooral aan het streven naar polarisatie van de politieke verhoudingen gedacht moet worden. Ten tweede was er sprake van een toenemende radicalisering, zeker ook binnen de PvdA. Voor een deel hing deze ook samen met de ontzuiling, maar radicalisering en polarisatie waren zeker niet hetzelfde en konden zelfs, zoals we nog zullen zien, tegengestelde effecten hebben. Een derde cruciaal aspect, hoewel op zich niet typerend voor het onderhavige tijdvak, was concreet politiek machtsdenken. De opkomst van de Progressieve Volkspartij had niet alléén te maken met abstracte denkbeelden over nieuwe politieke verhoudingen, en haar uiteindelijke teloorgang evenmin. Deze drie aspecten zullen in het hiernavolgende beschrijvende gedeelte, het grootste deel van dit artikel, herhaaldelijk aan bod komen. In het afsluitende, concluderende deel daarna zal ik er nog wat explicieter op ingaan.

2. aanleidingen en oorzaken van progressieve concentratie

Het verhaal van de progressieve samenwerking begint ergens in de jaren zestig. Het is de tijd die naderhand werd aangeduid als het tijdperk van de ontzuiling en van verzet tegen bestaande structuren. Bij deze bestaande structuren hoorden nadrukkelijk ook de politieke verhoudingen; onvrede met die verhoudingen vormde de oorzaak van de oprichting van D'66 en PPR. Maar ook binnen de al langer bestaande politieke partijen roerden de 'vernieuwers' zich. Exponent van de vernieuwingsdrang binnen de PvdA was zonder twijfel de groepering 'Nieuw Links', opgericht in 1966; in hetzelfde jaar gaf deze groep aan haar ideeën gestalte middels de publicatie 'Tien over Rood'. Nieuw Links vormde een radicaal element in de PvdA; de programmatische uitgangspunten van de groep gingen veel verder dan het officiële PvdA-programma. Ook kwam Nieuw Links in het geweer tegen de gevestigde leiding van de PvdA, die niet openstond voor nieuwe ideeën.

De partijleiding was volgens Nieuw Links bovendien symbolisch voor de Nederlandse politieke verhoudingen, die sterk verouderd en vermolmd waren. De onduidelijkheid van de politiek veroorzaakte een geringe betrokkenheid van de kiezer, die mede daardoor geen wezenlijke invloed op het beleid had. Deze onduidelijkheid van de politiek viel vooral op naam van de confessionele partijen te schrijven. In een tijd van ontzuiling, waarin de bevolking niet meer vanzelfsprekend in aparte categorieën uiteenviel, was volgens Nieuw Links de enige reële scheidslijn die tussen links en rechts, met name op sociaal-economisch terrein. De confessionele partijen werkten daarom vertroebelend en verwarrend; wie op één van die partijen gestemd had wist niet of hij of zij uiteindelijk een links of een rechts kabinet gesteund had, terwijl de confessionele kiezer toch wel een voorkeur had voor één van beiden. Polarisation van de politieke verhoudingen achtte Nieuw Links daarom noodzakelijk om de duidelijkheid van die verhoudingen te bevorderen. Hans van den Doel, één der Nieuw Linkers, omschreef polarisatie als volgt:

"Polarisatie is het aan de oppervlakte brengen van scheidslijnen, i.c. sociaal-economische, die zich reeds lang onder water bevinden."(1)

Was Nieuw Links dus een belangrijk voorstander van polarisatie, 'uitvinder' van het begrip was het zeker niet. In september 1965 had namelijk de Commissie Parlementaire Democratie van de PvdA in haar eindverslag(2) ook al op de wenselijkheid van deze polarisatie gewezen. In dit rapport treffen we tevens een andere component aan van de vernieuwingsdrang in de PvdA zoals die des-

tijds bestond: de roep om staatsrechtelijke vernieuwingen, voor meer duidelijkheid in de politiek en meer invloed van de kiezer op de politieke besluitvorming. De Commissie gaf bijvoorbeeld de voorkeur aan invoering van een districtenstelsel in plaats van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Ook hekelde men de geringe invloed van de kiezer op de kabinetsformatie, welke wellicht als exponent van de onduidelijkheid van de politiek kon worden beschouwd.

Deze onduidelijkheid manifesteerde zich opnieuw aan het einde van 1966: het kabinet-Cals (met bewindslieden van PvdA, ARP en KVP) kwam ten val doordat onder andere de KVP-fractie weigerde het voorgestane beleid te steunen. Niet de gehele KVP-fractie overigens. Al spoedig werden met name uit kringen van het NKV (Nederlands Katholiek Vakverbond) afkeurende reacties vernomen over deze weigering van steun aan het kabinet. De voorstanders van polarisatie wisten zich in hun mening gesterkt. Zij constateerden bovendien dat op grond van de verkiezingen van 1963 al drie kabinetten waren samengesteld: het kabinet-Marijnen, het kabinet-Cals en een noodkabinet-Zijlstra, hetgeen de ondoorzichtigheid van de politieke verhoudingen bevestigde. In 1967 verscheen een publicatie van een studiegroep van enkele PvdA-leden, 'Een stem die telt'. Ook hier stond de ondoorzichtigheid van de politiek centraal, en men pleitte onder andere voor een gekozen kabinetsformateur. Maar de samenstellers van 'Een stem die telt' achtten het ook noodzakelijk dat, vanwege de onduidelijkheid die er bij de kiezer bestond over de consequenties van zijn of haar stem, verschillende partijen - en in het bijzonder de progressieve - een concentratie vormden vóór de verkiezingen, met een gezamenlijk programma. Deze concentratie zou dan zelfs een 'schaduwkabinet' uit de eigen gelederen kunnen samenstellen, dat vóór de verkiezingen aan de kiezer zou worden gepresenteerd. De kiezer zou dan achteraf niet meer voor voldongen feiten worden gesteld.

"Dergelijke concentraties - of stembusakkoorden - zouden in sterke mate bijdragen tot een duidelijker markering van de politieke tegenstellingen. De partijen zouden vóór de verkiezingen een belangrijk stuk van hun gedrag na de verkiezingen vastleggen." (3)

Een progressieve concentratie zou volgens de samenstellers mogen rekenen op veel stemmen van mensen die voorheen confessioneel hadden gestemd, maar in wezen een progressief beleid voorstonden. Zij hoefden zich dan niet meer af te laten schrikken door het socialistische karakter van de PvdA: in een progressieve combinatie zouden immers meer partijen terechtkomen, en wellicht

ook progressieve christenen. Als zodanig deed de discussie rond de progressieve concentratie, en in een later stadium ook die rond een progressieve partij, enigszins denken aan de 'doorbraak' van direct na de Tweede Wereldoorlog. Zo opende PvdA-voorzitter Sjeng Tans in 1967 het partijcongres met de opmerking dat de doorbraak nu eindelijk gestalte begon te krijgen in de polarisatie. De discussie over de vraag hoe de PvdA meer aanhang uit confessionele kring zou kunnen krijgen was niet nieuw, maar kwam nu onder andere omstandigheden en in een nieuwe context weer naar boven.

In oktober 1969 merkte de fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer, Joop den Uyl, in een partijbestuursvergadering op dat getracht moest worden een bres in het confessionele blok te slaan.(4) Daartoe zouden de confessionele partijen voor de besprekingen omtrent een gezamenlijk stembusakkoord moeten worden uitgenodigd. De algemene opvatting binnen de PvdA was dat hooguit een deel van deze partijen daarvoor zou voelen, maar dat hoe dan ook het reële progressieve gehalte van de confessionelen dan niet langer voor de kiezer verborgen kon blijven. Enig optimisme ten aanzien van deze polarisatie van de politieke verhoudingen was heel wat PvdA-leden overigens niet vreemd. In de al eerder gememoreerde openingsrede van het partijcongres van 1967 wist PvdA-voorzitter Tans bijvoorbeeld te melden: "Deconfessionalisering van ons politieke stelsel is nog slechts een kwestie van betrekkelijk korte tijd". En Anne Vondeling, de latere opvolger van Tans, schreef in 1968:

"Er is (-) een ontwikkeling in gang gezet, die vrijwel automatisch tot een sterk vereenvoudigde structuur voert, en die niet meer te stuiten is. (-) Ook zonder kieswetwijziging, en zelfs zonder stembusakkoord, zie ik een tweedeling, een polarisatie, die niet te keren is en voorlopig onherroepelijk lijkt."(5)

Het PvdA-congres van 1967 hield zich voor een belangrijk deel bezig met de kwestie van de progressieve concentratie, en het was op dit congres dat voor het eerst ook over een eventueel op te richten nieuwe partij werd gesproken als sluitstuk van de concentratie. In deze partij zou eenieder zich moeten herkennen die voor een progressief beleid koos. Over de noodzaak van zo'n partij was het congres verdeeld, maar over de noodzaak van de progressieve concentratie niet, en het partijbestuur kreeg de opdracht om met daarvoor in aanmerking komende groeperingen en stromingen in overleg te treden. Bij deze groeperingen en stromingen werd vooral ook gedacht aan twee nieuwkomers in de politiek. In de eerste plaats was daar de PPR, een van de confessionelen afgescheiden radicale partij. Na afloop van het officiële op-

richtingscongres van deze partij, in april 1968, stelde het bestuur van de jonge partij direct: "Doel is het bereiken van een meerderheid in het parlement voor een vooruitstrevende politiek." Een andere nieuwkomer was D'66, waarvan de vernieuwingsdrang betrekking had zowel op de partijpolitieke verhoudingen als op staatsrechtelijke aangelegenheden. Men achtte de huidige, op oude ideologieën gebaseerde partijpolitieke verhoudingen gedateerd, en stond daarom een 'ontploffing' van dat stelsel voor, waarbij men voor zichzelf min of meer een lontfunctie zag. Hergroepering van de partijen in een progressief en een conservatief deel was het doel. In 1967 deed D'66 voor het eerst mee aan de landelijke verkiezingen, en behaalde het respectabele aantal van zeven zetels. De PvdA verloor toen zes zetels, en de conclusie lag voor de hand dat D'66 een electorale bedreiging voor de PvdA vormde. Juist daarom ook kwam D'66 in aanmerking voor die progressieve concentratie, om redenen die met concreet politiek machtsdenken te maken hebben. PvdA-(Kamer)lid Hans Kombrink keek daar in een interview als volgt op terug:

"D'66 kan gaan groeien als kool, dat dreigt de PvdA als politieke machtsfactor wat weg te vagen. Dus je kunt ze beter incorporeren in een club waar je zelf bij zit, dan dat dat een factor is die apart blijft staan en in het midden van de Nederlandse politiek een geweldig gewicht in de schaal gaat leggen."(6)

Overigens raakte men ook in christelijke kring steeds meer overtuigd van de gedateerdheid van de politieke verhoudingen. De KVP was bijvoorbeeld bij de verkiezingen van 1967 maar liefst acht zetels kwijtgeraakt, hetgeen als één van de indicatoren van de ontzuiling werd beschouwd. Het gevolg was dat ook in confessionele kring stemmen opgingen om tot een concentratie te geraken, een christelijke wel te verstaan. De CHU gaf het officiële startsein, toen het congres van deze partij in december 1967 haar bestuur opdracht gaf besprekingen hiertoe met KVP en ARP te openen. Met andere woorden: de tegenaanval ten opzichte van de progressieve concentratie leek ingezet.

3. naar de PAK-verbanden

Naast D'66 en PPR dacht het partijbestuur van de PvdA bij mogelijke kandidaten voor een progressieve concentratie ook aan de PSP. Een eventueel gezamenlijk akkoord tussen deze partijen zou daarna dan ter beoordeling aan de confessionele partijen worden voorgelegd. De CPN kwam overigens nadrukkelijk niet in aanmerking, omdat zij werd beschouwd als een 'niet-democratische partij'.(7)

Van D'66 werd binnen de PvdA niet veel animo voor de concentratie verwacht. Joop den Uyl zei hierover tijdens het partijbestuursweekend van januari 1968: "Ze zouden wel gek zijn, als ze nu op een voorstel zouden ingaan. Ze zitten nog steeds in de lift en zijn nog steeds in een redelijke 'winning mood'. (-) Maar het zal voor hen heel moeilijk zijn op het moment dat er een gemotiveerde uitnodiging komt van de partij die daarmee bezig is, om dan terug te krabbelen en dan neen te zeggen." (8) Het dilemma van D'66 werd door Den Uyl treffend aangegeven: enerzijds de electorale overwegingen en anderzijds de 'ontploffings'theorie.

Moest nu de progressieve concentratie eerst in de afdelingen tot stand komen of moesten de landelijke partijleidingen de eerste aanzetten tot de concentratie geven? Met andere woorden: moest de concentratie van onderop of van bovenaf groeien? Het partijbestuur van de PvdA koos voor het eerste; de concentratie mocht geen aangelegenheid worden van partij-elites. Nadat het partijbestuur positieve reacties uit de afdelingen had gekregen over de eerste aanzetten tot samenwerking aldaar, besloot het de besturen van D'66, PPR en PSP officieel voor besprekingen uit te nodigen. De laatste twee reageerden positief, en zegden hun medewerking toe. Het hoofdbestuur van D'66 wees het overleg echter af, met het argument dat de samenwerking op deze manier niet genoeg van onderop zou plaatsvinden.

Derhalve waren PvdA, PPR en PSP op elkaar aangewezen, en uit hun besprekingen kwam al gauw een nieuw orgaan tot stand: de werkgroep Politiek Akkoord (PAK), welke op 10 januari 1969 werd opgericht. Deze werkgroep stelde zich ten doel... "het opstellen van een aantal kernpunten van politiek beleid voor een progressieve concentratie (-), het nader uitwerken van en concreet inhoud geven aan deze punten, alsmede het bezien van de techniek van een eventueel stembusakkoord". (9) De leden van de werkgroep maakten daar op persoonlijke titel deel van uit.

De eindconclusies van de werkgroep PAK werden verwoord in haar publicatie 'PAK mee'. Het partijbestuur van de PvdA was met dit eindverslag echter allerminst tevreden, en vond dat het veel te weinig concrete aanknopingspunten bevatte. Maar om niet als dwarsligger met betrekking tot de progressieve concentratie te kunnen worden beschouwd, besloot het bestuur zijn officiële reactie in voorzichtige en gematigde termen te verwoorden. Kernzin in deze verklaring was bijvoorbeeld: "De nadruk is komen te vallen op oorspronkelijkheid, meer dan op samenhang". (10) Het partijbestuur was evenmin te spreken over een procedureel voorstel van de werkgroep, dat instelling van

een apart orgaan bepleitte om de invulling van een progressief schaduwkabinet te bewerkstelligen; een dergelijk voorstel zette de achterban buitenspel, zo oordeelde het partijbestuur.

Intussen was de progressieve concentratie ook op gemeentelijk niveau op gang gekomen. In sommige gemeenten ontstonden zogenaamde PAK-lijsten voor de Gemeenteraadsverkiezingen van juni 1970. Mensen die aan de vorming van deze PAK-verbanden meewerkten, deden dat ook hier op persoonlijke titel. Toch waren er veel gemeenten waar een dergelijk PAK-verband niet tot stand kwam, bijvoorbeeld in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Ook waren er nogal wat gemeenten die zowel een PAK-lijst kenden als aparte lijsten van PvdA, PPR en PSP. Duidelijkheid in de politiek bleef vooralsnog ook op gemeentelijk niveau ver te zoeken. Bovendien moest het partijbestuur van de PvdA nu toch constateren dat het met de bereidwilligheid van de afdelingen ten aanzien van een progressieve concentratie matig tot zeer matig gesteld was. Matig tot zeer matig was voorts ook het electorale succes van de PAK-verbanden. Echt eenduidige conclusies hieromtrent vallen op grond van de diverse uitslagen niet te trekken: in sommige gemeenten was de PAK-lijst relatief succesvol geweest, maar in de meerderheid van de gemeenten met een dergelijke lijst niet. Het Parool schreef naar aanleiding van deze Gemeenteraadsverkiezingen: "De algemene conclusie kan zijn dat het PAK de kiezer nog niet lekker zit".(11) Zonder twijfel hing het matige succes van de PAK-verbanden voor een deel samen met het niet al te hechte karakter dat de samenwerking op landelijk niveau tot dan had vertoond. Zo nam de PSP voortdurend een aarzelende houding aan. Deze scepsis werd gevoed door het feit dat standpunten in fractie en bestuur van PvdA en PPR nogal sterk afweken van die van de PSP, onder andere met betrekking tot de Maagdenhuis-bezetting. Het PSP-congres van augustus 1969 riep de leden dan ook op om de samenwerking in de PAK-verbanden te staken. De scepsis van de PSP groeide bovendien doordat in sommige gemeenten toch D'66-ers tot de PAK-verbanden waren toegetreden, wat overigens ook voor de landelijke werkgroep PAK gold.

De voorzichtige koerswijziging die zich op regionaal niveau binnen D'66 had geopenbaard, kreeg in de zomer van 1970 ook gestalte binnen het hoofdbestuur van deze partij. Het bestuur signaleerde een politieke crisis, die ontstaan was doordat enerzijds het centrum-rechtse kabinet-De Jong vast in het zadel zat, en anderzijds doordat het PvdA-congres van 1969 een resolutie had aangenomen waarin het zich uitsprak tegen regeringssamenwerking met de KVP. Deze vastgeroeste situatie vergde dat D'66 zijn handen niet langer schoon kon houden

en een brug moest proberen te vormen tussen PvdA en KVP om een volgend centrum-rechts kabinet tegen te houden, zo vond het hoofdbestuur. Het D'66-congres van december 1970 ging in meerderheid met deze uitgangspunten akkoord, en machtigde het bestuur de onderhandelingen met de andere progressieve partijen te openen.

Tot slot nog enkele opmerkingen over de PvdA. Deze partij bevond zich aan het eind van de jaren zestig in een verre van rooskleurige situatie. Haar electorale aanhang nam duidelijk af, wat onder andere bleek bij de Kamerverkiezingen van 1967, en de partij kende een sterke intern verdeeldheid. Aan de ene kant was er het radicale Nieuw Links, dat zijn intrede in het partijbestuur had gedaan, en aan de andere kant de groepering Democratisch Appèl, een min of meer conservatieve reactie op Nieuw Links. Het chaotische congres van 1969 toonde hoe diep de tegenstellingen geworteld waren: de zogenaamde anti-KVP-resolutie gaf bijvoorbeeld aanleiding tot felle debatten. Ook de PAK-verbanden riepen bij sommige PvdA-leden grote weerstand op, en vormden voor Democratisch Appèl aanleiding onder de naam DS'70 een eigen weg te kiezen. In het licht van deze diepe verdeeldheid bezien, dringt zich de gevolgtrekking op dat een progressieve concentratie de PvdA electoraal helemaal niet zo slecht uitkwam. Als de partij met een zelfstandige lijst de verkiezingen in zou gaan, zou de interne verdeeldheid alleen maar evidenter worden. Een progressieve concentratie zou de kiezer de machtsvraag stellen, wat neerkwam op een keuze tussen links of rechts, waarbij die verdeeldheid van de PvdA minder naar voren zou treden.

Toch kon de PvdA zich anderzijds ook niet al te grote koerswijzigingen veroorloven; de partij had het immers al moeilijk genoeg om de vaste aanhang binnen de gelederen te houden. Deze argumentatie pleitte overigens meer tegen opgaan in een nieuwe partij dan tegen de progressieve concentratie als zodanig. Zo gingen herhaalde uitingen van enthousiasme van het partijbestuur ten aanzien van de concentratie naar buiten toe gepaard met een voortdurend sterk kritische houding en inhoudelijke bezwaren ten aanzien van de werkgroep PAK en de progressieve partners. De discrepantie tussen deze attitudes is opvallend.

4. de nieuwe partij in de schijfwerpers

Op 25 januari 1971 begon de eerste van een reeks gesprekken tussen delegaties van PvdA en D'66 over een progressieve concentratie en een gezamenlijk akkoord. Laatstgenoemde hield daarbij vast aan ten eerste de conclusies van de zoge-

naamde Staatscommissie Cals-Donner, welke een aantal (staatsrechtelijke) democratiseringsvoorstellen had gedaan die aansloten bij uitgangspunten van D'66, en ten tweede de wenselijkheid van het streven naar een Progressieve Volkspartij, teneinde de beoogde hergroepering van de politieke verhoudingen tot stand te brengen. Deze uitgangspunten leverden voor de PvdA geen onoverkomelijke bezwaren op; voorstellen voor staatsrechtelijke hervormingen in de trant van de voorstellen van de Staatscommissie waren in eigen kring ook al gedaan, en het idee van een evertueel te vormen grote vooruitstrevende volkspartij was op het congres van 1967 al ter sprake gekomen. Een andere eis van D'66 was echter de afzwakking van de anti-KVP-motie. Deze vormde namelijk een belangrijk obstakel voor de brugfunctie die D'66 tussen PvdA en KVP wilde vervullen. Op 1 februari 1971 vergaderde het partijbestuur van de PvdA twee keer en de twee delegaties van de partijen deden dat drie keer. Rond middernacht bereikte men een akkoord: de PvdA aanvaardde alle voorwaarden die D'66 gesteld had, ook de afzwakking van de KVP-resolutie, hoewel het congres hier uiteindelijk het laatste woord over zou hebben. Het resultaat van het overleg was al met al dat de PvdA voor alle eisen van D'66 door de knieën ging, zonder dat daar van de andere kant iets wezenlijks tegenover stond. Ook dit is een indicatie van de aan het eind van de vorige paragraaf vermelde gevolgtrekking over de electorale en machtspolitieke wenselijkheid van de progressieve concentratie voor de PvdA.

Ook het congres van de PvdA in februari 1971 ging met de voorwaarden van D'66 akkoord. Zowel afzwakking van de anti-KVP-resolutie als het streven naar een Progressieve Volkspartij (verder: PVP) werden dus gesteund. Vrij snel na dit congres bogen delegaties van de besturen van de drie partijen zich over de opstelling van een gemeenschappelijk programma. De inzet van de PvdA was hierbij het eigen kernprogramma. Tijdens deze besprekingen kwamen nogal wat programmatische verschilpunten tussen de partijen naar boven, vooral op sociaal-economisch terrein. Uiteindelijk werd toch een gezamenlijk program bereikt, maar Hans Kombrink, lid van het partijbestuur van de PvdA, telde zeventien verschilpunten tussen het gezamenlijk program en het PvdA-kernprogramma. Kombrink verklaarde zich tegen het gezamenlijk program, maar géén van de overige partijbestuursleden volgde hem hierin.

Vervolgens werd het gezamenlijk program aan de confessionele partijen ter beoordeling gegeven, maar deze wezen zowel het program als afspraken vóór de verkiezingen van de hand. De confessionelen hadden daarmee dus kleur bekend. Een volgende stap was de 'formatie' van een schaduwkabinet, en met de verkie-

zingen in zicht kwam dit schaduwkabinet vanaf medio april dagelijks bijeen. In de drie partijen nam het enthousiasme over de progressieve concentratie toe. Dat bleef ook na de verkiezingen zo, want bij alle drie was sprake van zetelwinst, terwijl de KVP weer fors verloor. Minder gunstig voor de concentratie was overigens de winst van DS'70, dat acht zetels behaalde. Van een meerderheid voor de progressieve partijen was vooralsnog geen sprake: het kabinet dat gevormd werd was het centrum-rechtse kabinet-Biesheuvel, waarvan ook DS'70 deel uitmaakte.

Anderhalve maand na de verkiezingen kwam het politieke onderzoeksinstituut NIPO met opzienbarende cijfers over hoe de Nederlandse bevolking over een PVP dacht. Deze was immers, na de uitspraak van het februari-congres van de PvdA steeds nadrukkelijker in de schijnwerpers komen te staan. De vraagstelling van het onderzoek was als volgt: "Er wordt weleens gesproken over het samengaan van PvdA, D'66 en PPR in één grote partij, een zogenaamde progressieve volkspartij. Bent u vóór of tegen de vorming van een dergelijke progressieve volkspartij?" Negenhonderdnegentig Nederlanders antwoordden aldus:

	voor (in %)	tegen (in %)	geen oordeel (in %)
alle ondervraagden	57	29	14
<u>stemt:</u>			
PvdA	78	16	6
D'66	76	17	7
KVP	47	36	17
ARP	32	51	17
CHU	41	48	11
VVD	55	34	11
DS'70	48	41	11

Helaas ontbraken in de enquête de 'klein linkse' partijen. Ook is het jammer dat niet gevraagd is of men ook op zo'n PVP zou stemmen. Maar toch, met inachtneming van alle bezwaren die aan een enquête als deze kleven, kan een voorzichtige conclusie aan de hand van deze cijfers zijn dat de kiezers wel oren hadden naar een PVP.

In de achterbannen van de partijen lag dat wellicht anders, zeker voorzover het de PvdA betrof. Radicalere elementen binnen de partij moesten er over het algemeen niets van hebben. Met name de jongerenorganisatie FJG zou alleen een Socialistische Volkspartij goedkeuren, welke de kapitalistische maatschappij-

structuur afwees. Maar ook veel oudere leden, waarvan vele nog SDAP-lid waren geweest, kwamen in het geweer tegen de PVP. Oud-Kamerlid Scheps bijvoorbeeld liet zijn ongenoegen hierover herhaaldelijk middels publicaties blijken(12); ook W. Drees sr., die geen verdere introductie behoeft, trok het socialistische gehalte van de PVP in twijfel en zegde in mei 1971 mede hierdoor zijn lidmaatschap van de PvdA op. Het partijbestuur van de PvdA kreeg in die tijd veel brieven van verontwaardigde, vaak oudere leden. Zo schreef een Amsterdamse: "Ik kom uit een SDAP-gezin, werd als jong onderwijzeresje 'rood' en zal die PVP niet kunnen accepteren. (-) Dus betekent deze eventuele samengang voor ons het verraad van het socialisme!"(13) (onderstreping en interpunctie van de schrijfster, WvH). Bij velen lag de herinnering aan de (mislukte) doorbraak van na de Tweede Wereldoorlog nog vers in het geheugen. Een tegenargument tegen de PVP was voorts de te verwachten afbrokkeling van de aanhang zowel naar links - PSP, CPN - als naar rechts - DS'70.(14)

Na de verkiezingen van 1971 stuurde het hoofdbestuur van D'66 het partijbestuur van de PvdA een brief, waarin gesteld werd dat ter voorbereiding van de PVP een 'instituut met vérgaande bevoegdheden'(15) zou moeten worden opgericht. Dit verbaasde het partijbestuur van de PvdA, omdat D'66 destijds nadrukkelijk voor groei van 'onderop' had gepleit. Men vond het voorstel van D'66 voorbarig. Veel PvdA-leden, zeker in het partijbestuur, waren voor een gefaseerde procedure, en er waren ook partijbestuursleden die een soort federatie of een nog losser bondgenootschap prefereerden. Omdat ook de PPR niet voelde voor het door D'66 voorgestelde instituut, werd door de drie progressieve partners besloten tot de instelling van een permanent overlegorgaan (verder: P00), dat het zonder vérgaande bevoegdheden moest stellen, maar zich wel bezig moest houden met de samenwerkingsvraagstukken die uitvloeisel waren van de congresresoluties van de drie partijen om te streven naar een PVP. Tevens werd afgesproken dat de progressieve partners in de Kamer tot een betere fractiesamenwerking zouden proberen te komen.

Het P00 kwam voor het eerst op 1 oktober 1971 bijeen, en vergaderde daarna frequent. Al spoedig bleek dat er nog veel onduidelijkheid heerste over de programmatische uitgangspunten die de nieuwe partij moest hebben. Daarom werd besloten tot de instelling van een studiegroep die een inventarisatie van de voornaamste knelpunten moest maken en op korte termijn met een eindrapport zou moeten komen.

5. het rapport van de Commissie van Zes

De studiegroep die een inventarisatie van de belangrijkste knelpunten zou moeten maken, stond al spoedig bekend als de Commissie van Zes, naar het aantal leden, of de Commissie-Mansholt, naar de voorzitter. Namens de PvdA hadden in de commissie zitting de leden Mansholt, De Galan en Den Uyl, namens D'66 Van Mierlo en Gruijters en namens de PPR Jurgens. Al in februari 1972 kwam de commissie met haar eindverslag, het 'Advies van de Commissie van Zes aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR'. Het was een lijvig rapport geworden, dat veel aandacht schonk aan sombere perspectieven op mondiale schaal. Het rapport was in sterke mate beïnvloed door het kort daarvoor verschenen 'Rapport van de Club van Rome', waarvan de oorspronkelijke titel 'The limits to growth' duidelijker aangaf waar het in dit rapport om ging. In 'The limits to growth', waaraan door wetenschappers uit alle werelddelen was meegewerkt, werd aan de hand van uitgebreid onderzoek aangetoond dat de wereld hard op weg was in de richting van een catastrofaal eindpunt: de hoeveelheid grondstoffen was niet eindeloos, en uitputting hiervan zou binnen niet al te lange tijd in zicht komen. Tegen de achtergrond van een verder voortschrijdende bevolkingstoename en de basisveronderstelling van economische groei die de hooggeïndustrialiseerde landen kenmerkte, gaf deze tendens aanleiding tot grote bezorgdheid. Het "afremmen van de demografische en economische groeispiralen"(16) vergde een totaal nieuwe sociaal-economische en politieke aanpak, en het rapport spreekt in dit kader van een "duidelijke planning van maatregelen".(17) Ook in het 'Advies van de Commissie van Zes' werd de samenhang van economische, technologische, ecologische en politieke aspecten beklemtoond, en men beperkte zich dus niet tot de vastgeroeste binnenlandse politieke verhoudingen. In de commissie werd overeenstemming bereikt over de noodzaak om met het traditionele groeidenken te breken, maar deze overeenstemming kwam verre van gemakkelijk tot stand. Het betekende voor de PvdA distantiëring van bepaalde noties, die het economische denken binnen deze partij tot dan toe voor een deel gekenmerkt hadden, en waarbij bepaalde Keynesiaanse denkbeelden een rol hadden gespeeld. Commissielid Hans Gruijters hierover:

"Ik heb bij het werk in die commissie de worsteling van een man als Den Uyl meegemaakt. Hij trad vaak op als advocaat van de duivel en kwam dan toch weer met allerlei gedachten die neerkwamen op een voortzetting van de traditionele socialistische politiek van het verdelen van de welvaart en die uitgingen van de aanwezigheid van onbeperkte mogelijkheden. Hij verwees dan naar het feit dat in de twintiger jaren ook al zo'n 'eindigheidsdenken' had bestaan en kwam dan met allerlei voorbeelden."(18)

Voor wat de politiek betrof, pleitte de commissie enerzijds voor centralisatie, opdat de overheid middels doelmatige planning de "blinde ontwikkeling"(19) een halt zou kunnen toeroepen, maar anderzijds ook voor decentralisatie, ten-einde de burger meer bij de besluitvoering te betrekken. Het rapport van de Commissie van Zes eindigde met een aantal praktische aanbevelingen. Zo zouden de achterbannen van de partijen op regionaal niveau de discussie over deze veelomvattende problematiek moeten openen, en zou uit de drie partijen een programcommissie gevormd moeten worden. Eerst zou echter een comité van verkenning ingesteld moeten worden, om te bekijken in hoeverre bij zo'n program-commissie ook mensen van buiten de drie partijen alsmede mensen van buiten Nederland betrokken konden worden.

Deze praktische adviezen werden door het P00 opgevolgd. Een Comité van Verkenning werd ingesteld, en tevens werd besloten tot de organisatie van een discussieproject op regionaal niveau. 'Samen-over-Leven'. Het meer inhoudelijke gedeelte van het rapport gaf alom echter meer aanleiding tot discussie. Het partijbestuur van de PvdA was er bijvoorbeeld maar matig over te spreken omdat het stuk te ver af zou staan van de beleavingswereld van de bevolking. Commissie- en partijbestuurslid Joop den Uyl achtte het stuk onvoldoende getoetst aan bestaande studies. Maar ook de pers was niet mild in haar oordeel, vooral de progressieve pers niet. Typerend was de reactie van P.E. de Hen in *Vrij Nederland*: "Zes vooraanstaande politici van gematigd links hebben een rapport gepubliceerd dat stijf staat van de bla-bla."(20)

De onderlinge verstandhouding tussen de drie partijen werd er ondertussen niet beter op. De PPR-delegatie in het P00 gaf steeds meer blijk van onvrede over de gang van zaken rond de progressieve concentratie. De PPR had voor het gezamenlijk akkoord feitelijk de zwaarste programmatische offers moeten brengen, vooral ten aanzien van de NAVO. De PPR voelde niet voor handhaving van het lidmaatschap hiervan, maar bij de andere partijen lag dat anders. De PvdA koppelde overigens wel bepaalde voorwaarden aan handhaving van het lidmaatschap. Ook de Commissie van Zes wakkerde de onvrede van de PPR aan: de partij kreeg steeds meer het gevoel geen wezenlijke invloed in de progressieve concentratie te hebben, en voelde zich hierin gesterkt toen PvdA en D'66 buiten medeweten van de PPR elk een secretaris aan de commissie toevoegden. Maar ook tussen PvdA en D'66 kreeg de concurrentieverhouding een belangrijker plaats. De Kamerfracties stemden vaak verschillend; over opzet en doel van de Commissie van Zes botsten de delegaties van PvdA en D'66 in deze commissie herhaaldelijk; ten aanzien van de PVP waren er twijfels over elkaar. Bij de

PvdA, en zeker in haar partijbestuur, verweet men D'66 voorbarigheid en overhaastheid met betrekking tot de PVP; D'66 wilde een ontploffing van de politieke verhoudingen, en de inhoud van programma's en rapporten was voor D'66 secundair, zo redeneerde het partijbestuur. Het hoofdbestuur van D'66 verweet de PvdA daarentegen obstructie ten aanzien van de PVP, en begon te twijfelen aan de behoefte die er binnen de PvdA aan een PVP bestond. Toch zou enkele maanden na het verschijnen van het 'Advies van de Commissie van Zes' ook binnen D'66 weerstand tegen de progressieve concentratie en dito volkspartij manifest worden. Op het congres van deze partij in mei 1972 tekenden zich namelijk duidelijk twee stromingen af ten aanzien van de progressieve samenwerking. Eén stroming (de zogenaamde lijn-Van Mierlo) bepleitte verdere voortgang van de progressieve samenwerking en totstandkoming van de PVP, nu de Commissie van Zes nieuwe gezichtspunten had aangereikt. Andere congresgangers, ongeveer even groot in aantal, waren evenwel van mening dat D'66 meer de eigen identiteit moest benadrukken, om het beeld van 'de bijwagen van de PvdA' te vermijden dat nu dreigde te ontstaan (de zogenaamde lijn-Goudsmit/De Goede). De aanhang van de tweede 'lijn' was ten tijde van het congres onmiskenbaar groeiende, al was er nog niet sprake van een voldoende meerderheid om de partij daadwerkelijk van koers te doen wijzigen. Maar het hoofdbestuur van D'66 moest nu wél constateren dat de PvdA niet de enige partij was die haar achterban moeilijk van de noodzaak van een PVP kon overtuigen.

Ook in het P00 rees naar aanleiding van het D'66-congres twijfel over de haalbaarheid van de PVP. Wilde de PVP ooit nog tot stand komen, dan waren nieuwe impulsen noodzakelijk.

6. de Progressieve Volkspartij in de ijskast

De ontwikkelingen rond de progressieve concentratie en de PVP kregen in juli 1972 een onverwachte wending. Het kabinet-Biesheuvel, nog maar net in het zadel, kwam ten val: nieuwe verkiezingen waren noodzakelijk. Begin augustus van dat jaar sprak het dagelijks bestuur van de KVP zich uit voor stopzetting van de vijf jaar durende regeringssamenwerking met de VVD en voor nieuwe onderhandelingen met de PvdA. Kort daarop bleek uit cijfers van het NIPO, verzameld op verzoek van het partijbestuur van de PvdA, dat in het geval van een voorgenomen regeringssamenwerking tussen PvdA en KVP, de PvdA bij de verkiezingen zou winnen en de KVP zou verliezen. Het partijbestuur concludeerde dat het ver-

standig was als de PvdA zou laten blijken welwillend te staan tegenover een dergelijke samenwerking. Die intentie zou namelijk volgens de cijfers van het NIP0 een polariserende werking hebben. Met name het PPR-bestuur koos echter voor een andere typering van de handelwijze van de PvdA: vrijages met de confessionelen.

De procedure die de progressieve concentratie bij de verkiezingen van 1971 had gevolgd werd ook bij deze verkiezingen toegepast: eerst het opstellen van een gezamenlijk program en vervolgens de vorming van een schaduwkabinet. Het gezamenlijk program, waarin ideeën van de Commissie van Zes waren verwerkt, kreeg de naam Keerpunt '72. De congressen van de drie partijen gingen uiteindelijk met Keerpunt '72 akkoord, hoewel bij de PvdA vrij veel leden het gezamenlijk program niet radicaal genoeg vonden. Het schaduwkabinet, dat daarna gevormd werd, week in zoverre af van het kabinet van het jaar daarvoor, dat nu veel mensen, vooral in het partijbestuur van de PvdA, in gedachten een aantal ministersposten onbezet lieten, die dan aan confessionelen toe zouden vallen. Maar ondanks de schuchtere koerswijziging van het dagelijks bestuur van de KVP durfden de confessionele partijen toen het er op aan kwam het avontuur met de progressieve drie weer niet aan. Opnieuw konden de confessionelen zich onvoldoende herkennen in het gezamenlijk program van de concentratie.

In hoeverre deze weigering van confessionele kant nu van invloed is geweest op het resultaat van de verkiezingen van november 1972 valt moeilijk te achterhalen, maar feit is wel dat het 'midden' wederom fors verloor, en opnieuw vooral de KVP; en dat de progressieve concentratie het gezamenlijke zetelaantal van tweeënvijftig naar zesenvijftig zag groeien. Onderling verschilden de resultaten van de drie sterk: de PPR won vijf zetels, de PvdA vier, maar D'66 zakte in één jaar tijd terug van elf naar zes zetels.

Deze verkiezingsuitslag was voor geen enkel D'66-lid prettig, maar wel koren op de molen van diegenen die een onafhankelijker koers voorstonden. Kennelijk werd D'66 wel degelijk als de bijwagen van de PvdA gezien, en had het zijn kiezers teleurgesteld. Ook het hoofdbestuur koos nu voor een benadrukking van de eigen identiteit, en op de eerste P00-vergadering na de verkiezingen deelde de D'66-delegatie dan ook mede, dat zij binnen de samenwerking voor een veel duidelijker profilering gekozen had. Deze vergadering van het P00, op 4 december 1972, vormde zonder twijfel het dieptepunt van de onderlinge verstandhouding in de progressieve concentratie tot dan toe. Zelfs leek de kans aanwezig dat tot gebruik van fysiek geweld zou worden overgegaan. Het ging daarbij niet om persoonlijke tegenstellingen, maar wel degelijk om de al langere tijd aan-

wezige programmatische en procedurele tegenstellingen en concurrentieverhoudingen.

Toen, spoedig na deze P00-vergadering, de formatie van een nieuw centrum-rechts kabinet mislukte, begon er enig regeringslicht voor de progressieve concentratie te gloren. Daartoe moest dan onderhandeld worden - ná de verkiezingen uiteraard. Het partijbestuur van de PvdA was van mening dat het oorspronkelijke uitgangspunt over afspraken maken vóór de verkiezingen een kabinetsformatie met de confessionelen niet in de weg stond; de achterban van de PvdA, in de vorm van de Partijraad, was het daar mee eens. De onderhandelingen van de progressieve drie met KVP en ARP konden een aanvang nemen, en het resultaat was het kabinet-Den Uyl.

Tijdens de kabinetsformatie en ook toen het kabinet-Den Uyl er al was, werden de vergaderingen van het P00 steeds slechter bezocht. Velen werden nu door andere dingen in beslag genomen. Maar ook in andere opzichten zag het er somber uit voor de progressieve concentratie. De PPR had bijvoorbeeld bij het regeringsprogram zware programmatische concessies gedaan, volgens sommige PPR-leden te zware concessies. Ook was de partij, nu met zeven zetels in de Tweede Kamer vertegenwoordigd, toe aan een herbezinning op de vraag in hoeverre zij uiting gaf aan een op zichzelf staand soort levensbeschouwing, en derhalve een onafhankelijke koers moest volgen. De aan de hand van het 'Advies van de Commissie van Zes' ingestelde organen gaven voorts evenmin aanleiding tot optimisme. Het Comité van Verkenning kwam weliswaar met een eindverslag, maar dit werd door het P00 onvoldoende bevonden. Een Programcommissie was daarom nog ver weg, en de animo hiervoor daalde. Het discussieproject Samen-over-Leven tenslotte werd door de verkiezingscampagne doorkruist en kwam daarna moeilijk op gang.

De PVP werd steeds minder een 'issue', vooral bij de PvdA en PPR. De PPR nam inderdaad een onafhankelijker positie in. In vergaderingen van het partijbestuur was het kabinetsbeleid veruit het belangrijkste onderwerp van discussie.

De PVP stond wel op de agenda van het congres van de PvdA in september 1973. Het partijbestuur zou een nota over de PVP schrijven, op basis waarvan ontwerp-resoluties geformuleerd zouden kunnen worden.

In deze nota van het partijbestuur werd voorgesteld om eerst tot een federatie te proberen te komen. Over het karakter van een eventuele PVP komen we in de nota echter veelzeggende uitspraken tegen: "Een PVP heeft een radicaal, democratisch socialistisch programma dat gericht is op verandering van onze maatschappij in anti-kapitalistische zin." (21) Het socialistische en anti-kapita-

listische van de PVP werd door de nota voortdurend benadrukt. Daarmee werd de PVP tot een soort PvdA, alleen groter. Het partijbestuur deed op deze wijze recht aan bepaalde verlangens van de achterban, maar maakte de PVP in feite definitief onmogelijk, want de andere progressieve partners zouden zich nooit in dergelijke omschrijvingen kunnen herkennen.

Het septembercongres van 1973 juichte de toonzetting van de nota van zijn partijbestuur toe, en ging zelfs nog iets verder. Aangenomen werden namelijk niet de resoluties op basis van de partijbestuursnota, maar een amendement dat stelde "dat het huidige bestuurlijke samenwerkingsverband de meest wenselijke samenwerkingsvorm is".(22) Nauwere samenwerking en zeker een PVP waren dus voorlopig niet meer aan de orde, en laatstgenoemde werd in de ijskast gezet. Kort na dit PvdA-congres nam het partijcongres van de PPR een soortgelijk besluit.

In D'66-kringen was men nogal verontwaardigd over deze gang van zaken. Men verweet de PvdA een machtspolitiek spelletje gespeeld te hebben. Vivian Voss schreef hierover: "Nu de buit binnen is - flinke winst bij de jongste verkiezingen, een progressief kabinet en Den Uyl in het Catshuis - blijkt de bereidheid bij PvdA en PPR om de eigen partij te laten ontploffen als sneeuw voor de zon verdwenen."(23) Gemakshalve gaat de schrijfster er overigens aan voorbij dat D'66 zelf de eerste partij was die naar aanleiding van de verkiezingsuitslagen van 1972 een onafhankelijker opstelling ten opzichte van de progressieve concentratie verkoos. Maar feit is wel dat een belangrijke factor bij het streven naar doorbreking van de bestaande politieke verhoudingen was weggevallen: de oppositie tegen een centrum-rechts kabinet.

7. restauratie

Na de congressen van PvdA en PPR besloot ook het partijcongres van D'66 voorlopig af te zien van een PVP. De stroming binnen de partij die een onafhankelijker opstelling ten opzichte van de progressieve concentratie bepleitte had nu duidelijk de overhand gekregen.

Nu de progressieve drie met twee confessionele partijen deel uitmaakten van een kabinet, groeide in het partijbestuur van de PvdA de overtuiging dat de eigen partij ook in de toekomst toch moeilijk om de confessionelen heen kon. Een interne notitie van partijbestuurslid Jaap van den Bergh sprak in dit kader van het einde van de polarisatie naar de confessionelen toe.(24) Wellicht was dat een wat overtrokken conclusie, gezien bijvoorbeeld de fusie van NVV en NKV tot

FNV in 1975. Wat ten einde kwam was niet de polarisatie op zich, maar een specifieke vorm daarvan, namelijk die van een uit een progressieve concentratie voortvloeiende progressieve volkspartij, welke ook aan veel (gewezen) confectionen onderdak zou moeten kunnen bieden.

Bestond er voor optimisme over de totstandkoming van de PVP weinig aanleiding meer, redenen voor optimisme over de voortgang van de progressieve samenwerking werden eveneens zeldzamer. Het Comité van Verkenning was op een mislukking uitgelopen, en tot de instelling van een Programcommissie is het nooit gekomen. Het discussieproject Samen-over-Leven was na de verkiezingscampagne van 1972 in feite niet meer goed op gang gekomen, en weinigen hielden zich hier nog mee bezig. De gang van zaken in het P00 was voorts niet minder significant. D'66 had zich feitelijk uit dit orgaan teruggetrokken, en de lege plaats werd ingenomen door een delegatie van de PSP. De ambivalente houding van deze partij ten opzichte van de progressieve samenwerking maakte het P00 tot een krachteloze debateringsclub, voorzover het overlegorgaan dat toch al niet was.

Een gezamenlijk kernprogramma voor de Statenverkiezingen van 1974 van PvdA, PPR en D'66 kwam evenmin tot stand, hoewel een poging hiertoe door de drie partijen wel werd ondernomen. Medewerking tot programmatische akkoorden was ook niet van de PSP te verwachten; zo besloot het congres van deze partij uit 1975 definitief af te zien van de procedure 'Regeerakkoord '77', een stembusakkoord voor de eerstvolgende Kamerverkiezingen. Aangezien D'66 al in een eerder stadium had laten weten niet aan een dergelijk akkoord te zullen meewerken, waren PvdA en PPR op elkaar aangewezen. Ondanks herhaaldelijke botsingen kwam dit stembusakkoord tussen PvdA en PPR toch tot stand. Tien jaar nadat tijdens een congres van de PvdA het denkbeeld werd geopperd van een grote vooruitstrevende volkspartij die de vastgeroeste politieke verhoudingen zou moeten doorbreken, was dit stembusakkoord het enige schamele overblijfsel van dat idee.

8. conclusies

Welke factoren speelden nu een rol bij de opkomst van de PVP en welke bij haar ondergang? Bij de opkomst van de PVP waren twee factoren vooral belangrijk. Eén daarvan werd gevormd door de vastgeroeste politieke verhoudingen in een tijd van ontzuiling. De onduidelijkheid van de politiek zou moeten worden tegengegaan door een polarisatie van de politieke verhoudingen, waardoor een hergroepering van die verhoudingen zou ontstaan in een links en een rechts blok. Het resultaat van deze polarisatie en hergroepering zou voor wat betreft het

linkerblok een PVP moeten zijn. Belangrijk was echter ook een machtspolitieke factor. Een progressieve concentratie kwam met name de PvdA aan het eind van de jaren zestig helemaal niet slecht uit - voor D'66 gold dit veel minder - en deze concentratie was vanaf het begin verbonden aan het idee van een nieuwe partij als eindpunt daarvan. Opvallend bij deze achtergronden van de opkomst van de PVP is dat zij duidelijk tijdgebonden waren. De PVP moet daarom naar mijn mening vooral worden beschouwd als een tijdverschijnsel. De politieke conjunctuur en maatschappelijke tendenzen aan het eind van de jaren zestig hebben haar de wind in de zeilen gegeven.

Het geheel van factoren die van belang waren bij de uiteindelijke ondergang van de PVP is heterogener, hoewel ook hier een globale tweedeling gemaakt kan worden. Ten eerste vormde de radicalisatie, die in de PvdA in de tweede helft van de jaren zestig optrad, overwegend een bron van weerstand tegen de PVP. De radicalere geluiden in de PvdA, bijvoorbeeld van de FJG, benadrukten het socialistische en anti-kapitalistische karakter van de eigen partij, en een nieuwe partij met groeperingen die zichzelf niet als socialistisch beschouwden stond daar haaks op. Nieuw Links vormde eveneens een element van radicalisatie, maar was tevens belangrijk voorstander van polarisatie van de politieke verhoudingen. Het laatste sloot wel aan bij het denkbeeld van een PVP, het eerste daarentegen niet. Nieuw Links nam derhalve nooit een eenduidig standpunt over de PVP in en stond er ambivalent tegenover.

Ten tweede zijn ook bij de ondergang van de PVP machtspolitieke factoren van invloed geweest, hoe paradoxaal dat ook moge klinken. Het is mijn overtuiging dat vooral voor de PvdA machtspolitieke argumenten en factoren aanvankelijk, eind jaren zestig de progressieve concentratie en de PVP overwegend ondersteunden, maar zich uiteindelijk per saldo tegen de concentratie en de nieuwe partij keerden, en daarmee een belangrijke bijdrage leverden aan de definitieve teloorgang van de PVP.

Van belang hierbij was bijvoorbeeld de achterban van de PvdA, die dreigde verder af te brokkelen. De wat behoudender leden moesten weinig hebben van de radicalisatie in de PvdA - met name de groep Democratisch Appèl - en veel leden, veelal oud-SDAP-leden, lieten duidelijk merken dat het partijbestuur met de progressieve concentratie en het streven naar een PVP het socialisme losliet. De speelruimte van het partijbestuur toonde zich steeds smaller, een nieuwe partij viel buiten deze speelruimte. De achterbannen van D'66 en PPR ontptopten zich evenmin als voorstander van de PVP. In beide gevallen achtte men overwegend een duidelijker profilering van de eigen partij ten opzichte van de

PvdA wenselijk. De samenwerking tussen de drie partijen verliep regionaal in het algemeen nog moeilijker dan landelijk; de programmatische tegenstellingen en de onderlinge achterdocht waren in de afdelingen nog groter dan in de landelijke besturen. Onderlinge concurrentieverhoudingen kwamen op beide niveaus in toenemende mate als een donkere schaduw over de samenwerking te liggen. De totstandkoming van het kabinet-Den Uyl gaf de uiteindelijke nekslag aan de progressieve concentratie en de PVP. De oppositiefrustraties vielen toen weg, er werd toch weer na de verkiezingen onderhandeld, en de PvdA stelde vanaf toen de verhouding tot de confessionelen weer centraal, wellicht nog meer dan de verhouding tot D'66 en PPR.

In confessionele kring is men uiteindelijk, in tegenstelling tot de progressieve, wél tot een nieuwe partij gekomen door samenvoeging van de drie bestaande confessionele partijen: het CDA. Waarom dat bij de confessionelen lukte, is uiteraard een geheel ander verhaal. Misschien is een fragment uit een artikel van PvdA-lid Marcel van Dam uit 1967 in dit opzicht typerend:

"Zonder tolerantie geen concentratie en zeker geen progressieve, want de kansen op conflicten zijn daar groter dan bij de conservatieven, omdat je nu eenmaal eerder ruzie krijgt over de inrichting van een maatschappij waar nog voor gevochten moet worden, dan over het behoud van het bestaande." (25)

NOTEN

1. H. van den Doel, 'Confessionalisme en polarisatie', *Socialisme en Democratie* (1971), blz. 189.
2. 'Het Nederlandse parlementaire stelsel (rapport van de commissie parlementaire democratie van de Partij van de Arbeid)' (1965). Deze commissie stond ook wel bekend als de Commissie-Burger, naar haar voorzitter.
3. 'Een stem die telt' (1967), blz. 53.
4. Notulen partijbestuur PvdA, (20 oktober 1969).
5. A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef - een handvol ervaringen en ideeën*. (Amsterdam: 1968), blz. 217.
6. Interview van ondergetekende met Hans Kambrink (24 mei 1985).
7. Notulen partijbestuur PvdA (23 mei 1972). Op deze vergadering sloeg het partijbestuur een uitnodiging van de CPN voor haar partijcongres af omdat de CPN volgens het partijbestuur geen democratische partij was.
8. Notulen partijbestuur PvdA (Woudschoter conferentie: 12 januari 1968).
9. 'Communiqué Werkgroep Politiek Akkoord PAK' (10 januari 1969), *Verslagen partijbestuur PvdA '67-'69*, blz. 41.

10. Verklaring PvdA-voorzitter Vondeling na partijbestuursvergadering (23 februari 1970) over het gepubliceerde rapport van de landelijke werkgroep PAK, *Verslagen partijbestuur PvdA '68-'70*, blz. 61.
11. 'Politiek', *Het Parool*, (4 juni 1970).
12. J.H. Scheeps, *Het progressieve als waardeloze pronk - wacht niet tot het rode licht geheel gedoofd is.* (Apeldoorn: 1971), en J.H. Scheeps, *Kink in de kabel - scheuring en polarisatie PvdA-DS'70.* (Apeldoorn: 1972).
13. Brief aan het partijbestuur van de PvdA (13 oktober 1971). De schrijfster vroeg in haar brief haar naam niet aan anderen binnen de PvdA bekend te maken, dus dat zal ik hier ook niet doen.
14. Zie bijvoorbeeld Hans Kombrink, 'Over de realiteit van de progressieve dromen', *Vrij Nederland*, (25 september 1971).
15. Brief van D'66-voorzitter Beekmans en -secretaris Nagtegaal aan het partijbestuur van de PvdA (4 mei 1971), *Verslagen partijbestuur PvdA '70-'73*, blz. 60.
16. Dennis Meadows (Massachusetts Institute of Technology - Boston), *Rapport van de Club van Rome - de grenzen aan de groei.* (Utrecht/Antwerpen: 1972), blz. 187.
17. *Idem*, blz. 187.
18. Vivian Voss, *Beeld van een partij - de documentaire geschiedenis van D'66.* (Haarlem: 1981), blz. 99.
19. 'Advies van de 'Commissie van Zes' aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR', (1972), blz. 10.
20. P.E. de Hen, 'Geen nieuws van de zes', *Vrij Nederland*, (11 maart 1972).
21. Partijbestuur PvdA, 'De samenwerking van progressieve partijen', *Socialisme en Democratie*, (1973), blz. 466.
22. Congres PvdA (14 en 15 september 1973), voorstel 1.071, afdeling Groningen.
23. Voss, (1981), blz. 113.
24. Notitie van Jaap van den Bergh voor weekendvergadering partijbestuur PvdA, (7 september 1974).
25. Marcel van Dam, 'Zonder tolerantie geen concentratie', *Socialisme en Democratie*, (1967), blz. 490.

* Dit is een bewerkte versie van het eindverslag van een doctoraalonderzoek dat ik in het kader van een studie politicologie aan de Universiteit van Amsterdam verricht heb. Mijn dank gaat uit naar Frans Becker, Geert-Jan van Oenen en Uwe Becker voor de medewerking die zij mij verleend hebben.

HET LIDMAATSCHAP VAN POLITIEKE PARTIJEN NA 1945

R.A. Koole en G. Voerman

Het is bekend: in een politiek systeem als het Nederlandse bepalen de kiezers de machtsverhoudingen tussen de partijen en maken de partijleden door het opstellen van de kandidatenlijsten uit wie er in de Tweede Kamer een zetel verwerft. De laatsten zijn echter beduidend geringer in aantal dan de eersten. Slechts gemiddeld één op de vijftientig burgers is momenteel lid van een politieke partij. Dat is minder dan wel eens het geval is geweest, maar de relatieve en absolute achteruitgang in ledental geldt niet in gelijke mate voor alle partijen. Over de fluctuaties van en tendenzen in het lidmaatschap van politieke partijen gaat het volgende artikel.

I. Wat is een partijlid?

De exacte bepaling van het partijlidmaatschap is niet eenvoudig. Allereerst is niet overal en altijd precies uit te maken wanneer een organisatie een politieke partij genoemd kan worden. En wanneer dat eenmaal is vastgesteld, moet nog worden uitgemaakt welke relatie tussen een burger en een partij het predikaat "partijlidmaatschap" verdient.

In het navolgende beperken wij ons tot de Nederlandse politieke partijen die na de Tweede Wereldoorlog één of meer zetels in de Tweede Kamer hebben verworven. Voor die partijen is de definitie van toepassing dat zij *organisaties* zijn, die naast mogelijke andere functies(1), zichzelf als taak hebben gesteld *kandidaten te stellen* voor volksvertegenwoordigende lichamen. De aldus geformuleerde recruteringsfunctie is het wezenskenmerk van de moderne Nederlandse politieke partij. Ook andere organisaties kunnen bijdragen aan de recrutering van een politieke elite (vakbonden, werkgeversorganisaties, universiteiten, etc.), maar zij stellen zelf geen kandidaten in bovengenoemde zin en zijn daarom geen politieke partijen. Voor sommige landen zou deze definitie moeten worden aangepast, omdat daar ook het presidentschap en het burgemeesterschap (bijvoorbeeld in de Verenigde Staten en Frankrijk) verkiesbaar zijn.

De definitie dient er ook toe de moderne politieke partijen te kunnen onderscheiden van politieke groeperingen, die vroeger eveneens 'partijen' werden genoemd, zoals "optimaten" en "populares" in de Romeinse tijd, "Schieringers"

en "Vetkopers" in Friesland aan het eind van de Middeleeuwen, of "Patriotten" en "Oranjegezinden" in de achttiende eeuw. Ook groepen gelijkgezinden in het Parlement, die tot in de negentiende eeuw eveneens "partij" werden genoemd (de "Conservatieve partij" in Nederland bijvoorbeeld) kunnen niet als moderne politieke partij worden beschouwd. Zij stelden immers geen kandidaten en bovendien was hun interne structuur (nog) te vaag om van een organisatie te kunnen spreken.

Die laatste eis van een min of meer duurzame organisatie wordt vaak toegevoegd, om 'echte' en minder serieuze "partijen" uit elkaar te houden. Moeten de "Rapaillepartij" uit de jaren '20 en 'Provo' uit de jaren '60 als partijen worden beschouwd? Zij stelden kandidaten en wonnen zelfs een zetel (in de Amsterdamse gemeenteraad)! Zeker op lokaal niveau schieten aan de vooravond van raadsverkiezingen "partijen" met zeer bloemrijke benamingen en de meest uiteenlopende oogmerken als paddestoelen uit de grond. Kunnen zij politieke partijen worden genoemd?

Op nationaal niveau is dit probleem minder groot, maar niet afwezig. Omdat we ons beperken tot de partijen die een zetel hebben behaald in de Tweede Kamer, kan het probleem hier grotendeels worden omzeild.

De eis van enige organisatie is van belang voor de definitie van het partijlidmaatschap. Wanneer zij afwezig is kunnen partijleden niet of nauwelijks onderscheiden worden van andere sympathisanten. Bij de hier behandelde partijen was die organisatie wel aanwezig, al zijn er - zoals ook in de volgende paragrafen zal worden opgemerkt - grote verschillen te constateren in de aard en de hechtheid ervan.

Duverger onderscheidde in zijn *Les partis politiques* uit 1951 vier typen relaties tussen burgers en partijen(2); in oplopende participatiegraad: "electeurs", "sympathisants", "adhérents" en "militants". De eerste twee zijn geen partijleden, de laatste twee wel. Maar de grens is in de praktijk minder duidelijk dan op het eerste gezicht lijkt. Waarin onderscheidt een sympathisant, die voor een partij folders rondbrengt, soms geld schenkt of in discussies die partij verdedigt zich van de overgrote meerderheid van de leden van die partij? Vele partijen kennen bovendien naast leden donateurs, voor wie in de statuten en reglementen speciale bepalingen zijn opgenomen. D'66 maakte in zijn beginperiode zelfs formeel onderscheid tussen "leden", "belangstellenden", "aanhangers" en "donateurs".(3) En nog recentelijk startte de PvdA een campagne om de sympathisanten van de partij te bereiken, en op te

roepen de partij financieel tijdens de verkiezingscampagne te steunen en hen in ruil daarvoor regelmatig een speciale partijkrant toe te zenden. Kiezers, sympathisanten of donateurs hebben echter geen stem in de interne partijdemocratie. Een *partijlid* kan daarom als volgt worden omschreven:

"Een partijlid is diegene die het recht heeft volwaardig te participeren in de interne besluitvorming door stem- en spreekrecht in minimaal het laagste partijeelon".

Dit recht wordt doorgaans verkregen door na individuele aanmelding en toelating door de partij regelmatig een (minimum-)contributie te betalen aan de partij.(4) In uitzonderingsgevallen behoeft aan deze voorwaarde niet voldaan te worden om toch partijlid te kunnen zijn (ereleden; ontheffing van de contributieplicht om sociaal-financiële redenen). Anderzijds impliceert regelmatige betaling van een financiële bijdrage aan de partij niet automatisch het partijlidmaatschap: bij donateurs ontbreekt de aanmelding en het stemrecht en bij "aspirant-leden" van o.a. de VVD ontbreekt het stemrecht door een te lage leeftijd.

Ook hier geldt weer dat de definitie toegespitst is op de Nederlandse (of in dit geval de Europese) situatie. In Canada en de Verenigde Staten, daarentegen, kan vrijwel iedereen, die maar aanwezig is, participeren in de besluitvorming op de zogenaamde 'primaries', zonder dat men zich partijlid voelt of als zodanig wordt beschouwd. Voor de interpretatie van de hierna te noemen ledentallen is bovenstaande definitie van belang. Zolang een partij het recht van een persoon om te participeren in de besluitvorming erkent, geldt deze als partijlid. Het onderscheid tussen betalende leden en niet-betalende (wanbetalers) doet dan niet terzake, al moet bij de beoordeling van het mobiliseringsvermogen en de organisatiegraad van een partij hiermee rekening worden gehouden. Tegenwoordig wordt een partijlid vrij snel "van de lijst afgevoerd" wanneer hij of zij de contributieverplichting niet nakomt(5); vroeger was dit bij sommige partijen anders. Soms kon iemand jarenlang als partijlid aangeduid blijven zonder betaling, zodat de cijfers van het totaal aantal leden van een partij enigszins geïflatteerd waren. Met de tegenwoordige gecentraliseerde en geautomatiseerde ledenadministratie (sinds ongeveer 1970) komt dit verschijnsel beduidend minder voor.

In de definitie van het partijlidmaatschap wordt gesproken van "stem- en spreekrecht in minimaal het laagste partijeelon". Deze toevoeging is nodig omdat de meeste partijen intern een vertegenwoordigend stelsel kennen. Niet ieder partijlid mag op alle niveau's van de partij zijn zegje doen en zijn

stem uitbrengen. Meestal geldt dit alleen op het lokale niveau (de afdeling, het aktiecentrum, de kiesvereniging, etc.), op de andere niveau's is participatie beperkt tot de afgevaardigden van de "gewone leden". Alleen in D'66 en de EVP heeft ieder partijlid spreek- en stemrecht op het hoogste niveau: het partijcongres (op het tussenliggende niveau van de partijraad geldt dit echter weer niet). Boven het lokale niveau onderscheidt een "gewoon" partijlid zich aldus meestal niet van de niet-leden. Het stem- en spreekrecht op het lokale niveau, de "basis", is daarom het beslissende criterium bij de bepaling van het partijlidmaatschap.

II. Barrières en attracties van het partijlidmaatschap

In zijn autobiografisch werk "Uit mijn communistentijd" schrijft De Kadt hoe hij in het voorjaar van 1919 lid werd van de Communistische Partij Holland, waarmee hij een vijftal jaren later weer zou breken.(6) Op een discussieavond trad de communist David Wijnkoop in debat met een anarchist. Het ging hem slecht af en na afloop ging de jonge De Kadt uit medelijden naar hem toe om te zeggen dat diens argumenten toch van betere kwaliteit waren geweest dan die van zijn anarchistische tegenstander.

"Wijnkoop antwoordde zoiets als: 'Ja jongen, maar de *arbeiders* moeten het begrijpen'. En ik zei weer zoiets als: 'Natuurlijk, maar ik wil de communisten helpen'. En een van de communisten om Wijnkoop, hield me een briefje voor en zei: dan moet je dit biljet invullen, kameraad. En zo was ik dan 'kameraad' en lid van de C.P.H! Natuurlijk, ik had niet gezegd dat ik partijlid wilde worden, alleen maar dat ik wilde 'helpen' en ik vond het te flauw om terug te krabbelen, en eigenlijk was ik ook wel nieuwsgierig om eens te zien wat die communistische partij was en deed."

De Kadt werd lid "zonder veel vertrouwen in Rusland", maar eerder uit bewondering voor Rosa Luxemburg en uit de overtuiging dat een Europese revolutie noodzakelijk was. "Men zal nu begrijpen", zo schrijft De Kadt even verder, "wat ik in latere jaren dacht van die communisten die zich aanmeldten omdat ze bij de partij van het zegevierende en machtige Rusland wilden zijn".

Bovenstaande herinneringen zijn een voorbeeld van hoe en waarom men lid van een politieke partij wordt. Uit medelijden, uit nieuwsgierigheid, uit dadendrang, uit ideologische motieven of uit opportunisme. Er zijn nog vele andere redenen te noemen dan in dit voorbeeld naar voren kwamen. De motieven zijn per persoon verschillend en niet altijd makkelijk te achterhalen. Wanneer men er naar vraagt, krijgt men vanzelfsprekend vrijwel altijd moreel verdedigbare

gronden te horen; minder acceptabele motieven schuift men het liefst de tegenstanders in de schoenen. Toch zal hierna een opsomming gegeven worden van deze mogelijke "informele" attracties - maar ook van de barrières - van het partijlidmaatschap.

barrières en attracties in statuten en reglementen

Allereerst zal echter beschreven worden wat de formele voordelen en drempels zijn. Hierbij wordt uitgegaan van de huidige politieke partijen die in de Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn.

De belangrijkste formele attractie van het partijlidmaatschap is - zoals in de definitie ligt besloten - het recht om te participeren in de interne besluitvorming van een politieke partij. Daarnaast bieden de meeste partijen een ledenkrant aan (bij o.a. de SGP moet hiervoor extra worden betaald; bij andere partijen is de ledenkrant soms slechts een speciaal gratis nummer van de partijkrant, waarop - als men alle nummers wil ontvangen - een apart abonnement moet worden genomen). Reducties bij de aanschaf van bepaalde goederen of diensten (bij de vakbonden niet ongebruikelijk) zijn in Nederland nagenoeg afwezig; alleen boeken worden zo nu en dan tegen korting aangeboden. Bovendien is niet elke ledenwerfactie toegestaan: in 1971 werd de Nederlandse Middenstandspartij beboet wegens overtreding van de loterijwet door aan elk vijfduizendste lid duizend gulden uit te loven (ook zonder dit verbod was het door het geringe aantal leden overigens nooit tot uitreiking van de prijs gekomen).(7) Erg scheutig met voordelen zijn de partijen - althans formeel - dus niet. Goedkope reizen of levensverzekeringen bijvoorbeeld zijn in Nederland niet afhankelijk van het partijlidmaatschap.

Uitgebreider zijn de formele voorwaarden waaraan men moet voldoen om partijlid te kunnen worden. In de statuten van alle partijen wordt een *minimum leeftijd* genoemd. De PSP en het CDA hebben de laagste leeftijdsdrempel: 14 jaar; de meeste andere partijen (PvdA, PPR, D'66, EVP, Centrumpartij en CPN)(8) hanteren de grens van 16 jaar. De VVD stelt als voorwaarde het bereiken van de bij de wet vastgestelde leeftijd voor het actief kiesrecht (18 jaar), de federatieve partijen RPF, SGP en GPV noemen in hun statuten geen leeftijdsgrens, maar de bij deze partijen aangesloten verenigingen gaan veelal uit van de leeftijd van 18 jaar. Tot het begin van de jaren zeventig hanteerden bijna alle partijen deze grens.

Een tweede eis, die in bijna alle statuten of huishoudelijke reglementen wordt genoemd is die van de *nationaliteit*. Tot in de jaren zestig was partijlidmaatschap bij alle partijen voorbehouden aan de Nederlanders. Daarna is ook deze voorwaarde versoepeld. Strikt juridisch geredeneerd is de deelname van buitenlanders aan de interne besluitvorming van politieke partijen overigens niet zonder problemen (bijvoorbeeld: buitenlanders die participeren in het opstellen van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen, terwijl zij daarvoor zelf geen stemrecht hebben). (9) Sommige partijen laten de nationaliteit nu geheel in het midden (PSP, PPR). Andere partijen laten momenteel expliciet Nederlanders en alle ingezetenen van Nederland toe tot hun gelederen (PvdA, D'66, EVP, CDA). De VVD noemt geen nationaliteit, maar deze eis zit impliciet in de voorwaarde van het bezit van het actief kiesrecht. GPV, RPF en SGP laten ook dit over aan de aangesloten verenigingen, die soms slechts spreken van "de in een kieskring woonachtigen". De Centruumpartij stelt een vage tautologische eis: "alle natuurlijke personen... die tot het lidmaatschap zijn toegelaten". (art. 5 Statuten) Eenmaal toegelaten dienen partijleden bij elke partij regelmatig *contributie* te betalen. Bij de meeste partijen (CDA, PvdA, D'66, PPR, PSP en CPN) vindt de contributieheffing volgens het draagkrachtbeginsel plaats: de contributiehoogte groeit vanaf een minimumcontributie - soms zeer progressief - mee met de door partijleden opgegeven (bruto)inkomsten. De andere partijen gaan uit van vaste bedragen, zij het dat hierbij vaak verschillende categorieën worden gehanteerd (bij de VVD bijvoorbeeld naar leeftijd). Vele partijen kennen de mogelijkheid tot verlaging van de contributie wanneer een partijlid door zijn of haar benarde financiële situatie niet in staat is het vaste bedrag of de minimumcontributie te betalen. Het partijbestuur moet hiervoor specifiek toestemming verlenen, nadat door het partijlid hiertoe een verzoek is ingediend. Maar ook voor die partijleden, die in staat worden geacht een bepaald bedrag aan contributie te betalen kan de hoogte van de "aanslag" een barrière zijn om lid van een partij te worden. Geconfronteerd met vele bestedingsmogelijkheden moet een partijlid wel erg gemotiveerd zijn om een soms aanzienlijk bedrag aan partijcontributie te willen besteden in plaats van aan een ander doel (bijvoorbeeld een reis, concert of stereoinstallatie), waarvan de geneugten veel duidelijker zichtbaar zijn. In 1984 was de gemiddelde contributie het laagst bij de SGP (f16) en het hoogst bij de PSP (f105). De leden van D'66 en de PvdA betaalden gemiddeld f86; die van de CDA en de VVD gemiddeld f50.

Wanbetalers worden - zoals reeds eerder opgemerkt - na verloop van tijd van de ledenlijst afgevoerd. Sommige partijen hebben in hun reglementen nauwkeurig aangegeven na hoeveel tijd een eerste aanmaning, een tweede aanmaning en tenslotte verval van het lidmaatschap te verwachten valt.

Enkele partijen hebben voorwaarden gesteld met betrekking tot *het lidmaatschap van andere partijen*. Bij de PSP, de PvdA, de Centruumpartij en de CPN is dit überhaupt niet toegestaan. De CPN breidt dit verbod in het voorontwerp voor de nieuwe statuten (art. 2) zelfs uit tot andere door het partijbestuur onaanvaardbaar geachte organisaties. D'66 laat het wel toe, zolang in die andere partij maar geen vertegenwoordigende of bestuurlijke functies worden bekleed. Ditzelfde geldt voor de PPR, zij het dat daar dit tweede lidmaatschap alleen is toegestaan bij "democratische progressieve partijen".

Soms is ook het lidmaatschap van een bepaald *kerkgenootschap* in de praktijk voorwaarde voor het lidmaatschap van een partij. Zo is het zeer ongebruikelijk dat een GPV-lid niet tevens lidmaat is van de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken (Binnen Verband).(10)

De SGP kent eveneens een bijzondere voorwaarde: in de praktijk kunnen slechts personen van de mannelijke *sexe* van de partij lid worden.

Behalve wegens wanbetaling, kan een partij ook een lid *schorsen* of zelfs *royeren* wanneer het gedrag of de uitlatingen van dat partijlid strijdig worden geacht met het belang en/of de doelstellingen van de partij. Bij de meeste partijen is deze royementsprocedure (inclusief de beroepsmogelijkheden) uitvoerig beschreven in de statuten en reglementen. Het partijbestuur is steeds de uiteindelijke beslissende instantie. De gronden voor schorsing of royement worden meestal niet precieser omschreven dan "strijdig met het partijbelang". Blijkbaar is dat tegenwoordig voldoende. Vroeger werden bij enkele partijen nadere bepalingen in de reglementen opgenomen. De SGP in Rotterdam bijvoorbeeld rechtvaardigde in het begin van de jaren zestig royement bij gedrag dat in strijd was met de "Wet der Tien Geboden"; de KVP noemde destijds als grond "kennelijk onzedig leven" en "ergerlijk maatschappelijk wangedrag"; en de CPN billikte royement niet alleen wanneer het partijbelang werd geschaad, maar ook wanneer dat van "het werkende volk" tekort werd gedaan (curieus genoeg was dat destijds ook voor de CPN blijkbaar niet hetzelfde!)

persoonlijke motieven en partijlidmaatschap

De formele barrières voor het partijlidmaatschap zijn aldus de laatste 10 à

20 jaar deels geslecht, zonder dat dit gemiddeld genomen tot een grote ledentoeleef heeft geleid; de formele attracties zijn relatief mager gebleven, maar nog steeds zijn zo'n 430.000 mensen lid van een partij. Hoe valt dit te verklaren? Waarom worden sommige mensen wel, en de meeste geen lid van een politieke partij?

Hoewel het moeilijk is de zieleroerselen van potentiële partijleden te doorgronden, wordt er in het algemeen van uitgegaan dat *informele attracties en drempels* van het partijlidmaatschap eveneens van groot belang zijn.

Allereerst de attracties: waarom worden mensen lid van een politieke partij? In Nederland bestaat geen collectief lidmaatschap van een partij, zoals bijvoorbeeld in Groot-Brittannië, waar vakbondsleden automatisch lid zijn van de Labourparty.(11) Wij spreken hier daarom van individuele motieven om tot een partij toe te treden.

Partijen en partijleden zullen zelf als reden veelal opgeven dat partijleden om *ideologische redenen* lid van de partij worden. In deze opvatting stemmen leden in met een bepaalde maatschappijvisie of met de richting van een gevoerd beleid, willen zij deze visie of richting ondersteunen door tijd en geld beschikbaar te stellen (formele en informele attracties vallen hier samen). Ledenaanwas wordt, net als electorale groei, geïnterpreteerd als steun voor beleid of grondslag van de partij. Maar reeds Max Weber onderscheidde aan het begin van deze eeuw naast het type van de ideële "Weltanschauungsparteien", het type van de banalere "Amtspatronage-Organisationen".(12) De meeste partijen zijn een mengvorm van beide typen, zo stelde hij vast. Baantjesjagerij en overtuiging bestaan naast elkaar. Von Beyme(13) wijst erop dat deze indeling door de toegenomen professionalisering van het landsbestuur genuanceerd dient te worden. Zelfs in de Verenigde Staten zijn partijen niet vrij meer naar believen baantjes uit te delen nadat ze aan de macht gekomen zijn. Het is echter nog steeds zo - en dat geldt in Nederland vooral partijen waarvan regeringsdeelname aannemelijk wordt geacht - dat behalve een bepaalde maatschappijvisie ook *opportunistische overwegingen*, zoals het creëren of openhouden van carrièreperspectieven de aantrekkelijkheid van het partijlidmaatschap bepalen. Anders dan bijvoorbeeld in Latijns-Amerikaanse landen, waar cliëntilisme en patronage de gehele samenleving doordringen, is in Nederland de politieke kleur buiten de partijen slechts van belang voor bepaalde topfuncties.(14) Vooral benoemingen van topambtenaren op de departementen vinden tegenwoordig plaats op basis van de partijpolitieke gezindheid

van de betrokken ambtenaar. Omdat carrièreperspectieven beperkt blijven tot topfuncties, is het aantal leden dat hierom voor een partij kiest relatief gering. Groter is het aantal partijleden dat een *politieke carrière* nastreven. Partijlidmaatschap is in de praktijk een absolute vereiste om gekozen te worden in volksvertegenwoordigende organen of benoemd te worden in andere politieke functies (burgemeester, Commissaris van de Koningin, minister, stafmedewerker bij wetenschappelijke bureaus van partijen etc.). Soms wordt met deze groep leden extra rekening gehouden door een partij. Zo stelde de KVP in 1970 voor een speciale categorie van "zeer geïnteresseerde en/of veelbelovende leden" in te stellen, die in ruil voor een extra hoge contributie ook mochten rekenen op een "aangepaste" ondersteuning door fractie en partijleiding(15): het ledenbestand als recruteringsreservoir.

Ook de benoemde functies zijn de laatste decennia volledig onderworpen geraakt aan de partijpolitiek. De laatste niet-partijgebonden minister bijvoorbeeld was mr. J.W. Beyen (1952-1956). Wanneer tegenwoordig iemand vanwege zijn (vaktechnische) kwaliteiten gevraagd wordt minister te worden en hij is nog geen lid van een partij, dan dient hij stante pede het lidmaatschap aan te vragen.(16) Het aantal politieke carrières is relatief klein, maar het aantal mensen die een politieke carrière nastreven of de mogelijkheid hiertoe open willen houden is waarschijnlijk beduidend groter.

Naast ideologische gronden en opportunistische overwegingen kunnen er nog vele andere redenen zijn om lid van een partij te worden, zoals ook bleek uit de geciteerde herinneringen van De Kadt. We kunnen deze belangrijke categorie aanduiden met *sociaal-psychologische motieven*. De drie categorieën sluiten elkaar overigens niet uit. Traditie en sociale omgeving kunnen bepalend zijn. De hoop status te verwerven met een partijlidmaatschap, de wens ergens bij te willen horen (het 'wij-gevoel') de aantrekkelijkheid bij de winnende partij te behoren (het 'bandwagoneffect') of de behoefte dadendrang in daden om te zetten kunnen evengoed redenen zijn om zich bij een partij aan te melden. Het is duidelijk dat politieke partijen niet de enige organisaties zijn die aan deze sociaal-psychologische behoeften van mensen kunnen voldoen. Integendeel, zij ondervinden in dit opzicht steeds meer concurrentie van andere maatschappelijke organisaties en van andere mogelijkheden tot vrijetijdsbesteding. Bovendien is het de vraag of de huidige partijen nog wel geschikt zijn om deze behoeftes te bevredigen.

Omdat de aantrekkelijkheid van partijen op het punt van carrièreperspectieven

zeker niet is gedaald, zal een achteruitgang van het ledental - die hieronder bij verschillende partijen geconstateerd zal worden - verklaard moeten worden uit verminderde attractie op ideologisch en sociaal-psychologisch terrein.

Wat zijn nu de (informele) *barrières* om lid te worden van een partij?

De afwezigheid van bovenvermelde attracties voor grote groepen mensen leidt er toe dat hun politieke activiteit zich beperkt tot een gang naar het stembokje. Een niet onbelangrijke groep burgers gaat zelfs überhaupt niet stemmen (circa 17% bij de Tweede Kamerverkiezingen). Bij sommige partijen weerhoudt een gebrek aan maatschappelijke legitimatie van de partij mensen ervan lid te worden: bij de CPN tijdens de Koude Oorlog (toen de CPN zelfs op de lijst was gezet van de voor ambtenaren verboden verenigingen) en bij de Centruumpartij in de jaren '80. Een deel van hen kiest dan het donateurschap als surrogaat. Bij grotere acceptatie door de maatschappij kan dit donateurschap omgezet worden in een echt lidmaatschap (zoals heel duidelijk het geval was bij de Centruumpartij, nadat zij in 1981 bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in de publiciteit was geraakt).(17)

Een andere groep voelt zich wel aangetrokken tot het lidmaatschap van een politieke partij, maar zegt dit na verloop van tijd weer op. Deze burgers kunnen natuurlijk zelf van politieke opvatting zijn veranderd dan wel de godsdienst als richtsnoer voor politiek handelen hebben losgelaten of van mening zijn dat de partij, waarvan zij lid waren, haar uitgangspunten heeft verloochend. Het betreft hier dan opzegging om ideologische redenen. Het kan ook zijn dat het partijlidmaatschap niet geleid heeft tot een gewenste benoeming in een functie of dat zelfs verhinderd heeft. Voor de rasopportunist is dat geen probleem: hij wisselt op tijd van partij. Maar zoals gezegd is het aantal mensen dat louter uit opportunistische motieven lid van een partij wordt, waarschijnlijk vrij gering. Tijdens de Tweede Wereldoorlog lag dat anders. De NSB, die voor de Duitse bezetting een achteruitgang in ledental had gekend, zag na mei 1940 dit ledental plotseling stijgen. In 1941 telde de partij, die toen heel wat baantjes te vergeven had, vier maal zoveel leden als direct voor de oorlog.

Een derde belangrijke reden waarom partijleden zich weer afmelden ligt op het sociaal-psychologische vlak. De 'partijcultuur' is hen tegengevallen of stelt te hoge eisen. In de PvdA bijvoorbeeld is wel geklaagd over de ruwe omgangsvormen en over het 'incrowd'-karakter.(18) Bovendien ligt bij die PvdA de tijdsbelasting voor actieve leden gemiddeld aanmerkelijk hoger dan bij het

CDA en de VVD, zo bleek uit een onderzoek onder congresleden in 1978-1979.(19)

Al deze barrières kunnen naast en door elkaar redenen zijn om geen lid te worden van een partij of het lidmaatschap na enige tijd weer te ruilen voor een andere besteding van de contributiegelden.

Mede omdat de totale partijorganisaties (inclusief verwante stichtingen) nog steeds circa 60 à 65% van hun inkomsten halen uit de contributieinkomsten(20), is het voor partijen van groot belang hun ledental op peil te houden. Hiervoor is meer nodig dan alleen het aanbieden van het recht om in de interne partijdemocratie te mogen participeren. Dat de partijen hier tegenwoordig over het algemeen veel moeite mee hebben, zal hieronder blijken. Overigens is het verschijnsel van de 'vervreemding' van de partijen ten opzichte van de burgers geen typisch Nederlands verschijnsel. Ook in andere landen hebben partijen op het gebied van de ledenbinding moeite zich aan te passen aan de welvaartsmaatschappij en de opkomst van de televisie. Voor de Bondsrepubliek wijst Raschke deze vervreemding onder andere aan de over-institutionalisering van partijen.(21) Verstatelijking, oligarchisering, hiërarchisering en bureaucratisering liggen hieraan ten grondslag. De scepsis van burgers over succesvolle participatie in het partijleven is hierdoor toegenomen. De roep om meer participatie, die in de jaren zestig en zeventig werd gehoord, heeft deze institutionaliseringstendens weer versterkt. Raschke wijst er overigens op (blz. 15) dat destijds kritiek op partijen voornamelijk de instrumentele dimensie gold: de mogelijkheid om via partijen specifieke politieke doelen te bereiken. In de jaren tachtig richt de kritiek van een deel van de jeugd zich zijns inziens eerder op de expressieve dimensie: gezelligheid, vriendschap, voortdurende uitwisseling van meningen en spontaniteit. Doordat partijen deze niet in voldoende mate kunnen bieden, richt een deel van de energie zich op sociale bewegingen, clubs en (in Duitsland) Bürger-initiative.

In het algemeen moet tenslotte nog worden opgemerkt dat de ontwikkeling van het ledental van partijen niet los gezien kan worden van fluctuaties in de algehele participatiebereidheid van burgers. In de jaren zeventig is hiernaar door Barnes, Kaase en anderen een groot opgezet onderzoek verricht in vijf westerse landen, inclusief Nederland.(22) Uit dit onderzoek bleek onder andere dat politieke partijen geconfronteerd worden met ernstige dilemma's, veroorzaakt door de botsing tussen "new" en "old politics" op de scheidslijn van materialisme en postmaterialisme. De meeste mensen bekommeren zich nog steeds

met name om 'bread-and-butter' zaken en slechts een minderheid geeft prioriteit aan 'social equality issues'. Maar deze minderheid is veel gepassioneerder dan de meerderheid. Bovendien is zij een hoog opgeleide, efficiënt werkende en participerende minderheid. Om stemmen te winnen moet een partij zich richten tot de massa en dreigt hiermee de tot participatie bereid zijnde burgers van zich af te stoten. "The result is a structurally based propensity toward protest activity in advanced industrial societies, as it is difficult for parties to respond to publics with widely differing values and goals", zo concluderen Kaase en Barnes.(23)

III. Ledenregistratie: de gegevens en hun betrouwbaarheid

Omdat door vele partijen pas aan het begin van de jaren '70 een centrale ledenadministratie werd ingevoerd, zijn de ledentallenreeksen uit de periode daarvoor fragmentarisch en niet altijd betrouwbaar. Niet voor niets ging de introductie van het nieuwe systeem dikwijls gepaard met een sanering van het ledenbestand, waardoor duizenden papieren leden werden afgevoerd. Nogal wat partijen slaagden er voor 1970 niet in de hoogte van hun ledental nauwkeurig vast te stellen. Met name in die partijen waarin het aantal stemgerechtigde afgevaardigden waarover afdelingen op partijcongressen konden beschikken werd bepaald naar gelang de grootte van hun ledenbestand, kon deze tekortkoming van invloed zijn op de besluitvorming. Afgezien van enkele uitzonderingen berusten bijna alle cijfers uit de periode voor de centrale ledenregisters op schattingen of benaderingen, afkomstig uit een niet geheel onbelanghebbende bron: de partij zelf. Omdat deze allerlei motieven kon hebben om de buitenwacht een vertekend beeld te geven van de omvang van haar ledenaanhang, is uiteraard geen waterdichte garantie voor de juistheid ervan te geven. Deels is de gebrekkige ledenadministratie een erfenis van het 19e eeuwse districtenstelsel en censuskiesrecht, dat het ontstaan van een in principe gedecentraliseerde partij-organisatie in de hand werkte. Om de verkiezing van een bepaalde kandidaat te bevorderen, werden in districten 'kiesverenigingen' opgericht. Uit de aaneensluiting van een aantal gelijkgezinde kiesverenigingen ontstond in 1879 de eerste politieke partij in Nederland: de Anti-Revolutionaire Partij. Op vrijwel analoge wijze verliep de overige partijvorming. In de protestants-christelijke traditie leeft deze partijstructuur, met als kenmerk de grote mate van zelfstandigheid van de plaatselijke kiesvereniging, nog steeds voort, zoals de naamgeving van het

GPV en de RPF verraadt.

Vanuit de aaneensluiting van kiesverenigingen bij een Centraal Comité ontwikkelde de ARP zich tot een gecentraliseerde partij. De emancipatie der van het kiesrecht uitgesloten 'kleine luyden', die Kuyper zich ten doel had gesteld, vereiste een slagvaardige, goed toegeruste organisatie. Niet zelden vergeleek de partijleider de ARP met een leger: de Reputatenvergadering werd een wapenschouw, de verkiezingsstrijd een veldslag en het middenkader van de partij subalterne officieren.(24) De CHU daarentegen bleef altijd een losse samenvoeging van plaatselijke kiesverenigingen, die nauwgezet waakten over hun autonomie. De christelijk-historischen, door Kuyper ooit gekenschetst als een deftig gezelschap van 'mannen met twee namen'(25) onder leiding van De Savornin Lohman, waren overwegend afkomstig uit de hogere maatschappelijke bovenlaag. De behoefte aan een straffe partijorganisatie, vaak geworteld in de wens om aan maatschappelijke achterstelling een einde te maken, werd hier dan ook veel minder gevoeld. Als het christelijk historisch adagium gold: "de CHU is een Unie, niet een partij".(26) Vormde de kiesvereniging in organisatorisch opzicht de hoeksteen van zowel de anti-revolutionaire en christelijk-historische partijstructuur, in administratief opzicht bleek zij nogal eens haar Achilleshiel. Het lidmaatschap van de partij liep via de plaatselijke kiesvereniging, hetgeen inhield dat het bestuur voor de administratie en contributie-inning zorg diende te dragen. Deze fuik tussen leden en centraal bestuur kon het optimaal functioneren van de partij soms belemmeren, wanneer de regelmatige contributie-afdracht en het verzenden van bijgewerkte ledenlijsten van de kiesvereniging aan het partijcentrum stokten.

De onzorgvuldigheid en bijwijlen onregelmatigheid waarmee in de lagere partij-echelons de administratieve taken werden uitgevoerd, bezorgden de centrale partijbestuurders zo nu en dan de nodige hoofdbrekens. Zo beklagde een adjunct-secretaris van de ARP over de soms geringe contributie-afdrachten. Het kwam in de jaren '30 voor dat een grote kiesvereniging met 1000 leden slechts voor 600 aan het partijcentrum betaalde, voorwendend dat de rest werkloos was en dus geen contributie betaalde, "hetgeen neer zou komen op een werkloosheidspercentage van 40%".(27) Zelfs aan het eind van de jaren '60 werd door de penningmeester het bestaan van 'zwarte' leden vermoed, die wel aan de kiesvereniging een bijdrage gaven, maar waarvoor het Centraal Comité geen afdracht ontving.(28)

Ook de CHU worstelde met de contributie-inning. Gedurende vele jaren zou meer

dan een vijfde van de aangesloten kiesverenigingen achterstallig of nalatig zijn geweest in het doorgeven van de aan het Uniebestuur toekomende gelden.(29) Daarnaast werd de hoogte van het ledental van de Unie gedrukt doordat de leiding van sommige kiesverenigingen opzettelijk het aantal leden beperkt probeerde te houden, om zodoende eenvoudiger de samenstelling van de kandidatenlijsten voor verkiezingen te kunnen beïnvloeden.(30) Evenals haar protestantse tegenhangers was aanvankelijk ook de katholieke partijorganisatie gebaseerd op kiesverenigingen. De monopoliepositie die de Algemene Bond van R.K. Kiesverenigingen in het zuiden innam gaf echter geen dwingende aanleiding tot de vorming van een hechte partij. Boven de Moerdijk, waar de katholieken in de minderheid waren, was zij daarentegen soms beter georganiseerd. Bovendien beschikte de katholieke zuil in de Kerk reeds over een machtige organisatie. Toen de Bond later opging in de R.K. Staatspartij onderging de organisatiestructuur ook een wijziging. Plaatselijke afdelingen vervingen de kiesverenigingen en het directe, individuele lidmaatschap werd ingevoerd. De reorganisatie liet de wijze van ledenadministratie en contributie-inning echter ongewijzigd, aangezien de lokale secretaris en penningmeester hiervoor verantwoordelijk bleven. De KVP kreeg, als naoorlogse voortzetting van de RKSP en in organisatorisch opzicht nagenoeg identiek aan haar voorgangster, met dezelfde administratieve problemen van doen. In een rapport uit 1956 dat de financiële situatie van de KVP doorlichtte, werd geconstateerd dat vele penningmeesters verzuimden de niet gebruikte lidmaatschapskaarten naar het partijsecretariaat terug te sturen. De interne controle werd door dergelijke praktijken aangetast, aldus de opstellers, en "theoretisch kan er een aanzienlijk bedrag aan contributie aan de Partijkas zijn onthouden".(31) Later ontdekte een kascommissie zelfs dat sommige afdelingen met behulp van zelfvervaardigde kaarten contributies innen om zo hun verkiezingsfondsen te vergroten.(32) Nalatigheden bij het invorderen van de lidmaatschapsgelden hebben niet alleen een nadelige invloed op de liquiditeitspositie van de partij, zo stelde de algemeen penningmeester in 1965, maar ook op de ledenaanhang. Volgens hem was "ledenverlies onvermijdelijk mede een gevolg van de late contributie-inning".(33) Mede door de in het liberalisme besloten liggende afkeer van alle centralisme kwam de liberale stroming pas laat tot enige vorm van een overkoepelende, landelijke organisatie. De autonomie van de kiesvereniging werd als een belangrijk goed gezien. Volgens de 19e eeuwse liberale voorman S. van Houten werd in die tijd niet gedacht "aan clubs, die volgens de meerderheidsbe-

sluiten van den leider manoeuvreerden als een peleton soldaten".(34) Nu noopte de maatschappelijke positie van vele liberalen aanvankelijk ook niet tot de vorming van een strak georganiseerde partij; als notabelen kon men op velerlei wijze invloed doen gelden. Met de kiesrechtuitbreiding konden zij hier echter evenmin aan ontkomen.

Na de intrede van de partijvorming in de liberale stroming is deze lange tijd zeer verdeeld geweest. Eigenlijk kwam hieraan pas met de oprichting van de VVD in 1948 een einde. Ook in deze partij had de top reden tot klagen over het wispelturige gedrag van sommige afdelingsbesturen. Slaagde de partijsecretaris in de eerste jaren na de oprichting er nog in met kunst- en vliegwerk tot een zeer globale schatting van het aantal liberale leden te komen, in 1951 lukte hem dat volstrekt niet meer. "Aangezien een zo groot aantal afdelingen geen opgave van het ledental verstrekten, is zelfs bij benadering niet te zeggen hoeveel leden de partij aan het eind van het verslagjaar telde".(35) Vaak was de enige indicatie voor het ledental de presentielijst op de Algemene Vergadering, waar iedere afdeling één stem per 50 leden had. Deze wijze van ledentelling kon echter tot geflatteerde resultaten leiden, omdat sommige rijkere afdelingen om over meer stemmen in de vergadering te beschikken doorgewoon voor meer leden betaalden dan zij in werkelijkheid bezaten.(36)

In tegenstelling tot de meeste christelijke - uitgezonderd de ARP - en liberale partijen waren de linkse partijen van oudsher doorgaans hecht georganiseerd. Door de omstandigheden werden de socialistische aangespoord een goed functionerend, gecentraliseerd partijapparaat op te bouwen. De arbeiders waren immers uitgesloten van het stemrecht en hadden zich op sociaal gebied nog weinig rechten verworven. Bij de oprichting van de SDAP in 1894 werd deze door Vliegen, één van haar oprichters, getypeerd als "een staf zonder leger";(37) later, na de toename van het aantal leden en kiezers, werd zij een geduchte politieke kracht.

Op de organisatiestructuur van de CPN heeft de Derde of Communistische Internationale een beslissende invloed gehad. De twaalfde voorwaarde, waaraan de bij de Comintern aangesloten partijen hadden te voldoen, hield de organisatie van de partij op basis van het democratisch centralisme in. Tevens diende een ijzeren discipline in de partij te heersen. De op deze wijze qua besluitvorming meest gecentraliseerde partij van Nederland kende echter een zeer gedecentraliseerde ledenadministratie en contributie-inning. Wegens de door de partij gevoelde noodzaak tot absolute geheimhouding hield alleen de dis-

trictssecretaris de lijsten bij waarop alle leden van zijn rayon met naam en toenaam stonden vermeld; aan het landelijk secretariaat werden slechts de totalen doorgegeven. Uiteraard werd door de CPN in die tijd hierover geen enkele mededeling verstrekt.

Tot in de jaren '80 werd door de CPN de contributie bij de leden aan huis geïnd, waarbij de ingeplakte zegels in de partijboekjes als betalingsbewijs dienden. Hoewel deze gedecentraliseerde inningswijze ook door de SDAP en lange tijd door PvdA en PSP werd gebruikt, was daar de interne controle van dien aard, dat deze partijen regelmatig overzichten van de grootte van hun ledenaanhang konden publiceren. Vanzelfsprekend valt bezwaarlijk vast te stellen, in hoeverre deze opgaven een correcte weergave van de realiteit waren.

Aan het begin van de jaren zeventig gingen de meeste partijen over tot de invoering van een centrale ledenadministratie, soms direct vergezeld van of later gevolgd door de invoering van de centrale contributie-inning. In de PvdA waren al jaren eerder stemmen opgegaan om die activiteiten te moderniseren "die meer 19e eeuws dan 20ste eeuws tot een oplossing gebracht worden.(38) Toch was het nota bene de CHU die aan het einde van 1968 als één van de eerste partijen - althans nominaal - overging tot de introductie van de centrale ledenadministratie. Pogingen die de KVP al eerder had ondernomen om te komen tot een centraal bijgewerkt overzicht van haar ledenbestand, hadden niet veel resultaat opgeleverd. Na de CHU volgden in 1970 de PvdA, in 1971 de ARP en in 1972 de VVD, en nog later de kleinere partijen. Als enige gevestigde partij kent de SGP tot op heden geen centrale ledenadministratie.

In tabel 1 worden de ledentallen van de Nederlandse politieke partijen gepresenteerd, die zitting hebben (gehad) in de Tweede Kamer. Met betrekking tot de betrouwbaarheid van de gegevens dient rekening te worden gehouden met de bovengenoemde opmerkingen. Voor een uitgebreide verantwoording van de cijfers wordt verwezen naar de bijlage die achter dit artikel is opgenomen. Hierin kunnen ook ledentallen van een aantal kleine partijen worden aangetroffen, die vanwege hun vaak geringe betrouwbaarheid niet in de tabellen zijn opgenomen.

Tabel 1. Overzicht van de ledentallen van de Nederlandse politieke partijen na 1945.

jaar	ARP	CHU	CDA	CPN	D'66	EVP	GPV
1946	86.500	30.000		50.000			
1947		50.000		53.000			
1948							
1949							
1950	102.737						1.200
1951							2.250
1952							3.300
1953							
1954							
1955	98.028			18.000			
1956	95.038						5.600
1957	97.186						
1958	99.340	37.000					
1959	99.613						
1960	97.980	48.000					
1961	98.544						6.300
1962	100.847	50.000					
1963	98.016	50.000					
1964	95.796						7.039
1965	94.164	50.000					
1966	93.938	45.000			1.500		8.000
1967	90.904	40.000			3.700		
1968	87.387				3.850		8.100
1969	83.127				5.057		8.024
1970	80.695	28.900			6.400		7.800
1971	74.118	29.872			5.620		8.702
1972		28.450			6.000		9.491
1973	69.742	27.740			6.000		9.836
1974	65.116	28.085			300		10.498
1975	61.761	27.850	300				10.728
1976	59.495		2.000		2.000		11.371
1977	57.661	27.000	11.797	15.289	4.410		12.000
1978	57.642	27.630	20.000	15.520	8.424		12.463
1979	56.405	26.000	25.500	15.510	11.677		12.700
1980	54.500		143.000	15.014	14.638		12.922
1981			152.885	14.370	17.765	1.790	13.181
1982			147.896	13.868	14.500	2.746	13.114
1983			138.179	12.724	12.000	2.820	12.983
1984			131.627	11.594	8.774	2.500	12.909

jaar	KVP	PSP	PvdA	PPR	RPF	SGP	VVD
1946			114.558			10.100	
1947			108.813			10.200	
1948	409.084		117.244			10.300	22.175
1949	348.516		109.608			10.400	21.771
1950	319.419		105.609			10.500	21.271
1951	295.736		111.885			10.600	
1952	277.663		111.351			10.700	
1953	257.890		112.823			10.750	26.777
1954	269.376		119.561			10.800	30.000
1955	429.939		124.641			10.850	
1956	428.599		142.140			10.900	
1957	368.196	858	142.849			11.000	
1958	379.081	1.986	137.778			11.500	
1959	374.745	2.497	147.047			12.000	35.000
1960	385.500	2.700	142.853			12.300	
1961	375.500	2.852	138.829			12.600	
1962	328.000	3.624	139.375			13.000	
1963	312.000	3.786	138.567			13.400	30.000
1964	276.000	3.779	142.426			13.700	
1965	259.180	3.888	140.389			14.000	30.000
1966	233.134	4.857	134.476			14.300	35.000
1967	156.000	4.849	130.960			14.700	
1968	120.000	4.462	116.736	3.000		15.000	35.000
1969	100.000	4.325	107.005			15.200	
1970	97.300	4.228	98.671	4.000		15.400	38.000
1971	87.136	4.445	96.337	4.284		15.700	
1972	82.525	4.581	94.229	3.800		16.000	41.536
1973	67.494	4.871	97.787	6.300		16.700	68.414
1974	62.234	4.802	103.140	11.000		17.000	78.759
1975	52.458	4.333	100.524	12.800	700	17.500	82.831
1976	51.729	4.543	95.548	13.100	2.000	18.200	87.571
1977	54.273	6.506	109.659	13.400	4.500	18.700	97.396
1978	58.500	8.797	121.274	12.600	5.000	19.500	100.510
1979	56.185	9.018	118.522	12.325		20.100	92.314
1980	49.343	8.703	112.929	11.500	5.545	20.300	85.881
1981		9.631	109.557	10.567	8.000	20.500	92.830
1982		9.979	105.486	10.063	9.945	20.800	102.888
1983		8.853	101.724	8.934	9.334	21.200	95.528
1984		7.767	99.347	7.848	8.970	21.400	89.120

IV. Ledentallen van Nederlandse politieke partijen

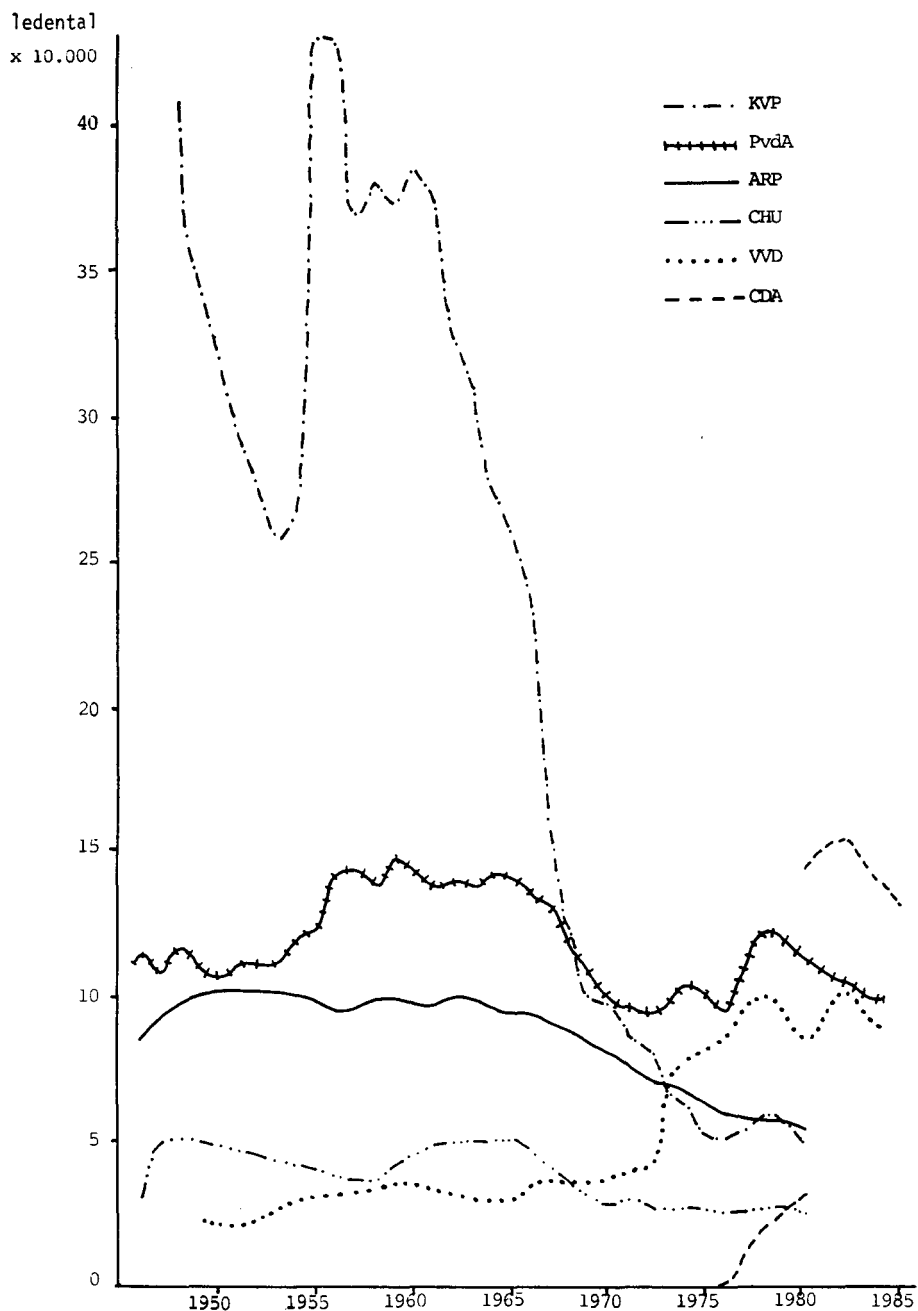
1. commentaar per partij

KVP, KNP en RKPN

De afkalving van het ledental van de confessionele partijen - een aspect van het ontzuilingsproces - begon in het geval van de KVP al vrij snel na de oorlog. De partij had in 1949 zo'n 350.000 betalende leden, ongeveer gelijk aan het gemiddelde van de RKSP vóór de oorlog.(39) Ten tijde van het optreden van de voormalige minister van Koloniën Welter, die uit protest tegen het Indonesiëbeleid van de KVP de Katholiek-Nationale Partij (KNP) oprichtte, en de ter rechterzijde ontstane groep Steenberghe, die de regeringssamenwerking met de PvdA bekritiseerde, liep het ledental met bijna een kwart terug. Dat de teruggang niet alleen veroorzaakt werd door deze interne conflicten toonde de waarschuwing aan, die het episcopaat in 1954 tegen onder andere de PvdA deed uitgaan. Verontrust door de veronderstelde socialistische aantrekkingskracht stelden de bisschoppen in hun Mandement "dat een doorbraak naar de Partij van de Arbeid een even grote afbraak is van de eigen katholieke partij". Het lidmaatschap van de PvdA werd ontraden en de bisschoppen riepen de katholieken die lid waren nogmaals op de PvdA te verlaten "uit grote bezorgdheid voor het zieleheil van hen die tot nog toe aan Ons bisschoppelijk vermaan geen gehoor hebben gegeven".(40)

Na het Mandement wist een grootscheepse ledenwerfactie in 1955 het ledental nog tot boven de 400.000 te stuwen. Een intensieve campagne in 1959 leidde ook tot ledenaanwas, die voor een deel te danken was aan de nogal uitbundige inschrijving van gezinsleden. Zo "ontdekte" de Limburgse statenkringvoorzitter tijdens de actie van 1959 een gezin met maar liefst negen KVP-leden.(41) Op een gegeven moment had de KVP in dat jaar ongeveer 450.000 geregistreerde leden, waaronder 175.000 inwonende gezinsleden.(42) Volgens een door Bakvis geïnterviewde insider werden lidmaatschappen aan de deur of in winkelcentra verkocht alsof het "missiekalenders" waren. "De meeste mensen wisten waarschijnlijk niet eens het verschil. Voor hen was het allemaal voor de 'Roomse zaak'".(43)

Na de laatste opleving aan het einde van de jaren '50 liep de massapartij leeg. De KVP bleek niet alleen niet bij machte haar nieuwe leden vast te houden;

Figuur 1a. Ontwikkeling van de ledentallen van KVP, PvdA, ARP, CHU, VVD en CDA na 1945

ook ouderen stapten op. De organisatiegraad, de verhouding tussen het aantal leden en aantal kiezers van een partij (zie paragraaf IV.2), die vlak na de oorlog nog boven de 25% lag, daalde in 1963 tot 16%.

In de periode 1966-1968 raakte de achteruitgang in een stroomversnelling: het Tweede Vaticaans Concilie, de 'Nacht van Schmelzer' en het uittreden van een aantal radicalen die uit verzet tegen de behoudende koers de PPR oprichtten, lieten hun sporen na in de ledenregisters. Binnen twee jaar halveerde het ledenbestand. Bij de verkiezingen van 1972 zakte haar organisatiegraad terug tot 6,3%. Ondanks het enorme verval organiseerde de KVP op dat moment nog altijd een in verhouding groter deel van haar kiezers dan bijvoorbeeld de VVD.

In 1972, het laatste jaar waarin de KVP met een eigen lijst uitkwam bij de Tweede Kamerverkiezingen, kreeg zij concurrentie van een andere katholieke partij. De Rooms-Katholieke Partij Nederland (RKPN) was opgericht uit onvrede over het door de KVP gevoerde beleid inzake abortus en zedelijkheidswetgeving. Het is onduidelijk gebleven in hoeverre orthodoxe KVP-leden overstapten naar de RKPN. Wel was het zeker dat de bewering van voorzitter Beuker dat zijn partij 30.000 leden zou tellen onjuist was. Schattingen - noodzakelijk omdat de voorzitter zijn belofte niet nakwam dat journalisten zelf mochten 'neuzen in de kaartenbakken' - hielden het op hooguit een tiende van zijn opgave.(44)

ARP en CHU

In tegenstelling tot de KVP nam de ledenaanhang van de ARP na 1945 aanzienlijk toe. Schommelde het in de jaren dertig tussen de 50.000 en 55.000, vlak voor de oorlog ging het ledental de 60.000 te boven.(45) Ook in de eerste jaren na de bevrijding vertoonde de ARP een behoorlijke groei. De rol die anti-revolutionairen tijdens de Tweede Wereldoorlog in het verzet hadden gespeeld en de standvastige afwijzing door de ARP van de dekolonisatie-politiek die de Nederlandse regering ten aanzien van Indonesië voerde - en die de partij voor meerdere jaren in de oppositie deed belanden- kunnen hierbij van invloed zijn geweest.

In 1950 telde de ARP ruim 100.000 leden; een aantal dat zij met enige moeite tot 1962 wist te behouden. In de relatief hoge organisatiegraad, die in deze periode rond de 18% ligt, kwam de hechte, goed-georganiseerde partij-opbouw van anti-revolutionairen tot uitdrukking. Inzinkingen in het ledenbestand in de jaren vijftig werden door de ARP aan emigratie geweten en aan het optreden

van het GPV, dat sinds de afscheiding van de ARP (1948) traag maar gestaag groeide.

Na 1962 nam het ledenverval van de ARP ernstiger vormen aan. Het is opmerkelijk dat deze kentering optrad na de 'ommezwaai' van Bruins Slot in september 1961 met betrekking tot de kwestie Nieuw Guinea, toen de voorzitter van de Tweede Kamerfractie een direct en open gesprek met de republiek Indonesië bepleitte. Op langere termijn hield de ommezwaai een benadrukken van een christelijk-sociale, evangelisch-radical politiek in, hetgeen tot uitdrukking diende te komen in het predikaat 'Evangelische Volkspartij', waarmee de ARP zich in die tijd ging tooien. De totstandkoming van het kabinet De Jong in 1967 was in dit verband voor een aantal anti-revolutionairen een teleurstelling. Van de 'spijtstemmers', die het openlijk betreurden op de ARP te hebben gestemd, gingen enkelen later over naar de PPR. Onder hen is Bas de Gaay Fortman.

De ARP zag naast politieke en financiële redenen in het "natuurlijk verloop" een voorname oorzaak van de neergang in haar ledenaanhang. Tevergeefs poogde zij door vele acties nieuwe leden te werven, maar de partij leek niet meer erg in trek te zijn onder jongeren. Vergrijsd ging in 1980 de oudste partij van Nederland op in het CDA. Hoewel haar ledenbestand sinds 1950 was gehalveerd, bleek de ARP toen in ledentallen gerekend toch nog de grootste confessionele partij. Dankzij haar solide organisatie wist de ARP in vergelijking met de KVP het verval enigszins binnen de perken te houden.

Bij een beoordeling van de ontwikkeling van de ledentallen van de CHU is enige terughoudendheid geboden, aangezien deze tot 1970 vrijwel uitsluitend op schattingen berustten. Niettemin is ook in deze ramingen de voor de confessionele partijen in de jaren zestig zo typerende achteruitgang in het ledental waarneembaar. De opgave van de Unie uit 1947 bedroeg 50.000. In de jaren vijftig liep het ledental behoorlijk terug. Na een langdurige ledenwerfactie naar aanleiding van haar gouden jubileum in 1958 won de CHU het verloren gegane terrein terug: in 1962 beschikte zij weer over hetzelfde aantal leden als in 1947.

Halverwege de jaren zestig zette de teruggang in het christelijk-historisch ledenbestand in. Vijf jaar later, in 1970, had bijna een kwart van de aanhang afgehaakt. (Door de invoering van de centrale ledenadministratie is het beeld van deze periode enigszins vertroebeld.) Het tempo waarmee de achteruitgang zich voltrok ligt na 1970 een stuk lager; het is mogelijk dat de

oppositie die de CHU ten tijde van het kabinet Den Uyl voerde een heilzame werking op haar ledenbestand had. Bij de overgang naar het CDA telde de CHU hooguit 26.000 leden, 4000 minder dan het aantal 'rechtstreekse' christen-democratische leden. Evenals de ARP - maar met een veel minder goed georganiseerde partij - was het ledental van de Unie in de naoorlogse periode gehalveerd.

CDA

De stopzetting van de daling van de ledentallen, waarin ARP, CHU en KVP afzonderlijk niet waren geslaagd, bleek - althans tijdelijk - wel mogelijk na hun politieke en organisatorische integratie. Na de totstandkoming van één lijst bij de Kamerverkiezingen van 1977 groeide het totale ledental van de drie licht. De daaropvolgende teruggang werd door de fusie omgebogen; over 1981 was er zelfs van een behoorlijke groei sprake.

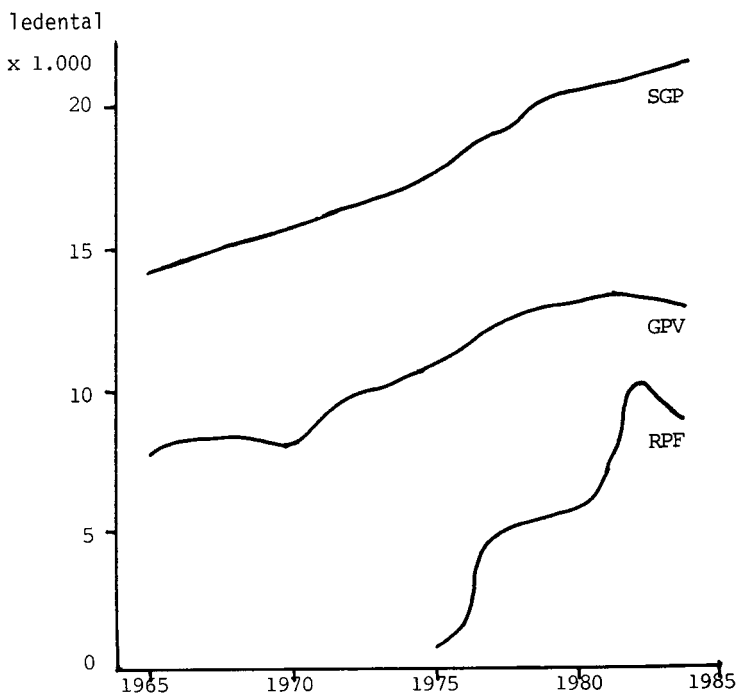
In 1975 waren de confessionele partijen overgegaan tot de vorming van een federatie. De leden van elke partij waren qualitate qua lid van dit christen-democratisch samenwerkingsverband; slechts in de CHU bestond de mogelijkheid dit automatische lidmaatschap ongedaan te maken. Daarnaast werd het 'rechtstreekse' lidmaatschap ingevoerd. Zij die niet lid wensten te worden van één van de oude partijen konden zich op deze wijze direct bij de nieuwe federatie aansluiten. Hun aantal groeide aanzienlijk: van 300 in de zomer van 1975 tot zo'n 30.000 bij de fusie tot het CDA.

Voor een deel bevonden zich onder deze rechtstreekse leden ook leden van ARP, KVP en CHU, die op deze wijze hun sympathie ten aanzien van de christen-democratische integratie wilden onderstrepen. Na de fusie moest het bestand van de nieuwe partij - die toen 162.000 leden telde - dan ook van deze 'dubbele' leden worden geschoond. Inclusief wanbetalers werden er 19.000 afgevoerd, zodat het CDA eind 1980 nog ongeveer 143.000 leden had.(46)

Na de stijging in het verkiezingsjaar 1981 nam het ledental in de daaropvolgende jaren wederom af. Hoewel de partij er electoraal gezien in is geslaagd de afbrokkeling van haar aanhang behoorlijk te vertragen, is er van de christen-democratische eenwording vooralsnog geen blijvend elan naar potentiële leden uitgegaan, hoewel het CDA momenteel in ledental veruit de grootste partij is. Concurrentie door de in 1981 opgerichte EVP, waarvan ook voormalige ARP-ers lid werden, is in dit opzicht te verwaarlozen. Op haar hoogtepunt in 1983 had deze partij bijna 3.000 leden; een aantal dat na interne conflicten inmiddels enigszins is geslonken.

SGP, GPV en RPF

Schijnbaar onberoerd door ontzuiling en deconfessionalisering namen de ledentallen van de orthodox-christelijke partijen in de naoorlogse periode voortdurend toe. Het GPV groeide vrijwel onophoudelijk sinds haar afsplitsing van de ARP in 1948. In de hoge organisatiegraad, gemiddeld ruim 13%, verloochende het Verbond de afkomst van haar moederpartij niet. Ook de SGP had een behoorlijk aantal van haar kiezers als lid georganiseerd. Een directe reactie op de christen-democratische eenwording in orthodoxe kringen was de oprichting van de RPF in 1975. In het nieuw op te richten CDA werd door sommigen voor een verkwanseling van het anti-revolutionaire en christelijk-historische erfgoed gevreesd(47); bovendien was men beducht voor een katholieke overheersing. Vanwege de belemmeringen die het GPV opwierp voor aspirant-leden die geen deel uitmaakten van de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (Binnen Verband), was de vorming van een nieuwe partij noodzakelijk.

Figuur 1b. Ontwikkeling van de ledentallen van SGP, GPV en RPF
na 1965

In 1981, na de eigenlijke totstandkoming van het CDA, kreeg de RPF de wind goed in de zeilen. Bij de parlementsverkiezingen behaalde de Federatie twee zetels; haar ledenaanhang nam met duizenden toe. Opvallend is dat deze groei samenviel met een stagnatie en zelfs lichte achteruitgang bij het GPV.

Verdeeldheid binnen het Verbond over een lijstineenschuiving met SGP en RPF bij de Europese Verkiezingen kan hieraan ook debet geweest zijn.

De RPF kreeg eveneens met onenigheid te kampen, hetgeen gepaard ging met een dalend ledental. Een langdurig conflict tussen de beide parlementsleden Leerling en Wagenaar, exponenten van respectievelijk de evangelisch-getuigende en de reformatorische, meer ingetogen vleugel van de RPF, eindigde in het roeyement van de laatste. Wagenaar verliet de partij en richtte eind 1985 de partij AR'85 op, die 150 à 200 leden zei te hebben.

PvdA

De SDAP kwam gehavend uit de Tweede Wereldoorlog te voorschijn: haar ledenaanhang bleek te zijn gehalveerd. Voor een deel werden haar rangen door het brute optreden van de Duitse bezetters uitgedund. Volgens een partijfunctienaris zijn alleen al in Amsterdam in de oorlogsjaren bijna 4000 joodse leden van de SDAP omgekomen.(48) Daarnaast heeft ook de teruggang die zich vóór 1940 al aandienende, zich voortgezet. Nadat de partij gedurende de crisisjaren een enorme groei gekend had, gingen de pogingen die de SDAP aan het eind van de jaren dertig ondernam om zich van arbeiderspartij te verbreden tot volkspartij, vergezeld van ledenverlies. Het is dan ook niet aannemelijk dat alle sociaaldemocratische oudgedienden die de oorlog hadden overleefd, tot de 56.000 leden zullen hebben behoord die de nieuwe PvdA bij haar oprichting telde. Ontheemd heeft een aantal zijn toevlucht gezocht bij de CPN, zodat het mogelijk was dat de communisten in 1947 in Amsterdam 8000 leden meer hadden dan de PvdA.(49) Anderen werden politiek dakloos.

De schade die de PvdA in orthodox-socialistische kring opliep door het overboord zetten van de oude symboliek, het arbeiderskarakter en de marxistische ideologie, maakte zij elders weer goed. De PvdA was immers niet een simpele voortzetting van de SDAP, maar een fusie van die partij met de VDB, de CDU en enige groepen uit het verzet, al tijdens de oorlog verenigd in de Nederlandse Volksbeweging. Binnen enkele maanden na haar oprichting telde de PvdA al meer dan 100.000 leden. Hele afdelingen van de NVB, één van de stuwende krachten achter de totstandkoming van de PvdA, traden tot de nieuwe partij toe.(50)

Al snel werd de PvdA duidelijk dat regeringsdeelname en daaruit voortvloeiend het nemen van weinig populaire beslissingen een weerslag kon hebben op de ontwikkeling van het ledental. Medeverantwortelijkheid voor de politionele actie in juni 1947 kostte de partij 7000 leden; niettemin vertoonde het verkiezingsjaar 1948 weer een behoorlijke groei. De toename werd door de partijleiding uitgelegd als "trouw aan het democratisch socialistisch beginsel, dat onze partijgenoten bezielt en hen over de teleurstelling heen, bereid doet zijn opnieuw hun werkkraft in dienst van de partij en haar idealen te stellen".(51) Van het ledenverlies door de tweede politionele actie eind 1948, waarmee de partij de afhankelijkheid van haar leden wederom op de proef stelde, herstelde de PvdA minder snel. Pas in september 1954, nota bene na het Mandement, kwam het ledental boven het niveau van 1948 uit. Zonder twijfel straalde van de groeiende welvaart en de invoering van het sociale zekerheidsstelsel door de kabinetten Drees iets af op de sociaal-democratische regeringspartner. Vanaf 1956 stabiliseerde het ledental zich en zou het de eerstkomende tien jaar zo rond de 140.000 schommelen. Gezien de drastische daling van het ledental na 1965 liet het ontzuilingsproces ook de sociaaldemocratie niet geheel onberoerd. Zeven magere jaren braken aan, waarin het ledental - mede door de invoering van de centrale ledenadministratie - met ongeveer een derde kelderde. Niet alleen nam de vanzelfsprekendheid waarmee men in sommige kringen lid werd van VARA of PvdA af, ook de toenemende politisering en polarisatie binnen de gelederen van de PvdA zelf kostte leden. Velen waren niet gediend van de methoden van Nieuw Links, dat zich in 1966 luidruchtig had gemeld. Na zich aanvankelijk georganiseerd te hebben als Nieuw Rechts verliet een aantal van hen de PvdA en richtte DS'70 op. Meer dan 3000 leden heeft deze partij nooit gehad. Naast het afstoten van leden verhinderde Nieuw Links waarschijnlijk ook de toetreding van nieuwe leden, terwijl hiervoor door de deconfectionalisering op zich ruimte was ontstaan. De VVD zou deze kans beter benutten.

Na in 1972 een absoluut dieptepunt te hebben bereikt, vertoonde het ledenbestand van de PvdA met de komst van het kabinet-Den Uyl weer een opwaartse beweging. Een korte terugval halverwege de rit werd teniet gedaan en de partij kende een forse toeloop in het ook in electoraal opzicht geslaagde verkiezingsjaar 1977. De toename zette zich door in het eerste oppositiejaar, waarna opnieuw een daling optrad. De kortstondige regeringsdeelname aan het tweede kabinet-Van Agt, de opschudding ten gevolge van de door

minister Den Uyl voorgestelde korting op het ziekengeld en de daaropvolgende oppositie beïnvloedden ogenschijnlijk deze trend niet.

De nogal eens geuite mening dat ten tijde van economische crises het leden-tal van linkse partijen zou toenemen vindt geen volledige bevestiging in de ontwikkeling in ledenaanhang van de Nederlandse sociaal-democratie. Het aantal leden van de SDAP groeide in de crisis van de jaren dertig vrijwel onafgebroken(52); daarentegen vertoonde het ledental van de PvdA in de recessie die na 1973 intrad een nogal grillig verloop. Toe- en afname van de ledenaanhang wisselden elkaar af. De organisatiegraad van de PvdA was in de jaren zeventig een stuk lager dan daarvoor. Tot 1967 lag deze gemiddeld op bijna 8,6%, vanaf 1972 op ruim 4%. In de periode 1929-1937 bedroeg de gemiddelde organisatiegraad van de SDAP bijna 9%.(53)

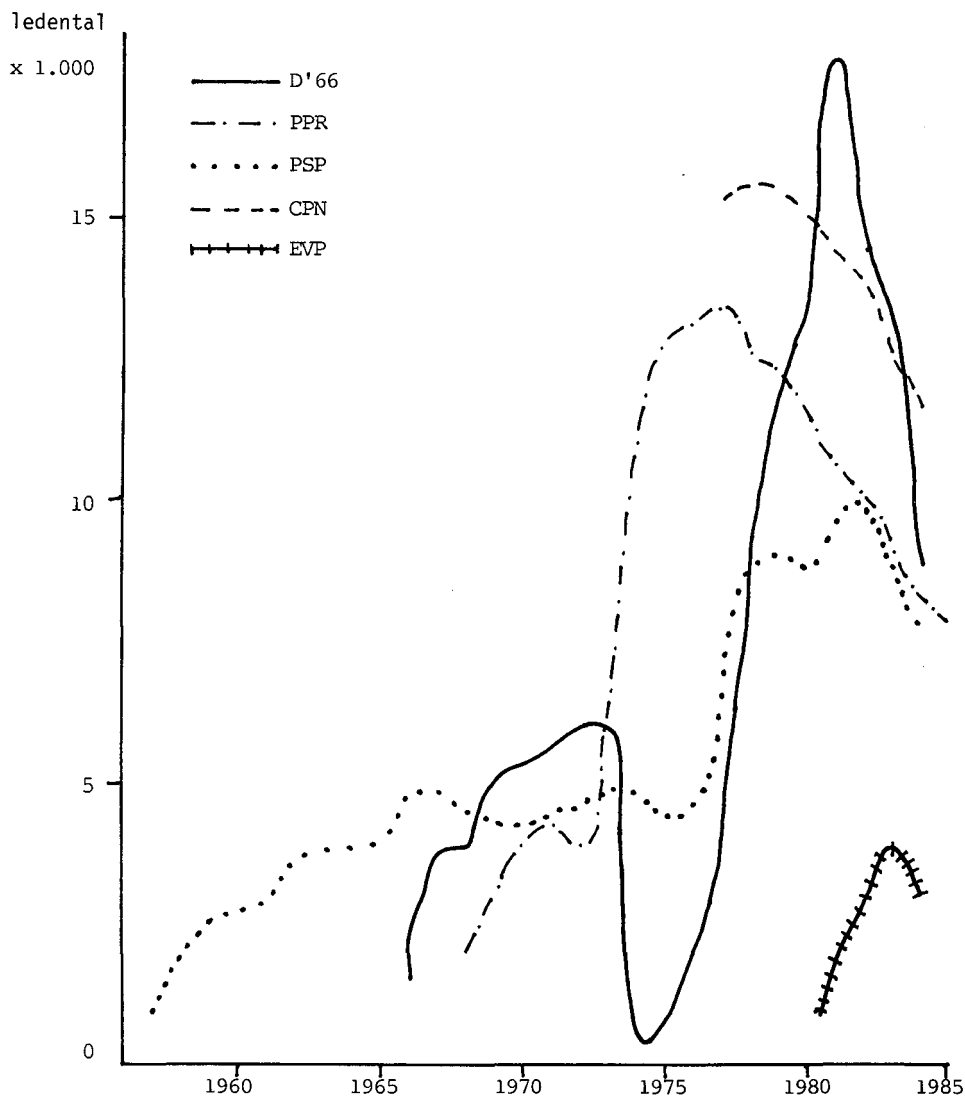
CPN

In verhouding tot de vooroorlogse jaren kwam geen enkele partij zo sterk uit de Tweede Wereldoorlog te voorschijn als de CPN. De rol die de communisten in het verzet hadden gespeeld werd niet alleen electoraal beloond, maar kwam ook in een groeiende ledenaanhang tot uitdrukking. Het ledental dat in 1940 ongeveer 10.000 bedroeg, was in 1947 meer dan vervijfvoudigd. Onder de nieuwkomers waren veel oud-SDAP-ers, die niets voelden voor het lidmaatschap van de 'volkspartij' PvdA.(54) Deze grote toeloop bracht Paul de Groot ertoe om "binnen afzienbare tijd" op 100.000 leden te rekenen.(55)

Het uitbreken van de Koude Oorlog maakte korte metten met de verwachting van de algemeen-secretaris van de CPN. Het toejuichen van de communistische machtsovername in Praag in februari 1948 en de vereenzelviging met het Sovjet-optreden in Hongarije in 1956 reduceerde het ledental drastisch. In 1951 verbood de regering-Drees ambtenaren lid te zijn van de CPN; na 1956 weerden vele organisaties - zoals het NVV - communistische leden. Aangezien de daling van het ledental sneller verliep dan de electorale teruggang, misten deze maatregelen blijkbaar hun uitwerking niet: het stemmen op de CPN was meer dan het lidmaatschap een anonieme aangelegenheid.(56)

Na de interne partijtwisten en royementen van 1958 schommelde in de jaren zestig het ledental van de CPN tussen de 11 à 12.000. Pas vanaf 1972, nadat de partij zich enigszins aan haar geïsoleerde positie had ontworsteld, was er weer sprake van enige groei. Maar met de - op zich niet zo grote - toeloop

van activisten uit de studentenbeweging haalde de CPN in zekere zin ook het paard van Troje binnen. Gevolgd door welzijnswerkers en academici liep daardoor relatief gezien het aandeel van de traditionele arbeidersaanhang binnen het ledenbestand terug.(57) Tegen het geleidelijk aan op gang komende vernieuwings-

Figuur 1c. Ontwikkeling van de ledentallen van D'66, PPR, PSP, CPN en EVP

proces verzetten de orthodoxe, gestaalde communisten zich. Een aantal van hen organiseerde zich in het "Horizontaal Overleg", en vormde later het "Verbond van Communisten in Nederland". De 1000 leden, die het Verbond bij de oprichting in december 1985 telde, zouden volgens opgave van het Verbond bijna allen ex-leden van de CPN zijn. Vanaf 1980 verspeelde de CPN een derde van haar ledenaanhang.

PSP

Ten tijde van de Koude Oorlog werd in 1957 de PSP opgericht door mensen die een derde weg wilden bewandelen tussen de stalinistische CPN en de atlantische PvdA. De eerste leden waren overwegend afkomstig uit de Socialistische Unie en - na vaak geruime tijd politiek "dakloos" te zijn geweest - uit de PvdA, CDU en SDAP.(58) Met de opkomst van de "ban de bom" beweging in Nederland rond 1960 en de acties tegen de Amerikaanse inmenging in Vietnam nam de ledenaanhang van de PSP toe, met als hoogtepunt zo'n kleine 5000 in 1966.

Tijdens de zich lang voortslepende discussies over progressieve samenwerking, die op gang kwamen na de teleurstellend verlopen parlementsverkiezingen van 1967 en die uitmondde in het uittreden van 'Proletaries Links' in 1972 en de 'Oosterhesselengroep' in 1974, lag het ledental rond de 4500.

Pas aan het eind van de jaren zeventig, toen intern de rust was weer-gekeerd en de PSP naar buiten toe zeer actief werd in de vredes- en anti-kernenergiebeweging, steeg het ledental beduidend. In mei 1982, bij het 25-jarig bestaan van de partij, kon de PSP haar 10.000ste lid inschrijven. Een jaar later betekende een hernieuwd opklaaien van de strategie-discussie een gevoelige klap voor deze progressie. Ten koste van duizenden leden woekerde de onenigheid tussen de pacifisten voort, totdat in december 1985 een beslissing viel. In de verkiezing van Van Es tot lijsttrekker zagen enige honderden leden aanleiding om voor hun lidmaatschap te bedanken. Zij richtten in januari 1986 de Partij voor Socialisme en Ontwapening op.

PPR

Bij de oprichting in 1968 had de PPR meteen 2000 leden, grotendeels van katholieke afkomst.(59) Ondanks de verwachting van voorzitter Bogaers dat er na een grote toeloop van katholieke arbeiders er snel zo'n 10.000 leden zouden zijn, groeide de partij langzaam. Ook kende de PPR electoraal aanvankelijk weinig succes. De Statenverkiezingen in 1970 verliepen dermate

teleurstellend, dat er binnen de partij stemmen opgingen om de PPR maar op te heffen.

De verkiezing van Bas de Gaay Fortman tot lijsttrekker in 1972 betekende een ommekeer voor de PPR. Niet alleen kwamen de radicalen bij de parlementsverkiezingen in november op zeven zetels, ook wonnen zij in de laatste maanden van het verkiezingsjaar enige duizenden leden. De aanwas lag in januari op 30 à 40 per dag, waardoor de PPR aan het einde van dat jaar de 10.000 passeerde. Deelname aan het kabinet-Den Uyl legde de partij geen windeieren, want gedurende de regeringsperiode lag het ledental stabiel op zo'n 13.000.

In mei 1977 kreeg de PPR een enorm electoraal verlies te verwerken. De teruggang werd door sommigen geweten aan de anti-CDA motie, die door de partij in april van dat jaar was aangenomen en die in feite hernieuwde regeringsdeelname uitsloot. Na de nederlaag verliet een deel van het kader terleurgesteld de partij. Door de discussies over de vraag of er met CDA, PvdA en D'66 of met klein links moest worden samengewerkt raakte de partij in een impasse, aldus het voormalige PPR-Kamerlid Waltmans. "De vaart is er uit, de overtuiging ontbreekt, er wordt op de winkel gepast. Druppelgewijs verlaten vele leden de partij... Het is geen massale uittocht, meer een stille weggang".(60)

VVD

De ledentallen van de VVD vóór de invoering van de centrale ledenadministratie zijn lang niet voor elk jaar beschikbaar en indien zij voorhanden zijn, gebaseerd op benaderingen. De gevolgen van bijzondere gebeurtenissen binnen de partij voor de grootte van de ledenaanhang, zoals bijvoorbeeld het conflict in 1951 tussen VVD-minister Stikker en partijvoorzitter Oud, zijn dan ook moeilijk traceerbaar. Niettemin is in de ontwikkeling van het ledenbestand wel een duidelijke trend waarneembaar. In zijn algemeenheid wordt de opvatting van de algemeen secretaris van de VVD uit 1983 bewaarheid, dat ledenverlies zich "in het verleden steeds voor(deed) in de eerste jaren van een regering, waarin de VVD participeerde".(61) Toen de VVD in 1952 in de oppositie raakte, nam haar ledenaanhang toe. Deelname aan het kabinet-De Quay resulteerde in een afname, die tijdens de oppositie in 1966 weer goed leek te zijn gemaakt.

Deelname aan de regeringen in de jaren 1967-1972 kostte de VVD evenwel geen

leden. Waarschijnlijk profiteerden de liberalen gedurende deze periode van de gevolgen van de deconfessionalisering. Door de ontzuiling werden barrières geslecht, waardoor het reservoir waaruit de VVD haar leden kon putten aanzienlijk werd vergroot.

De toename van het ledental van de VVD liep aanvankelijk parallel aan het stijgen van de ster van haar voorman Wiegel aan het politieke firmament. Eerst onder zijn lijsttrekkerschap, maar vooral daarna onder zijn optreden als oppositieleider tijdens het kabinet-Den Uyl, groeide de VVD explosief. Een verdubbeling van het ledental in de periode 1972-1977 maakte de VVD in dit opzicht tot de op één na grootste partij van Nederland.

In 1978, toen de VVD deel ging uitmaken van het kabinet-Van Agt, deed de door de partijsecretaris gesignaleerde wetmatigheid zich weer voor. Uit onderzoek van de VVD zelf bleek dat leden de partij verlieten om financiële redenen, zoals de hoogte van de contributie, en uit politieke motieven. Een aantal uitgetreden gaf daarnaast nog als reden 'emigratie' op. Volgens de onderzoekenquête werd daarbij vaak melding gemaakt van het feit "dat het sociaal-economische klimaat onder dit kabinet niet is verbeterd (wat wel gehoopt en ... verwacht werd) en dat thans het moment is aangebroken om Nederland voor goed te verlaten".(62)

De oppositierol die de VVD na mei 1981 vervulde, bracht de partij weer ledenwinst. In 1982, onder lijsttrekker Nijpels, kwamen de liberalen voor het eerst sinds 1978 weer boven de 100.000 leden. Met name jongeren lieten zich als nieuw lid inschrijven.(63) Regeringsdeelname in het kabinet-Lubbers zorgde echter voor een hernieuwde kentering in de ontwikkeling van het ledenbestand. Aan de achteruitgang droegen ook de uitkomsten van de parlementaire enquête naar het RSV-schandaal en interne conflicten binnen de VVD over de overplaatsing van de PTT-top naar Groningen bij.

D'66

Na een soort verkennend marktonderzoek kwam in oktober 1966 D'66 tot stand. Uitgangspunt van de Democraten was dat het gehele op levensbeschouwelijke leest geschoeide politieke bestel moest 'ontploffen', waardoor een politieke hergroepering op pragmatische grondslag mogelijk zou worden. Zoals in de naamgeving werd getracht uit te drukken, beschouwde D'66 zich niet als een partij, maar als een beweging. Men wilde zeker niet de zoveelste partij aan het bestel toevoegen: D'66 diende het dynamiet voor de ontploffing aan te

dragen en daarmee was haar levensduur bepaald. "D'66 is geen blijvertje, maar een aanzet", aldus Gruijters, één van de oprichters. "De organisatorische vorm is secundair, het programma en de mentaliteit zijn primair".(64)

De combinatie van tijdelijkheid en vrees voor institutionalisering bezorgden D'66 een zwakke partijstructuur, hetgeen in haar zeer lage organisatiegraad tot uitdrukking kwam. In 1970 signaleerde een reorganisatierapport dat nogal wat bestuursleden zich er onvoldoende van bewust waren "dat er een minimale organisatorische basis nodig is waarop politiek bedreven kan worden".(65) De ledenadministratie werd door het rapport wat de eerste jaren betreft zeer onbetrouwbaar geacht.

Het ledenverloop van D'66 vertoont een nogal wispelturig karakter. De groei die in het verkiezingsjaar 1967 op gang kwam, nam aan het begin van de jaren zeventig af. Interne verdeeldheid over de mate van samenwerking met de PvdA en de teleurstellende resultaten bij de Kamerverkiezingen van 1972 zetten de neergang in. In 1973, het jaar waarin zij toetrad tot de regering, begon de grote leegloop van D'66, versterkt door een opschoning van het ledenbestand van wanbetalers. De partij was niet bij machte haar leden vast te houden; blijkbaar fungeerde de ideologie van het pragmatisme onvoldoende als bindmiddel. Hele afdelingen hieven zich op of gingen onder een andere naam als lokale partij verder. Alleen de statutair voorgeschreven tweederde meerderheid van de aanwezige leden die bij de opheffing van D'66 benodigd was, kon verhinderen dat de zieltogende partij door 242 van de ruim 400 aanwezigen op het congres van september 1974 uit haar lijden werd verlost. Met niet meer dan een paar honderd leden kon D'66 in 1975 echter als klinisch dood worden beschouwd. Grote animator achter de "wonderbaarlijke wederopstanding" van D'66 was Glastra van Loon. Na zijn terugtreden als staatssecretaris naar aanleiding van een conflict met minister Van Agt wist hij de partij nieuw leven in te blazen. Terlouw werd overgehaald om bij de Kamerverkiezingen van 1977 als lijsttrekker te fungeren. Aan één van zijn voorwaarden, namelijk dat D'66 binnen drie maanden 1666 nieuwe leden zou moeten hebben - Terlouw bedoelde 1966 -(66), werd ruim voldaan. Met de gunstig verlopen verkiezingen in 1977 steeg ook het aantal leden; deze groei zette zich door toen D'66 in de oppositie zat.

In 1981 dacht D'66 zich met 17 zetels en meer dan 17.000 leden een vaste plaats veroverd te hebben in de Nederlandse politiek. "Een ieder kan zien dat D'66 een gevestigde vierde politieke stroming is (dus niet meer aan het worden is)", aldus de penningmeester in maart 1982.(67) Van de door hem zo gewenste

verdubbeling van het ledental kwam echter niets terecht. De voortgezette samenwerking met het CDA in een rompkabinet nadat de PvdA in mei 1982 de regering had verlaten, werd allesbehalve gewaardeerd door kiezers en leden. De achteruitgang in het ledental scheen niet te stuiten: binnen 4 jaar gingen bijna 10.000 mede-Democraten voor de partij verloren. Pas na de aanwijzing van Van Mierlo tot lijsttrekker werd aan het verloop een halt toegeroepen.

2. vergelijkende observaties

Wanneer we de ontwikkelingen van de ledentallen van de verschillende partijen met elkaar vergelijken dan valt allereerst op dat een voor alle partijen geldende algemene uitspraak niet zonder meer mogelijk is. Het geval van het enorme ledenverlies van de KVP vanaf begin jaren zestig is uniek. Geen enkele partij kende zulk een drastische daling, maar daarbij moet gelijk opgemerkt worden dat eveneens geen enkele andere partij zo ruimhartig was geweest bij het inschrijven van bepaalde categorieën leden (gezinsleden met name). ARP en CHU verloren vanaf het midden van de jaren zestig eveneens nogal wat leden, echter vergeleken met de vrije val van de KVP roept hun achteruitgang eerder het beeld op van een glijbaan. Maar op beide wijzen zou men uiteindelijk de grond bereiken, ware het niet dat het CDA op tijd zorgde voor een op comfortabele hoogte gespannen vangnet.

Dit enorme verlies van de KVP belemmert overigens het zicht op de ontwikkeling van het totaal aantal leden van alle in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen. In 1950 waren er in totaal ongeveer 620.000 mensen lid van een politieke partij, van wie iets meer dan de helft als lid van de KVP werd gerekend. In 1960 groeide het totaal tot ongeveer 745.000, waarin het aandeel van de KVP gelijke tred had gehouden (ruim de helft). Opvallend overigens in dit decennium is dat het Mandement (1954) een duidelijk positief effect had op het ledental van de KVP, maar dat dit niet ten koste ging van de PvdA, waartegen het toch vooral bedoeld was. Misschien heeft het Mandement catalyserend gewerkt bij twijfelaars, waardoor beide partijen ervan konden profiteren. In 1970 was het totaal gekelderd tot ongeveer 400 duizend, maar nu leverde de KVP nog slechts een kwart van dit aantal. In 1980, toen de KVP opging in het CDA, was haar aandeel in het totaal tot ongeveer 11% geslonken. Dit totaal was echter weer enigszins gegroeid tot ongeveer 430 duizend, met name door de spectaculaire ledengroei van de VVD.

Het is opvallend dat behalve de CHU, de ARP en de KVP de meeste andere partijen met een zetel in de Tweede Kamer het decennium van de jaren '70 met een positief resultaat op de ledenbalans afsloten (DS'70 vormt een uitzondering: van de CPN zijn geen exacte gegevens beschikbaar). Zeker bij de spectaculaire verschuivingen kan hiertussen een verband worden vermoed. Vanzelfsprekend moet de reden vooral gezocht worden in de deconfessionalisering, waarvan - met enige vertraging - vooral de VVD wist te profiteren. Haar ledental groeide spectaculair in dit decennium. De PvdA bleek hiertoe veel minder in staat. De radicalisering door Nieuw Links heeft wellicht voormalige leden van de drie grote confessionele partijen afgeschrikt, ten voordele van de VVD en enkele nieuwe partijen (PPR, D'66).

Enige groei of een vertraagde achteruitgang van het absolute aantal leden van een partij behoeft niet direct een relatief verhoogde aantrekkingskracht van de partij te betekenen. De toename van het electoraat door de bevolkingsaanwas en de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd (in 1946 brachten bijna 5 miljoen mensen hun stem uit bij de Tweede Kamerverkiezingen; in 1982 waren dat er ruim 8 miljoen) moet voor een goed begrip van de ontwikkeling van de ledentallen in de analyses worden betrokken. Daartoe is de organisatiegraad berekend, die de verhouding aangeeft tussen het aantal leden van een partij en het aantal stemmen dat op die partij is uitgebracht. De ontwikkeling van de organisatiegraden van partijen bevestigt en verscherpt het beeld dat reeds uit de absolute ledentallen was verkregen. Omdat de ledentallen gemiddeld dalen en het aantal kiezers stijgt is ook de organisatiegraad gemiddeld scherp gedaald.

In 1946 was de organisatiegraad gemiddeld ongeveer 15% (1 op 7 kiezers was partijlid); in 1956 ongeveer 14% (1:7,5); in 1967 ongeveer 8% (1:12); en in 1977 ongeveer 5% (1:19). Bij de verkiezingen van 1982 was dit gemiddelde iets gestegen: ongeveer 5,5% (1:18).

Ook hier geldt weer dat onderscheid naar partij noodzakelijk is. In tabel 2 worden de organisatiegraden per verkiezingsjaar (Tweede Kamer) voor elke partij afzonderlijk gegeven. Daarbij is steeds het ledental gekozen waarvan de peildatum zo dicht mogelijk bij de verkiezingsdatum lag. Voor sommige verkiezingsjaren is bij verschillende partijen een gemiddelde van de twee meest nabije peilingen gekozen, wanneer een exacte peiling in de buurt van de verkiezingsdatum ontbrak. (68)

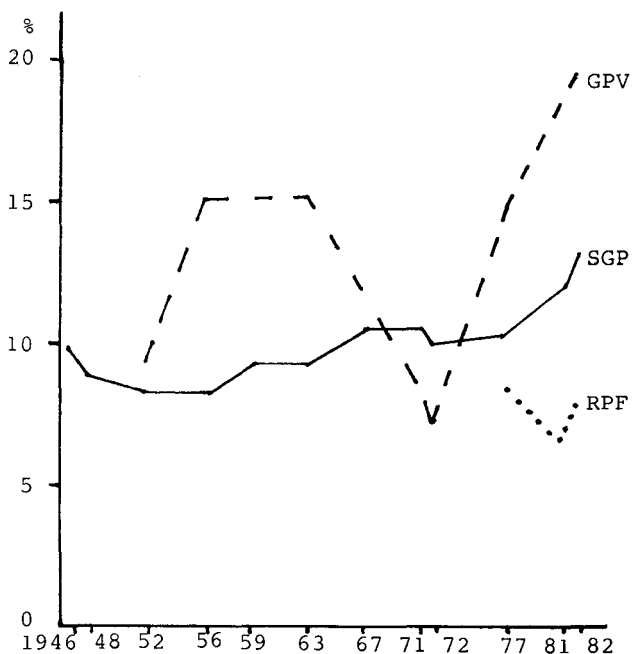
Omdat de organisatiegraad een verhoudingsgetal is, moet bij de interpretatie

Tabel 2. Organisatiegraad per partij

<u>Verkiezingen</u>	<u>ARP</u>	<u>CHU</u>	<u>CDA</u>	<u>CPN</u>	<u>D'66</u>	<u>EVP</u>	<u>GPV</u>	<u>KVP</u>	<u>PSP</u>	<u>PvdA</u>	<u>PPR</u>	<u>RPF</u>	<u>SGP</u>	<u>VVD</u>
1946	14,1	8,0		9,9						6,3			9,9	
1948								26,7		9,3			8,8	5,7
1952							9,3	18,1		7,2			8,3	
1956	17,0						15,1	23,6		7,6			8,4	
1959	17,6							19,8	1,8	7,8			9,3	4,8
1963	18,2	9,3					15,2	16,0	2,0	7,9			9,3	4,7
1967	13,8	7,1			0,5			10,7	2,5	8,2			10,6	4,7
1971	14,2	7,4			1,4		8,5	6,7	4,8	6,3	3,7		10,6	
1972	10,7	8,0			2,0		7,2	6,3	4,1	4,7	1,1		10,0	3,9
1977			5,8	10,7	1,5		14,7		7,1	3,6	9,5	8,5	10,4	6,2
1981			5,7	8,2	1,7	1,9	18,4		5,0	4,5	6,3	6,6	12,0	6,1
1982			6,3	9,6	4,2	3,2	19,4		5,5	4,2	7,0	7,9	13,3	5,3

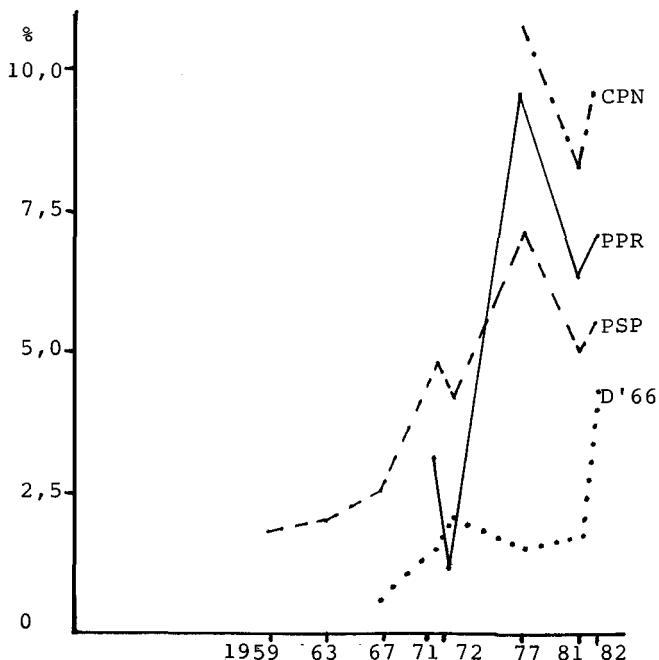
ervan rekening gehouden worden met het electorale lot van een partij. Een partij die fors wint krijgt hierdoor (tijdelijk?) een relatief lage organisatiegraad; een electoraal verlies daarentegen verhoogt (tijdelijk?) die graad. Zo is de aanzienlijke verhoging van de organisatiegraad van D'66 in 1982 uitsluitend het gevolg van de verkiezingsnederlaag en de verlaging van de organisatiegraad van de PPR in 1972 juist van de verkiezingswinst.

Toch kunnen enige algemene opmerkingen gemaakt worden. Met name de drie orthodox-christelijke partijen geven een interessant beeld te zien. Ook in de jaren zestig bleef hun ledental stijgen, zodat de term 'deconfessionalisering' op partijpolitiek gebied slechts voor het politieke midden geldt. Bij de SGP steeg het ledental (alleen mannen!) zelfs sneller dan het aantal kiezers, dat ook steeg. Een uniek verschijnsel. Maar ook de RPF en het GPV hebben een relatief hoge organisatiegraad.

Figuur 2a. Organisatiegraad van SGP, GPV en RPF

Het is opvallend dat ook de kleine linkse partijen (CPN, PSP en PPR) aan het eind van de jaren zeventig hun ledental zagen stijgen of op hoog peil wisten te handhaven. De laatste jaren kampen deze partijen alle met een aanzienlijk ledenverlies. Het vermoeden bestaat dat deze achteruitgang te maken heeft met conflicten ten gevolge van ideologische vernieuwing, of - zo men wil - verwatering, die zich tegelijkertijd binnen deze partijen voltrok. De lotgevallen van de ledentallen van de andere partijen mede in ogenschouw genomen, lijkt de stelling niet te gewaagd dat ideologisch standvastige en geprofileerde partijen beter in staat zijn leden aan zich te binden dan partijen die qua ideologie vaag en onrustig overkomen. Het opgeven van een deel van de identiteit, bijvoorbeeld om samenwerking met andere partijen mogelijk te maken, leidt daarom ook vaak tot verlies van leden, die juist om de identiteit toegetreden waren. Wat dat betreft geldt Groen's adagium "In het isolement ligt onze kracht" ook vandaag nog. De stelling is echter niet zonder meer toepasbaar op de kiezers. Ook bij de kiezers wordt onduidelijk gedrag van par-

Figuur 2b. Organisatiegraad van D'66, PPR, PSP en CPN

tijen niet altijd beloond, maar electoraal gezien kan een sterke ideologische profilering juist belemmerend werken wanneer men een grote massa bereiken wil. Voor kleinere partijen is dit vanzelfsprekend minder een probleem dan voor grote partijen. Maar alle partijen dienen een evenwicht te vinden tussen de benodigde ideologische profilering om de leden te binden en gewenste openheid naar (nieuwe) kiezers toe.

D'66 vormt het meest duidelijke voorbeeld van een partij zonder dit evenwicht. Als partij wars van alle 'negentiende eeuwse' ideologieën, is haar organisatiegraad steeds erg laag en haar ledental erg wisselend. Op zich zou dit kunnen duiden op de "levendigheid" van de partij, maar dat is iets anders dan "vitaliteit".

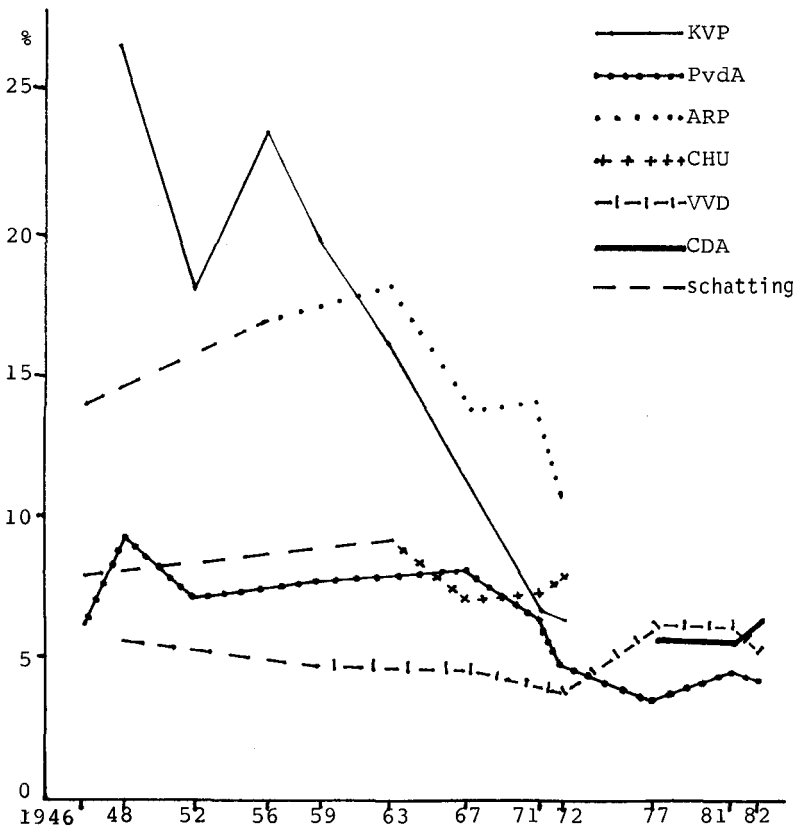
Elke partij kent schommelingen in electoraal succes. Op een dieptepunt overleeft een partij echter alleen wanneer zij kan blijven rekenen op een vast en overtuigd aantal leden, dat de partij weer door het dal heen helpt: *het ledenbestand als "vliegwiel"* van de partijmachine. Wanneer dit vliegwiel ontbreekt of te weinig gewicht heeft is de kans dat de partijmachine geheel stil komt te liggen zeer groot. Bij D'66 was dit in 1974/1975 het geval, evenals bij partijen die sindsdien uit de Kamer verdwenen zijn. Bij D'66 kon alleen de zeer grote inspanning van relatief zeer weinigen het vliegwiel weer een hogere rotatiesnelheid geven. Maar het is duidelijk dat een partij die haar leden onder een bepaald minimum ziet zakken, weinig toekomst heeft.

De gepresenteerde tabellen en figuren doen tevens vermoeden dat de *personificatie* van de politiek (de 'mannelijksmakerij') ook haar beslag krijgt in het ledenverloop. Een spectaculaire groei van het aantal leden van een partij vindt vrijwel steeds plaats wanneer de profilering van die partij op dat moment sterk persoonsgericht is: de PPR na 1972 (Bas de Gaay Fortman), de VVD na 1972 (Hans Wiegel), D'66 na 1976 (Jan Terlouw). Het vasthouden van die ledenwinst hangt dan erg af van het imago van die politieke leider. Terlouw zorgde voor groei in het ledenbestand totdat hij als minister van imago veranderde. Daarna verkeerde de groei in verlies. Een nieuwe politieke leider met een aansprekend imago kan dan verder verval voorkomen. Ontbreekt deze, dan zal de partij terugvallen tot die leden, voor wie de persoon van de politiek leider van minder belang is.

Twee vragen dienen nog beantwoord te worden. Ten eerste: hebben verkiezingsuitslagen invloed op het ledenverloop? Uit de beschikbare cijfers is dat

slechts globaal op te maken. Een campagne heeft gedurende de periode waarin die gevoerd wordt wel altijd een positief effect, zoals elders(69) werd aangetoond. Vaak is een succesvolle verkiezingsuitslag inderdaad ook na de campagne merkbaar. Dit 'bandwagon-effect' was bijvoorbeeld duidelijk te zien in 1977 bij de VVD en de PvdA. Maar ook de combinatie verkiezingswinst/ledenverlies is wel voorgekomen: de KVP in 1963.

Anderzijds leidt electoraal verlies weer vaak tot ledenverlies, maar dit effect is minder snel merkbaar dan het bovengenoemde effect bij stemmenwinst. Bovendien komen ook hier uitzonderingen voor: het ledental van het GPV bijvoorbeeld bleef ondanks stemmenverlies in 1981 aanvankelijk groeien.

Figuur 2c. Organisatiegraad van KVP, PvdA, ARP, CHU, VVD en CDA

De tweede vraag luidt: heeft regeringsdeelname invloed op het ledenbestand? Dit verband is niet zonder meer aantoonbaar. Bij D'66 kost die duidelijk leden; de PPR echter groeit (mede door het 'Bas-effect') door bij regeringsdeelname. De ARP in de jaren '50 spint garen bij oppositie. Bij de PvdA is het beeld wisselend. De concrete politieke situatie van het moment heeft natuurlijk ook invloed. De oppositieperiode na de grote verkiezingswinst van 1977 bracht de PvdA bijvoorbeeld aanvankelijk veel leden, maar wellicht heeft teleurstelling over de niet-regeringsdeelname op termijn weer mensen van de partij afgestoten. Bij de permanente regeringspartijen KVP en CDA is het effect vanzelfsprekend niet uit deze cijfers op te maken. Bij de VVD levert de oppositierol over het algemeen leden op, al overvleugelt de grote groei tijdens de jaren '70 geringe fluctuaties.

V. Slotopmerkingen

In absolute ledentallen kan van een neergang van politieke partijen de laatste 15 jaar niet gesproken worden: in 1984 waren er ongeveer evenveel mensen lid van een partij als in 1970. De neergang heeft met name in de jaren zestig plaatsgevonden, al moet hierbij direct gewaarschuwd worden tegen het gevaar dat het beeld voor de overige partijen vertroebeld wordt door de unieke 'vrije val' van de KVP. Bovendien moeten de cijfers van vóór 1970 met meer terughoudendheid geïnterpreteerd worden dan die van de laatste jaren, waarin gecentraliseerde en geprofessionaliseerde partijapparaten meer accurate gegevens produceren.

Dit betekent niet dat sommige partijen niet te kampen hebben gehad met ledenverlies vanaf 1970. Zeker, maar de pijn is ongelijk verdeeld. Zo had de VVD in 1984 zo'n 50.000 leden meer dan in 1970 (met een absolute top in 1982); de PvdA telde in beide jaren een ongeveer gelijk aantal (circa 100.000), maar kende tussendoor een dal in 1972 met ruim 94.000 en een top in 1978 met ruim 120.000 leden; een doorgaande deconfessionalisering in het politieke midden zorgde echter voor een achteruitgang met ruim 75.000 leden bij de KVP, CHU en de ARP, die in 1980 tot het CDA fuseerden. Het CDA had weliswaar van alle partijen de meeste leden in 1984 (ruim 131.000), maar het verschil met het totaal van de drie oorspronkelijke partijen in 1970 is aanzienlijk. Bovendien moet gewezen worden op het feit dat nieuwe partijen de oudere partijen concurrentie bezorgen. In het begin van de jaren '80 waren immers zo'n 30.000 mensen lid van één van de na 1965 ontstane partijen, die een zetel in de Kamer wisten te bemachtigen.

Maar ook in relatieve termen moet men er voor waken op basis van de leden-tallen momenteel te gemakkelijk van een neergang van partijen te spreken.(70) De organisatiegraad is vooral bij de KVP en in mindere mate bij de ARP sterk gedaald tot het begin van de jaren '70. De daling bij de overige partijen was in die periode beduidend minder. Maar de laatste jaren stabiliseert de gemiddelde organisatiegraad zich op ongeveer 5%. Duidelijk is dat de partijen rond 1970 niet meegegroeid zijn met het electoraat, toen zich dat in die tijd door de bevolkingsaanwas en de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd sterk uitbreidde. Daarna hebben de partijen hun organisatiegraad gemiddeld genomen kunnen handhaven. Dit gegeven biedt daarom de partijen het perspectief om - gemiddeld genomen - hun ledental absoluut en relatief op het huidige peil te handhaven. Een grote uitbreiding van het electoraat valt immers op korte termijn niet te verwachten.

Of handhaving van het ledental voldoende is voor partijen om op een bevredigende wijze te kunnen blijven functioneren is een ander probleem. Gemoderniseerde en fellere verkiezingscampagnes, gecombineerd met een geprofessionaliseerd partijapparaat hebben de kosten van partijactiviteiten na 1970 sterk doen stijgen. Deels werd dit ondervangen door overheidssubsidie aan aan partijen verwante stichtingen, waar - niet toevallig - vooral van de kant van de KVP (Schmelzer) in de Kamer op was aangedrongen. Het goed democratisch functioneren van het politieke bestel vereist evenwel dat partijen wat betreft hun financieën afhankelijk blijven van de gespreide vrijwillige bijdragen van hun achterban. De contributie-inkomsten van de leden blijven hierbij van groot belang. Daarnaast hebben partijen een behoorlijk ledenbestand nodig, dat als 'vliegwiel' de partijmachine door moeilijke electorale tijden kan trekken. Politieke partijen dienen zich daarom niet uitsluitend te richten op het vergroten van hun populariteit in de opiniepeilingen of van electoraal succes op korte termijn. De aantrekkelijkheid van de partijen voor leden moet evenzeer worden nagestreefd, willen de partijen zich op vergelijkbare wijze als nu het geval is ook op langere termijn kunnen handhaven.

Noten

1. Behalve de recruteringsfuncties worden meestal genoemd: politieke vorming en socialisatie, articulatie en aggregatie van wensen en eisen uit de samenleving en het formuleren van een beleidsprogramma al dan niet op basis van een maatschappijbeschouwing.

2. M. Duverger, *Les partis politiques*. (Parijs, 1951), blz. 114 e.v.
3. *Huishoudelijk Reglement D'66*, 1973, blz. 1.
4. Overigens zij vermeldt dat ook in het Burgerlijk Wetboek bepalingen aangaande het lidmaatschap van verenigingen zijn opgenomen, die, omdat partijen meestal deze organisatievorm hebben gekozen, ook op partijen en hun leden van toepassing zijn.
5. Variërend van halverwege in tot 6 maanden na het jaar waarover men contributie verschuldigd is.
6. J. de Kadt, *Uit mijn communistentijd*. (Amsterdam, 1965), blz. 97.
7. *De Volkskrant*, 29 mei 1971.
8. Volgens het 'voorontwerp voor nieuwe statuten van de CPN' in *CPN-ledenkrant*, februari 1985, blz. 13.
9. Klaus von Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*. (München, 1982), blz. 17; hij verwijst o.a. naar Ch. von Katte, *Die Mitgliedschaft von Fremden in politischen Parteien der Bundesrepublik Deutschland*. (Berlin, 1980).
10. *Ons Burgerschap*, 38 (1985), (maart), blz. 20.
11. Een uitzondering vormen wellicht de kloosterlingen, van wie wel gezegd wordt dat zij allen automatisch lid waren van de KVP (zie bijvoorbeeld: *NRC-Handelsblad*, 8 februari 1986, blz. 8).
12. Max Weber, *Staatssoziologie*. (Berlin, 1956), blz. 53-54.
13. *Op.cit.*, blz. 203-204.
14. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. (Amsterdam, 1968), blz. 120-137.
15. *Nota inzake contributieregeling KVP* (KDC, KVP-archief, nr. 844).
16. Bekend is bijvoorbeeld dat bij de formatie van 1982 enkele aanstaande VVD-bewindslieden (Winsemius, Schwieterd) nog maar zeer kort tevoren tot die partij waren toegetreden.
17. Jaarverslag van de Centruumpartij over 1982, in: *Middenweg*, 1983, nr. 5/6, blz. 4.
18. Bijvoorbeeld: Gerard Heyne den Bak, *Democratie in problemen: participatie en besluitvorming in de PvdA*. (Amsterdam, 1982), blz. 71.
19. Gegevens ontleend aan het Middle Level Elites Project, dat gecoördineerd werd door de Universiteit van Mannheim (BRD) en waarvan het Nederlandse gedeelte werd uitgevoerd door een werkgroep aan de Rijksuniversiteit Groningen.
20. Ruud Koole, "The 'modesty' of Dutch partyfinance", in: H.E. Alexander (ed.), *Comparative Political Finance* (in druk).
21. In totaal noemt Raschke een viertal tendenzen: *überanpassung, über-generalisierung, überinstitutionalisierung en überförderung* van de partijen. Joachim Raschke (Hrsg.), *Bürger und Parteien: Ansichten und Analysen einer schwierigen Beziehung*. (Opladen, 1982).
22. Samuel H. Barnes, Max Kaase et al., *Political Action: mass participation in five western democracies*. (Beverly Hills/London, 1979).
23. *Op.cit.*, blz. 531-532.

24. H. Algra, "De groten en de kleinen in de ARP", in: C. Bremmer, red., *Personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij*. (Franeker, 1980), blz. 211.
25. P.J. Oud, *Het jongste verleden*. Parlementaire geschiedenis van Nederland. Dl. I (1918-1922). (Assen, 1968), blz. 31.
26. Y. Scholten, "1958-1967: Groei naar een betere organisatie", in: A.J. van Dulst, red., *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden*. Christelijk-Historische Karakteristieken. (Barneveld, 1980), blz. 101.
27. A. Gosker, *Rapport inzake de organisatie der Antirevolutionaire partij*. (1945), blz. 9.
28. *Jaarverslag ARP 1968*, blz. 93.
29. H. van Spanning en B. Woelderink, *Unie in het vizier*. 60 jaar Christelijk Historische Unie. (Apeldoorn, 1968), blz. 48-50.
30. J. van Bruggen, "De Christelijk-Historische Unie vóór 1946", in: Van Dulst, *Herinneringen aan de Unie*, blz. 53.
31. *10 jaar KVP-financiën*, blz. 5. (KDC, KVP-archief, nr. 762).
32. *ibidem*, blz. 11.
33. *Versnelling van contributie-inning en -afdracht*. (KDC, KVP-archief, nr. 844).
34. Geciteerd bij: J.J. de Jong, *Politieke organisaties in West Europa na 1800*. (Den Haag, 1951), blz. 314.
35. *Jaarverslag VVD 1951*.
36. R.A. Koole, "Politieke partijen: de leden en het geld" in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. (Groningen, 1982), blz. 93.
37. Geciteerd bij: De Jong. *Politieke organisatie*, blz. 320.
38. C. Pronk, "De politieke noodzaak van reorganisatie", in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 24 (1967), blz. 147.
39. J. Beaufays, *Les Partis Catholiques en Belgique et aux Pays-Bas*. (Brussel, 1973), blz. 420.
40. *De katholieke in het openbare leven van deze tijd*. Bisschoppelijk Mandement (1954), blz. 45.
41. *Ledenwerfactie 1959*. (KDC, KVP-archief, nr. 822).
42. Stuk afkomstig uit KDC, KVP-archief, nr. 842.
43. Onze vertaling van (anoniem) interview nr. 44 uit: H. Bakvis, *Catholic Power in the Netherlands*. (Kingston, 1981), blz. 81.
44. *De Volkskrant*, 8 september 1972 en *De Volkskrant*, 27 oktober 1972.
45. *Reorganisatierapport en ontwerp-statuten*. (Den Haag, 1954), blz. 16; Gosker, *Rapport*, blz. 22.
46. R.A. Koole, "Partijleden en campagnekosten. Een aanvulling", in: *Jaarboek 1982 DNPP*. (Groningen, 1983), blz. 227.
47. Zie het interview van RPF-voorzitter Langeler en secretaris Wagenaar in *de Haagse Post*, 15 januari 1977.

48. P. Denekamp, *Van SDAP naar PvdA. Hoe groot was het verlies?* Amsterdam, s.a. (1982), blz. 139.
49. *Op.cit.*, blz. 108.
50. J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*. (Deventer, 1978), blz. 250.
51. *Jaarverslagen 1947/1948 PvdA*, blz. 4.
52. *Voorwaarts*, jrg. 4 (1984), nr. 19 (augustus), blz. 85.
53. Berekeningen op basis van gegevens ontleend aan K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd*. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal. (Amsterdam, 1945), blz. 135-136.
54. Denekamp, *Van SDAP naar PvdA*, blz. 85.
55. W. Gortzak, *Kluiven op een buitenbeen*. Kanttekeningen bij enige naoorlogse ontwikkelingen van het Nederlandse communisme. (Amsterdam, 1967), blz. 45.
56. A. Koper, *Onder de banier van het stalinisme*. Een onderzoek naar de geblokkeerde destalinisatie van de CPN. (Amsterdam, 1984), blz. 79.
57. Zie A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland*. De geschiedenis van een politieke partij. (Den Haag, 1972), blz. 164-165; G. Voerman, *De CPN en het Eurocommunisme*. (Kandidaatsscriptie RUG, 1980), blz. 54; Bart Tromp in *NRC-Handelsblad*, 12 mei 1979.
58. L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij*. (Amsterdam, 1962), blz. 89.
59. F. van Ginneken, *De PPR van 1968 tot en met 1971*. (Breda, 1975), blz. 148-150.
60. H. Waltmans, *Niet bij rood alleen*. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR. (Groningen, 1983), blz. 195.
61. *Jaarverslag VVD 1983*, blz. 10.
62. *Jaarverslag VVD 1980*, blz. 106.
63. *Jaarverslag VVD 1982*, blz. 23.
64. Geciteerd bij: V. Voss, *Beeld van een partij*. De documentaire geschiedenis van D'66. (Haarlem, 1981), blz. 102.
65. *Rapport van de werkgroep 'Landelijk Secretariaat'*, d.d. 14 september 1970. (DNPP, archief-Meerburg, nr. 6), blz. 1.
66. Voss, *Beeld van een partij*, blz. 144.
67. *Democraat*, jrg. 15 (1982), nr. 2 (maart), blz. 12.
68. De voor de bepaling van de organisatiegraad van 1981 en 1982 gebruikte ledentallen zijn ontleend aan Koole, "Politieke partijen", in: *Jaarboek 1981 DNPP*, blz. 1-95, resp. Koole, "Partijleden", in: *Jaarboek 1982 DNPP*, blz. 226. De gegevens omtrent het aantal stemmen dat de partijen behaalden zijn afkomstig uit de verkiezingsstatistieken van het CBS.
69. Koole, "Politieke partijen", in: *Jaarboek 1981 DNPP*, blz. 17-18.
70. K. von Beyme, *Parteien*, blz. 225 e.v., zie ook: Bart Tromp, "De neergang van de Nederlandse politieke partijen", in: *Het Parool*, 21 december 1985, blz. 21.

Bijlage

LEDENTALLEN VAN POLITIEKE PARTIJEN IN TIJDREEKSEN; SAMENGESTELD DOOR G. VOERMAN

In deze bijlage zijn de ledentallen opgenomen van vrijwel alle politieke partijen die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland in het parlement vertegenwoordigd zijn (geweest). Het overzicht is niet volledig: bij gebrek aan gegevens ontbreekt de Katholiek Nationale Partij. De ledenstaten van Boerenpartij, Centrumpartij, Democratisch Socialisten '70, Nederlandse Middenstands Partij, Rooms-Katholieke Partij Nederland en Partij van de Vrijheid zijn dermate fragmentarisch of onbetrouwbaar, dat zij niet in het overzicht voorkomen maar aan het eind daarvan apart staan vermeld. Van de partijen die wel zijn opgenomen is het niet altijd mogelijk gebleken voor elk jaar het ledental te achterhalen. Gepoogd is zoveel mogelijk de ledenstand weer te geven per 31 december of daaromtrent.

Bij het samenstellen van de tijdreeksen is in eerste instantie geput uit de jaarverslagen van de verschillende partijen, hun overige publicaties en de opgaven van de partijbureaus. Daarnaast is getracht lacunes aan te vullen door gebruik te maken van secundaire bronnen zoals dagbladen, tijdschriften, politieke jaarboeken, historische en sociologische studies. Voor zover de gegevens niet zijn ontleend aan de jaarverslagen van de betreffende partij staan achter de ledentallen de vindplaatsen ervan vermeld.

Over de status van de gegevens dient het volgende te worden opgemerkt. Met uitzondering van de KVP hebben - voor zover bekend - alle totalen betrekking op het aantal geregistreerde leden van een partij. De cijfers zijn voor het overgrote deel gebaseerd op mededelingen van de partijen zelf, hetgeen inhoudt dat er geen waterdichte garantie kan worden gegeven ten aanzien van de juistheid ervan. Wanneer er een gegrond vermoeden bestaat dat door een partij een vertekend beeld wordt gegeven van de grootte van haar ledenaanhang, is deze uit het overzicht naar het einde van deze bijlage "gebannen". In het geval dat een partij voor één jaar diverse ledentallen opgeeft, is na zorgvuldige bronnenkritiek voor het meest waarschijnlijke gekozen. Schattingen van "buitenstaanders" als onderzoekers en journalisten, waarvan niet bekend is of zij berusten op gegevens die op een of andere wijze door de betreffende partij zijn geautoriseerd, worden in het overzicht tussen haakjes vermeld.

Indien noodzakelijk gaan aan de ledentallen van iedere partij specifiek op deze partij gerichte verklarende opmerkingen vooraf.

ANTI-REVOLUTIONAIRE PARTIJ

Voor de periode 1956-1971 is het ledental gegeven per 31 december, vanaf 1973 per 1 januari.

	1946	86.500	<i>Nederlandse Gedachten</i> , 23 februari 1946
	1950	102.737	
	1955	98.028	
31 dec.	1956	95.038	
	1957	97.186	
	1958	99.340	
	1959	99.613	
	1960	97.980	
	1961	98.544	
	1962	100.847	
	1963	98.016	
	1964	95.796	
	1965	94.164	
	1966	93.938	
	1967	90.904	
	1968	87.387	
	1969	83.127	
	1970	80.695	
	1971	74.118	
1 jan.	1973	69.742	
	1974	65.116	
	1975	61.761	
	1976	59.495	
	1977	57.661	
	1978	57.642	
	1979	56.405	
	1980	54.500	

CHRISTELIJK-HISTORISCHE UNIE

Vanaf 1971 is het ledental gegeven per 31 december.

	1946	30.000	<i>Keesings Historisch Archief</i> , 1947, nr. 825 (april), blz. 7115
	1947	50.000	<i>ibidem</i>
	1958	37.000	Spanning, H. van en Woelderink, B. <i>De Unie in het vizier</i> . 60 jaar Christelijk Historische Unie. Apeldoorn, s.a., blz. 51
	1960	48.000	<i>ibidem</i>
	1962	50.000	<i>Jaarboekje ChristelijkHistorische Unie 1963/1964</i> , blz. 14
medio	1963	50.000	Niezing, J. <i>Inleiding tot de politieke sociologie</i> . Assen, 1966, blz. 45
medio	1965	50.000	<i>ibidem</i>
eind	1966	45.000	Meier, H.J. <i>Politiek Zakboek 1967</i> . Amsterdam, 1967, blz. 30
	1967	40.000	<i>Buitengewone Algemene Vergadering 16 december 1967</i>
1 jan.	1970	28.900	
jan.	1971	29.358	
31 dec.	1971	29.872	
	1972	28.450	
	1973	27.740	
	1974	28.085	
	1975	27.850	
	1977	27.000	
	1978	27.630	
	1979	26.000	

CHRISTEN DEMOCRATISCH APPEL

'rechtstreekse' leden na vorming federatie

Afgezien van de datum waarop de federatie werd gevormd is het ledental gegeven per 31 juli.

25 april 1975	300
31 juli 1976	2.000
1977	11.797
1978	20.000
1979	25.500
1980	30.000

ledental na fusie

Vanaf 1982 is het ledental gegeven per 1 januari.

11 okt. 1980	162.179	
eind 1980	143.000	Kooie, R.A. "Partijen en campagnekosten. Een aanvulling" in: <i>Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen</i> , Groningen, 1983, blz. 226
1 jan. 1982	152.885	
1983	147.896	
1984	138.179	
1985	131.627	

COMMUNISTISCHE PARTIJ NEDERLAND

In de jaren '60 schommelde het ledental van de CPN tussen de 11 à 12.000 (Tannahill, N.R., *The Communist Parties of Western Europe: A Comparative Study*. Westport, 1978, blz. 259). De ledentallen voor de periode 1977-1983 zijn gegeven per 31 december; zij zijn evenals die van 1984 ontleend aan *CPN-Ledenkrant*, 4 oktober 1984 (extra uitgave), blz. 7.

1946	50.000	<i>De Waarheid</i> , 8 augustus 1946
1947	53.000	Gortzak, W. <i>Kluiven op een buitenbeen</i> . Kanttekeningen bij enige naoorlogse ontwikkelingen van het Nederlandse communisme. Amsterdam, 1967, blz. 55
1955	(18.000)	Jonge, A.A. <i>de Het communisme in Nederland</i> . De geschiedenis van een politieke partij. Den Haag, 1972, blz. 114

dec.	1977	15.289
	1978	15.520
	1979	15.510
	1980	15.014
	1981	14.370
	1982	13.868
	1983	12.724
jan.	1984	11.594
mei	1984	10.966

DEMOCRATEN '66

eind	1966	1.500	Meier, H.J. <i>Politiek Zakboek 1967</i> . Amsterdam, 1967, blz. 65
18 nov.	1967	3.700	<i>Keesings Historisch Archief</i> , 1967, nr. 1897 (dec.), blz. 772
15 dec.	1968	3.850	<i>Keesings Historisch Archief</i> , 1969, nr. 1952 (jan.), blz. 10
nov.	1969	5.057	<i>Democraat</i> , jrg. 3 (1969), nr. 2 (dec.), blz. 5
1 jan.	1970	5.300	<i>Democraat</i> , jrg. 3 (1970), nr. 6 (mrt.), blz. 20
nov.	1970	6.400	<i>Democraat</i> , jrg. 3 (1970), nr. 12 (dec.), blz. 12
12 aug.	1971	5.620	<i>Democraat</i> , jrg. 4 (1971), nr. 6 (okt.), blz. 16
10 aug.	1972	6.000	<i>Democraat</i> , jrg. 5 (1972), nr. 5 (aug.), blz. 12
begin	1973	6.000	<i>Democraat</i> , jrg. 6 (1973), nr. 2 (mrt.), blz. 3
eind	1974	300	<i>Democraat</i> , jrg. 15 (1982), nr. 1 (febr.), blz. 2
15 maart	1976	667	<i>Democraat</i> , zonder datering (waarschijnlijk april 1976), blz. 5
9 nov.	1976	2.000	<i>Democraat</i> , jrg. 9 (1976), nr. 5 (nov.), blz. 3
febr.	1977	4.410	Voss, V. <i>Beeld van een partij</i> . De documentaire geschiedenis van D'66. Haarlem, 1981, blz. 146
9 jan.	1978	8.424	<i>Democraat</i> , jrg. 11 (1978), nr. 2 (febr.), blz. 10
1 jan.	1979	11.677	<i>Democraat</i> , jrg. 13 (1980), nr. 4 (april), blz. 24
jan.	1980	13.285	<i>ibidem</i>
eind	1980	14.638	Koole, R.A. "Partijleden en campagnekosten. Een aanvulling", in: <i>Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen</i> .

			Groningen, 1983, blz. 226
17 dec.	1981	17.765	<i>Democraat</i> , jrg. 15 (1982), nr. 1 (febr.), blz. 13
30 nov.	1982	14.500	Partijdatabestand DNPP
1 jan.	1984	12.000	<i>Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen</i> . Groningen, 1985, blz. 14
25 okt.	1984	8.774	Partijdatabestand DNPP

EVANGELISCHE VOLKSPARTIJ

Afgezien van de oprichtingsdatum is het ledental gegeven per 31 december

7 maart	1981	850	
31 dec.	1981	1.790	
	1982	2.746	
	1983	2.820	Partijdatabestand DNPP
	1984	2.500	Opgave partijbureau

GEREFORMEERD POLITIEK VERBOND

Afgezien van 1966 en 1968 is voor de periode 1950-1972 het ledental gegeven per 1 januari, vanaf 1972 per 31 december.

1 jan.	1950	1.200	<i>Ons Politeuma</i> , jrg. 26 (1973), nr. 6 (maart), blz. 43
	1951	2.250	<i>ibidem</i>
	1952	3.300	<i>ibidem</i>
	1956	5.600	<i>ibidem</i>
	1961	6.300	<i>ibidem</i>
	1964	7.039	<i>ibidem</i>
eind	1966	8.000	Meier, H.J. <i>Politiek Zakboek 1967</i> . Amsterdam, 1967, blz. 59
	1968	(8.100)	Houwaart, D. <i>Storm rond partij en parlement</i> . De politieke jaren 1970-'71-'72. Apeldoorn, 1973, blz. 73
1 jan.	1969	8.024	<i>Ons Politeuma</i> , jrg. 26 (1973), nr. 6 (mrt.), blz. 43

1970	7.800	<i>Ons Politeuma</i> , jrg. 23 (1970), augustus, blz. 108
1971	8.702	<i>Ons Politeuma</i> , jrg. 24 (1971), maart, blz. 69
1972	9.000	<i>Ons Politeuma</i> , jrg. 25 (1972), februari
31 dec. 1972	9.491	
1973	9.836	
1974	10.498	
1975	10.728	
1976	11.371	
1977	12.000	
1978	12.463	
1979	12.700	
1980	12.922	
1981	13.181	
1982	13.114	
1983	12.983	
1984	12.909	

KATHOLIEKE VOLKSPARTIJ

De ledentallen van de KVP zijn grotendeels gebaseerd op eigen onderzoek in het KVP-archief - gedeponeerd op het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen -, omdat de reeds gepubliceerde overzichten onvolledig zijn en elkaar tegenspreken. Een groot aantal van de cijfers die S.B. Wolinetz geeft in *Party Re-alignment in the Netherlands*, Yale University, 1973, blz. 141-142 is onjuist, hoewel de gegevens hem door de KVP zelf zijn verstrekt. Beter geïnformeerd is J. Beaufays in *Les Partis Catholiques en Belgique et aux Pays-Bas*. Brussel, 1973, blz. 420, hoewel hij niet aangeeft waarop zijn ledenstaat is gebaseerd. Voor de ledentallen van de jaren waarover in het archief geen of onvoldoende materiaal aanwezig was, is geput uit secundair werk. Omdat hierin doorgaans geen bronvermelding is opgenomen, worden deze cijfers onder enig voorbehoud gepresenteerd. Ook het ledental van 1948 is niet geheel betrouwbaar. De cijfers die in dit overzicht worden gegeven hebben betrekking op het aantal betalende leden. Met uitzondering van 1968 en 1969 is voor de periode 1960-1973 het ledental gegeven per 1 oktober, voor de periode 1974-1979 per 31 december.

	1948	(409.084)	<i>10 jaar KVP-financiën</i> , blz. 4. (KDC, KVP-archief, nr. 762)
	1949	348.516	<i>ibidem</i>
	1950	319.419	<i>ibidem</i>
	1951	295.736	<i>ibidem</i>
	1952	277.663	<i>ibidem</i>
	1953	257.890	<i>ibidem</i>
	1954	269.376	<i>ibidem</i>
	1955	429.939	<i>ibidem</i>
	1956	(428.599)	<i>Beaufays. Les Partis Catholiques</i> , blz. 420
	1957	(368.196)	<i>ibidem</i>
	1958	(379.081)	<i>ibidem</i>
	1959	(374.745)	<i>ibidem</i>
1 okt.	1960	385.500	<i>Versnelling van contributie-inning en -afdracht</i> (KDC, KVP-archief, nr. 844)
	1961	375.500	<i>ibidem</i>
	1962	328.000	<i>ibidem</i>
	1963	312.000	<i>ibidem</i>
	1964	276.000	<i>ibidem</i>
	1965	259.180	stuk met ledenstaten over 1965 en 1966 (KDC, KVP-archief, nr. 845)
	1966	233.134	<i>ibidem</i>
	1967	156.000	<i>Financieel jaarverslag van de algemeen penningmeester van de KVP, boekjaar 1966-1967</i> , blz. 5 (KDC, KVP-archief, nr. 738)
	1968	(120.000)	Houwaart, D. <i>Storm rond partij en parlement. De politieke jaren 1970-'71-'72</i> . Apeldoorn, 1973, blz. 72
	1969	(100.000)	Duufhues, T., Felling, A., en Roes, J. <i>Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980</i> . Nijmegen, 1985, blz. 296
	1970	97.300	<i>Financieel jaarverslag van de algemeen penningmeester van de KVP over het boekjaar 1974</i> , blz. 1 (KDC, KVP-archief, nr. 745)
	1971	87.136	<i>ibidem</i>
	1972	82.525	<i>ibidem</i>

	1973	67.494	<i>ibidem</i>
31 dec.	1974	62.234	<i>ibidem</i>
	1975	52.458	brief van de penningmeester aan de Financiële Raad van april 1976 (KDC, KVP- archief, nr. 756)
	1976	51.729	<i>Financieel jaarverslag van de algemeen penningmeester van de KVP over het boekjaar 1976</i> , blz. 9 (KDC, KVP-archief, nr. 747)
	1977	54.273	stuk met ledenstaat over 1977 (KDC, KVP- archief, nr. 845)
	1978	58.500	Partijdatabestand DNPP
	1979	56.185	stuk met ledenstaat over 1979 (KDC, KVP-archief nr. 760)
29 sept.	1980	49.343	brief van de penningmeester aan het Dagelijks Bestuur van de KVP (i.l.) van 9 oktober 1980 (KDC, KVP-archief, nr. 701)

PACIFISTISCH SOCIALISTISCHE PARTIJ

Afgezien van de oprichtingsdatum is het ledental tot en met 1982 gegeven per 31 december. De ledentallen uit deze periode zijn ontleend aan *Ontwapenend*. Geschiedenis van 25 jaar PSP. Amsterdam, s.a. (1982), blz. 262.

26 jan.	1957	350	<i>Ontwapenend</i> , blz. 44
31 dec.	1957	858	
	1958	1.986	
	1959	2.497	
	1960	2.700	
	1961	2.852	
	1962	3.624	
	1963	3.786	
	1964	3.779	
	1965	3.888	
	1966	4.857	
	1967	4.849	
	1968	4.462	
	1969	4.325	

	1970	4.228	
	1971	4.445	
	1972	4.581	
	1973	4.871	
	1974	4.802	
	1975	4.333	
	1976	4.543	
	1977	6.506	
	1978	8.797	
	1979	9.018	
	1980	8.703	
	1981	9.631	
	1982	9.979	<i>Ons Genoegen</i> , 1983, nr. 133 (januari), blz. 4
30 dec.	1983	8.853	<i>Ons Genoegen</i> , 1984, nr. 158 (januari), blz. 12
31 dec.	1984	7.767	<i>Ons Genoegen</i> , 1985, nr. 179 (januari), blz. 11

PARTIJ VAN DE ARBEID

Afgezien van de oprichtingsdatum is het ledental tot en met 1983 gegeven per 1 september. De ledentallen uit deze periode zijn ontleend aan *Voorwaarts*, jrg. 4 (1984), nr. 19 (augustus), blz. 85.

9 febr.	1946	56.000	<i>Verslagen en beschrijvingsbrief congres Partij van de Arbeid 24-26 april 1947</i>
1 sept.	1946	114.558	
	1947	108.813	
	1948	117.244	
	1949	109.608	
	1950	105.609	
	1951	111.885	
	1952	111.351	
	1953	112.823	
	1954	119.561	
	1955	124.641	
	1956	142.140	
	1957	142.849	
	1958	137.778	

1959	147.047	
1960	142.853	
1961	138.829	
1962	139.375	
1963	138.567	
1964	142.426	
1965	140.389	
1966	134.476	
1967	130.960	
1968	116.736	
1969	107.005	
1970	98.671	
1971	96.337	
1972	94.229	
1973	97.787	
1974	103.140	
1975	100.524	
1976	95.548	
1977	109.659	
1978	121.274	
1979	118.522	
1980	112.929	
1981	109.557	
1982	105.486	
1983	101.724	
30 sept. 1984	99.347	<i>Organisatorisch en financieel verslag PvdA 1983-1984, blz. 112</i>

POLITIEKE PARTIJ RADIKALEN

De ledentallen uit de periode 1974-1985 zijn gebaseerd op een opgave van het partijbureau van de PPR (november 1985).

27 april 1968	(2.000)	Ginneken, F. van. <i>De PPR van 1968 tot en met 1971</i> . Breda, 1975, blz. 11
eind 1968	3.000	<i>PPRAK</i> , 1969, nr. 1, blz. 1.
1970	(4.000)	Van Ginneken, <i>De PPR</i> , blz. 158

juli	1971	(4.284)	<i>ibidem</i>
nov.	1972	3.800	<i>PPRAK</i> , maart 1973, blz. 4
jan.	1973	6.300	<i>PPRAK</i> , april 1973, blz. 9
begin	1974	11.000	
begin	1975	12.800	
begin	1976	13.100	
medio	1977	13.400	
medio	1978	12.600	
begin	1979	12.325	
begin	1980	11.500	
begin	1981	10.567	
begin	1982	10.063	
begin	1983	8.934	
mei	1984	8.305	
jan.	1985	7.848	

REFORMATORISCHE POLITIEKE FEDERATIE

mrt.	1975	700	<i>Nieuw Nederland</i> , 1977, nr. 6 (juni), blz. 13
jan.	1977	2.000	<i>Haagse Post</i> , jrg. 64 (1977), nr. 2 (januari), blz. 13
juni	1977	4.500	<i>Nieuw Nederland</i> , 1977, nr. 6 (juni), blz. 13
aug.	1978	5.000	<i>Nieuw Nederland</i> , 1978, nr. 7 (augustus), blz. 14
eind	1980	5.545	Koole, R.A. "Partijleden en campagnekosten. Een aanvulling", in: <i>Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen</i> , Groningen, 1983, blz. 226
febr.	1981	6.000	<i>Nieuw Nederland</i> , jrg. 7 (1981), nr. 3 (maart), blz. 6
mei	1981	7.000	<i>Nieuw Nederland</i> , jrg. 7 (1981), nr. 5 (juni), blz. 3
aug.	1981	8.000	<i>Nieuw Nederland</i> , jrg. 7 (1981), nr. 9 (september), blz. 5
maart	1982	9.000	<i>Nieuw Nederland</i> , jrg. 8 (1982), nr. 4 (april), blz. 8
31 dec.	1982	9.945	Partijdatabestand DNPP
1 jan.	1984	9.334	<i>Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse</i>

Politieke Partijen. Groningen, 1985, blz. 14

1 jan. 1985   8.970   Partijdatabestand DNPP

STAATKUNDIG GEREFORMEERDE PARTIJ

Alle ledentallen zijn gebaseerd op een opgave van het partijbureau van de SGP. Vanaf 1972 is het ledental gegeven per 31 december.

1945	10.000
1946	10.100
1947	10.200
1948	10.300
1949	10.400
1950	10.500
1951	10.600
1952	10.700
1953	10.750
1954	10.800
1955	10.850
1956	10.900
1957	11.000
1958	11.500
1959	12.000
1960	12.300
1961	12.600
1962	13.000
1963	13.400
1964	13.700
1965	14.000
1966	14.300
1967	14.700
1968	15.000
1969	15.200
1970	15.400
1971	15.700
31 dec. 1972	16.000
1973	16.700
1974	17.000

1975	17.500
1976	18.200
1977	18.700
1978	19.500
1979	20.100
1980	20.300
1981	20.500
1982	20.800
1983	21.200
1984	21.400
1985	21.500

VOLKSPARTIJ VOOR VRIJHEID EN DEMOCRATIE

Vanaf 1972 is het ledental gegeven per 31 december.

1 jan.	1949	22.175	
1 jan.	1950	21.771	
1 jan.	1951	21.271	
31 dec.	1953	26.777	
31 dec.	1954	30.000	
31 dec.	1959	35.000	
	1963	30.000	Niezing, J. <i>Inleiding tot de politieke sociologie</i> . Assen, 1966, blz. 45
	1965	30.000	<i>ibidem</i>
eind	1966	35.000	Meier, H.J. <i>Politiek Zakboek 1967</i> . Amsterdam, 1967, blz. 18
	1968	(35.000)	Houwaart, D. <i>Storm rond partij en parlement</i> . De politieke jaren 1970-'71-'72. Apeldoorn, 1973, blz. 73
	1970	(38.000)	<i>ibidem</i>
31 dec.	1972	41.536	
	1973	68.414	
	1974	78.759	
	1975	82.831	
	1976	87.571	
	1977	97.396	

1978	100.510
1979	92.314
1980	85.881
1981	92.830
1982	102.888
1983	95.528
1984	89.120

OVERIGE PARTIJEN

Bij een aantal partijen waren de beschikbare gegevens aangaande de ledentallen dermate onbetrouwbaar of onnauwkeurig, dat het geen zin had deze in het algemene overzicht op te nemen. Om wille van de volledigheid is niettemin gemeend het beschikbare materiaal niet achterwege te moeten laten.

Volgens de officiële opgave van de *Partij van de Vrijheid* had deze organisatie 16.804 leden in 1946. Dit aantal zou een jaar later zijn gehalveerd tot 8.239. Insiders schatten het ledental over beide jaren echter op zo'n 20.000, omdat lang niet alle afdelingen hun ledentallen aan het algemeen secretariaat zouden hebben doorgegeven.(1) Op basis van de binnengekomen processen-verbaal naar aanleiding van de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen komt Koole voor 1948, het jaar waarin de *Partij van de Vrijheid* zou opgaan in de VVD, tot een ledental van ca. 15.000.(2)

Viel in het geval van de *Partij van de Vrijheid* de officiële opgave van het ledental lager uit dan de schattingen, het omgekeerde komt doorgaans meer voor. Zo schommelde in de spaarzame mededelingen van de *Boerenpartij* het ledental van deze groepering gedurende de jaren 1962-1965 tussen de 12 à 20.000. Schattingen daarentegen kwamen niet hoger dan 2.000. Volgens de gewezen partij-administrateur Faber bedroeg het ledental begin 1964 ongeveer 50 en zo'n half jaar later 511.(3)

Eenzelfde discrepantie tussen het officiële en geschatte ledental bestond bij de *Rooms-Katholieke Partij Nederland*. Volgens partijvoorzitter Beuker waren er 30.000 leden in 1972; anderen hielden het een jaar later op 3.400 of niet meer dan 'enige duizenden'.(4)

Van de *Nederlandse Middenstands Partij* zijn alleen officiële gegevens bekend. In 1971 zou de partij 4.000 leden hebben geteld; na interne conflicten zou het ledental in 1972 zijn gezakt tot 2.500.(5)

Democratisch Socialisten '70

De in het onderstaande overzicht gepresenteerde cijfers betreffen de aantallen geregistreerde leden. Afgezien van het eerste getal zijn zij op een of andere wijze ooit officieel door DS'70 verstrekt. Omdat gegevens afkomstig uit het partij-archief een geheel ander beeld te zien geven, volgen deze eerst. Volgens schattingen van oud-partijsecretaris Taal bedroeg het aantal betalende leden in 1972 zo'n 2.100 en in het begin van 1973 ongeveer 2.500.(6) Daarna moet het aantal betalende leden zijn teruggelopen; volgens berekeningen kan het in 1976 hooguit 1.700 hebben bedragen(7) en eind 1978 maximaal 1.500.(8) Op 15 december 1980 kende het ledenbestand 956 leden; aangenomen mag worden dat dit de betalende zijn, geheel zeker is dit niet.(9)

	1972	(3.000)	Vondeling, A. <i>Tweede Kamer, Lam of Leeuw?</i> Amsterdam, 1976, blz. 58
	1973	3.000	brief van het Hoofdbestuur aan de leden (DNPP, DS'70-archief)
	1977	3.000	<i>NRC-Handelsblad</i> , 31 oktober 1977
1 aug.	1978	2.780	Koole, R.A. "Politieke partijen: de leden en het geld", in: <i>Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen</i> . Groningen, 1982, blz. 87
31 dec.	1980	2.920	<i>ibidem</i>
voorjaar	1981	3.200	<i>ibidem</i>
dec.	1981	2.500	<i>ibidem</i>

Centrumpartij

Vlak na de oprichting telde de *Centrumpartij* in mei 1980 enige honderden leden.(10) Volgens berekeningen op grond van de contributieopbrengsten - gepubliceerd in de jaarverslagen - en het minimum contributietarief kon worden vastgesteld dat het maximum aantal leden in 1981 258 en in 1982 766 bedroeg.(11) Hieronder volgt het overzicht van de ledentallen, zo nodig achter de bronvermelding nader toegelicht.

aug.	1980	800	<i>Vrij Nederland</i> , jrg. 41 (1980), nr. 33 (augustus), blz. 9
------	------	-----	---

maart	1981	1.000	<i>Middenweg</i> , 1981, nr. 3, blz. 3 (inclusief donateurs)
jan.	1983	2.500	<i>NRC-Handelsblad</i> , 12 januari 1983 (interview met Jarmaat)
begin	1983	3.000	Brants, K. en Hogendoorn, W. <i>Van vreemde smetten vrij</i> . Opkomst van de Centruumpartij. Bussum, 1983, blz. 22
okt.	1983	4.000	<i>Winschoter Courant</i> , 8 oktober 1983 (opgave partijbureau)
okt.	1983	3.000	<i>Nieuwsblad van het Noorden</i> , 14 oktober 1983 (interview met Janmaat)
febr.	1984	3.000	<i>Elseviers Magazine</i> , jrg. 40 (1984), nr. 8 (februari), blz. 103
juni	1984	2.800	<i>NRC-Handelsblad</i> , 2 juni 1984 (aantal betalende leden volgens mededeling van N. Konst)
okt.	1984	2.000	<i>Nieuwe Revu</i> , 1984, nr. 43 (oktober), blz. 45 (volgens J. Glimmerveen na inzage in het ledenbestand)

NOTEN

1. Zie Schute, M. *De liberale heroriëntatie na de Tweede Wereldoorlog (1945-1948): Oud een brugfunctie vervuld?* s.l. (Nijmegen), 1984, blz. 74.
2. Koole, R.A. "Partijfinanciën en bedrijfsleven. De giften vanuit ondernemerskringen aan de Partij van de Vrijheid, 1946-1948", in: *Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen, 1985, blz. 112.
3. Zie Nooij, A.T.J. *De Boerenpartij*. Desoriëntatie en radicalisme onder de boeren. Meppel, 1969, blz. 34.
4. Gegevens achtereenvolgens afkomstig uit: *De Volkskrant*, 27 oktober 1972; *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 oktober 1973; *Haagse Post*, 15 december 1973.
5. Gegevens achtereenvolgens afkomstig uit: *De Volkskrant*, 7 september 1971; en *De Volkskrant*, 1 december 1972.
6. Brief van ir. J. Taal aan het Hoofdbestuur van DS'70 betreffende de financiën, van 9 april 1973 (DNPP, DS'70-archief).
7. Volgens een brief van de 'Stuurgroep voor Werving en Propaganda' aan het Hoofdbestuur van DS'70 van 8 maart 1976, zou DS'70 f33.800,- minder aan contributie ontvangen wanneer alle leden (met uitzondering van gezinsleden) f40,- zouden betalen. Uitgaande van de contributieopbrengst over de periode oktober 1974 - september 1975 (f101.479,-) kan DS'70

aan het begin van 1976 dan niet meer dan 1692 betalende leden hebben gehad. (DNPP, DS'70-archief).

8. Gebaseerd op gegevens ontleend aan een brief van partijsecretaris Esseling: het minimale contributietarief is 40 gulden; de contributieopbrengsten f60.000.
9. Interne notitie 'ledenbestand per 15 december 1980'. (DNPP, DS'70-archief).
10. *Trouw*, 27 mei 1980.
11. De contributieopbrengst voor 1981 bedroeg f7.750 (*Middenweg*, 1981, nr. 1/2, blz. 30), bij een minimum contributietarief van f30,-. De opbrengst voor 1982 lag veel hoger: f30.643,50 (*Middenweg*, 1983, nr. 5/6, blz. 3) bij een minimum contributietarief van f40,-.

VROUWEN IN POLITIEKE PARTIJEN

Monique Leijenaar en Kees Niemöller(1)

1. Inleiding

Onder de vele functies die politieke partijen in onze maatschappij vervullen, nemen recrutering en selectie enerzijds en articulering anderzijds een belangrijke plaats in. Door middel van een proces van recrutering en selectie wordt bepaald wie namens een partij optreedt, terwijl de aldus gekozen of benoemde partijleden in hun politiek handelen uitdrukking dienen te geven aan de ideologische doelstellingen en het gewenste beleid, zoals een partij dat veelal vastgelegd heeft in statuten en beginsel- en verkiezingsprogramma's. In dit artikel zullen wij ons met name concentreren op de uitwerking van beide functies voor *vrouwen*: welke rol spelen vrouwen in politieke partijen en op welke wijze besteden de politieke partijen aandacht aan vrouwen in het verkiezingsprogramma en in de statuten. Daartoe wordt in de volgende paragraaf allereerst een korte historische schets gegeven van de opstelling van partijen met betrekking tot de vertegenwoordiging van vrouwen in politieke functies. In paragraaf 3 volgt een inventarisatie van de diverse partijstandpunten ten aanzien van vrouwenemancipatie en maatregelen ter bevordering van het aantal vrouwen in politieke functies. In de laatste paragraaf worden tenslotte een aantal gegevens bijeengebracht over de positie die vrouwen feitelijk in de verschillende partijen innemen.

2. Opstelling van partijen met betrekking tot vrouwen in politieke functies

Eén van de eerste gelegenheden waarbij de opstelling van politieke partijen ten opzichte van de politieke deelname van vrouwen blijkt, is de strijd om de invoering van het passieve (1917) en actieve (1919) kiesrecht voor vrouwen. In enkele woorden samengevat kunnen we constateren, dat - behalve de VDB - geen van de politieke stromingen zich volledig en bij voortduring sterk heeft gemaakt voor het vrouwenkiesrecht. Hoewel de liberalen, vanuit de opvatting dat ieder individu gelijke rechten en kansen moet hebben, zich in die tijd regelmatig inzetten voor de positieverbetering van vrouwen(2) zijn er ook liberale geluiden te horen geweest ten faveure van een beperkt kiesrecht voor

vrouwen.(3)

Ook in sociaal-democratische kring was aan het eind van de vorige eeuw nogal wat pressie nodig om de partijtop te overtuigen van de noodzaak van algemeen vrouwenkiesrecht.(4) In het algemeen stonden beide stromingen echter positief tegenover deelname van vrouwen aan de politiek en voor een verbetering van haar maatschappelijke positie. Zo stond al in het program van de Sociaal Democratische Bond (ontstaan in 1882) de eerste landelijk georganiseerde overkoepelende organisatie van de sociaal-democratische kiesverenigingen, een zinsnede over vrouwen:

"De sociaal-demokratische partij, van meening dat personen van beiderlei geslacht gelijke rechten en plichten moeten hebben, is besloten alle haar ten dienste staande middelen aan te wenden tot algehele opheffing der vrouw uit den staat van slavernij, waarin zij nu verkeert."(5)

Van de katholieke partijen, zoals de Algemene Bond van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen, de Nieuwe Katholieke Partij en de Rooms-Katholieke Volkspartij, waren de meeste geen voorstanders van (een grotere) participatie van vrouwen in het openbare leven. Katholieken gingen in die tijd niet uit van even rationeel denkende mannelijke en vrouwelijke individuen, maar hechtten juist waarde aan de verschillen tussen mannen en vrouwen in wezen en functies. Binnen het katholicisme kreeg het gezin veel aandacht. Een katholiek gezin behoorde een groot aantal kinderen te tellen, hetgeen niet alleen de saamhorigheid van het katholieke volksdeel bevorderde, maar ook de toename garandeerde.(6) Dergelijke opvattingen lieten geen ruimte voor de idee van buitenshuis werkende vrouwen.

Voor de protestants-christelijke stroming diende, evenals voor de katholieke stroming, de roeping van de vrouw in het gezin als uitgangspunt in het debat over de politieke integratie van vrouwen. De Anti-Revolutionaire Partij (ARP) wees de politieke deelname van vrouwen af, zich baserend op bijbelteksten waarin de vrouw een aan de man ondergeschikte plaats wordt toegekend. Net als in de katholieke stroming stond ook de ARP afwijzend tegenover het algemeen vrouwenkiesrecht, zij het dat de ARP deze houding langer en vasthoudender handhaafde. De partij nam nog in haar beginselprogramma van 1916 de eis op van gezinshoofdenkiesrecht in plaats van een individueel kiesrecht, waarbij bovendien onduidelijk was of in dit systeem van het gezinshoofdenkiesrecht aan de ongehuwde werkende vrouw het stemrecht werd verleend.(7)

Stemden alle katholieke vertegenwoordigers in de Tweede Kamer uiteindelijk vóór het wetsontwerp van Marchant tot invoering van het actief kiesrecht voor vrouwen, de meeste ARP-kamerleden spraken zich hier tegen uit.(8) Ook in

Christelijk-historische kring waren de meningen verdeeld. Schokking citeert twee CHU-voormannen, die, terwijl ze zich beide baseerden op de bijbel, tegengestelde meningen debiteerden over de deelname van vrouwen aan het politieke leven.(9) Vier van de zes CHU-vertegenwoordigers in de Tweede Kamer stemden dan ook vóór en twee tegen genoemd wetsvoorstel.

Wat heeft de invoering van het actief en passief vrouwenkiesrecht de vrouwen in politicus opgeleverd? In tabel 1 staat per partij het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers in de Tweede Kamer, in de periode 1917-1956 weergegeven.

Tabel 1: Vrouwelijke Tweede Kamerleden per partij, 1918-1956

	1918	1922	1925	1929	1933	1937	1946	1948	1952	1956*	Gemiddeld %
RKSP	(0)	(1)	(1)	1	1	0					2.2%
KVP							0	2	2	2	4.8%
CHU	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	8.8%
SDAP	1	2	2	2	2	2					6.7%
PvdA							1	1	3	4	1.2%
L.S.P.	(0)	2	1	1	0	0					7.3%
VDB	0	1	1	2	1	1					16.0%
VVD							(1)	1	1	2	15.6%
CPN							1	0	1	0	6.7%
% tot.	(1)	(7)	(6)	(7)	(6)	(4)	(4)	(5)	(8)	(9)	

Bron: Parlementair Documentatie Centrum, Den Haag.

Gemiddeld percentage is het percentage vrouwelijke vertegenwoordigers van de fractie van de betreffende partij, berekend over de jaren dat de partij zitting heeft in de Tweede Kamer.

Het '% tot.' slaat op het percentage vrouwelijke vertegenwoordigers van het totaal aantal kamerleden, in het betreffende jaar. In de periode tot 1956 bestond de Tweede Kamer uit 100 leden.

* De aantallen in 1956 zijn die van vóór de verkiezingen.

Zowel in de liberale als socialistische partijen waren er vanaf het begin

geen formele beletselen voor vrouwen om politiek actief te zijn. Zo richtten de liberale vrouwen al in 1921 een vrouwenorganisatie op, de Liberale Vrouwengroep, en maakten vrouwen - zo blijkt uit tabel 1 - vaak deel uit van de fracties van de LSP en de VDB.

Socialistische vrouwen participeerden ook tamelijk vroeg in de partij: er waren geen obstakels om lid te worden van de SDAP en haar vergaderingen te bezoeken en een aantal vrouwen trad rondom de eeuwwisseling 'zelfs' op als spreekster op partijvergaderingen.(10) In 1905 richtte een aantal vrouwen in Amsterdam de eerste Sociaal-Democratische Vrouwenpropaganda Club op, snel gevolgd door clubs in andere steden. De SDAP leverde de eerste vrouwelijke afgevaardigde aan de Tweede Kamer, gevolgd door nog zes andere in het tijdsbestek 1918-1956.

In 1922 vaardigde de voorloper van de RKSP haar eerste vrouw af naar de volksvertegenwoordiging. Een formele vrouwenorganisatie heeft binnen de katholieke stroming echter niet bestaan. De Commissie Vrouw en Partij binnen de KVP functioneerde pas vanaf 1957 met een adviserende taak omtrent de wijze waarop de belangstelling van de katholieke vrouw voor de politiek en haar politieke activiteiten vergroot zouden kunnen worden.(11)

De Anti-Revolutionaire Partij ontbreekt in tabel 1. Deze partij hield zeer lang vast aan haar negatieve houding tegenover de politieke deelname van vrouwen. De partij besloot in 1923 op uitspraak van een commissie die de wenselijkheid van kandidaatstelling van vrouwen moest onderzoeken, dat:

"Bij verkiezingen voor Staten en Raden door de bij het Centraal Comité aangesloten kiesverenigingen geen vrouwen kandidaat behooren te worden gesteld zoolang de Anti-Revolutionaire Partij niet in haar wettige vergadering van een tegenovergesteld gevoelen blijk geeft."(12)

Een tweede commissie met een soortgelijke opdracht gaf in 1949 een rapport uit, waarin ze, zij het voorzichtig, pleitte voor de politieke emancipatie van vrouwen. Uiteindelijk werd in 1953 het besluit genomen dat vrouwen namens de partij zitting mogen nemen in vertegenwoordigende organen. Het duurde echter nog tot 1963 alvorens het eerste vrouwelijke kamerlid van de ARP het parlement betrad. Vanaf 1959 functioneerde het Anti-Revolutionair Vrouwencomité, met als taak de partij te adviseren over vraagstukken die specifiek op vrouwen betrekking hebben.(13)

Binnen de CHU ging een aparte vrouwenorganisatie eerder van start, in 1935, toen de Centrale van Christelijk Historische Vrouwengroepen werd opgericht.(14)

In juli 1922 kwam de eerste vrouw voor de CHU in de Tweede Kamer, waarna tot 1956 onafgebroken steeds één vrouw van de CHU-fractie deel uitmaakte.

Beschouwen we per partij het gemiddelde percentage vrouwen in de fractie over de periode 1918-1956, dan blijkt dat voor het merendeel van de partijen het percentage vrouwelijke kamerleden tussen de 6 en 9% schommelt. De katholieke partijen blijven achter met 2.2% en 4.9% en het hoogste percentage vrouwelijke vertegenwoordigers trad op namens de Vrijzinnig Democratische Bond en later namens de VVD: om en nabij de 15.5%.

De feitelijke aantallen vrouwelijke kamerleden uit tabel 1 weerspiegelen vrij aardig de opvattingen die men er in de verschillende partijen op dit punt op na hield. Dat blijkt bijvoorbeeld uit tabel 2 waarin, uit een onderzoek onder vrouwelijke raads- en statenleden (1955), de houding van de eigen partij staat weergegeven.

Tabel 2: Onderzoek onder vrouwelijke raads- en statenleden in 1955

vraag: "Hoe staat men in het algemeen in Uw partij ten opzichte van de medewerking der vrouwelijke leden?"

(percentages, N=352)

	<u>VVD</u>	<u>PvdA</u>	<u>CPN</u>	<u>KVP</u>	<u>CHU</u>
men wenst het, bevordert het, geen onderscheid	29.5	18.9	60.0	-	-
(zeer) gunstig, positief	61.4	69.5	20.0	60.5	63.6
wordt beter	-	1.2	-	14.0	9.1
landelijk goed, plaatselijk minder	2.3	3.0	-	2.3	9.1
aarzelend, afwijzend, slecht	-	2.4	-	32.3	18.2
overige antwoorden	4.5	4.3	-	2.3	-
geen antwoord	6.8	4.3	20.0	-	-

Bron: Schokking, 1958, p. 184.

Sommige totalen tellen op tot meer dan 100%, omdat enkele antwoorden in twee antwoordcategoriën zijn gecodeerd.

Vrouwen van de VVD, de PvdA en de CPN schatten hun eigen partij het meest 'vrouwvriendelijk' in. Daarentegen noemde 32% van de vrouwelijke KVP-vertegenwoordigsters dat de partij negatief ten opzichte van vrouwen staat; van

de CHU-vrouwen deelde ongeveer 18% die mening. Dat het bij de ARP nog slechter gesteld was, werd reeds gememoreerd: de ARP ontbreekt in tabel 2 wederom aangezien er geen ARP-vrouwen waren om te ondervragen. Het beeld dat in het verleden de confessionele partijen in het algemeen een duidelijk negatievere houding tegenover partijactiviteiten van vrouwen innamen dan de overige (grote) partijen, wordt hiermee bevestigd.

De verschillen tussen de partijen in opvattingen en gedrag inzake de politieke integratie van vrouwen, zoals die tot aan het midden van de jaren vijftig zichtbaar waren, zijn recentelijk veel kleiner geworden. Weliswaar is er anno 1986 nog één partij, de Staatkundig Gereformeerde Partij, die in haar vigerende beginselprogram heeft staan:

"vrouwenkiesrecht echter strijdt met de roeping der vrouw (..) "
(Artikel 12, program van beginselen van de SGP - 1978),

maar zelfs dit laatste bolwerk van de tegenstanders van het actief vrouwenkiesrecht dreigt te vallen, nu een daartoe ingestelde commissie van de SGP expliciet heeft uitgesproken dat zowel mannen als vrouwen de vrijheid hebben om te stemmen (Nota In Haar Waarde II, 1984). In de overige partijen staat het lidmaatschap open voor vrouwen en kunnen zij als bestuurslid en als vertegenwoordiger optreden in de politieke organen. Daarmee zijn de verschillen tussen de partijen echter geenszins verdwenen. In paragraaf 4 volgt een gedetailleerd overzicht van de stand van zaken in de jaren tachtig omtrent de *deelname* van vrouwen in de partijen. Maar ook ten aanzien van de *standpunten*, die de partijen met betrekking tot vrouwen en vrouwenemancipatie innemen, bestaan er - zoals uit de volgende paragraaf zal blijken - verschillen.

3. Vrouwenemancipatie en quota

De houding die politieke partijen innemen met betrekking tot de positie van vrouwen, kan onder meer worden afgeleid uit de verkiezingsprogramma's. Den Bandt heeft voor de verkiezingsprogramma's van 1967 en 1971 onderzocht in hoeverre de partijen expliciet punten over vrouwen noemen. Het gaat dan om programmapunten als: maatregelen ter verbetering van opleidingsniveau en beroepsmogelijkheden voor meisjes en vrouwen; verhoging van politieke belangstelling bij vrouwen; bevordering van seksuele voorlichting en voorlichting over anti-conceptiemiddelen; verruiming van de abortuswetgeving; en enkele issues met betrekking tot de arbeid van (gehuwde) vrouwen, zoals gelijke

beloning voor mannen en vrouwen, een herziening van de belastingwetgeving met betrekking tot de gehuwde, werkende vrouw en uitbreiding van de mogelijkheden tot kinderopvang. Haar analyse toont aan dat in 1971 het vrouwen-vraagstuk aanzienlijk meer aandacht van de partijen kreeg dan in 1967. In 1967 noemde elke partij gemiddeld twee van de veertien punten in het programma, terwijl dit gemiddelde in 1971 zes bedroeg.(15) Over de verschillen tussen de partijen laat de analyse zien, dat de meeste partijen elkaar niet veel ontlepen in het expliciet (positief) noemen van de bovengenoemde punten. In de programma's van 1971 scoorde de PSP het hoogst, gevolgd door de VVD, D'66, PvdA, ARP, CHU, PPR en DS'70. De CPN en de KVP besteden minder aandacht aan deze vrouwenissues en het GPV en de SGP staan tegenover een aantal van deze punten negatief.(16)

Wat levert een vergelijking van verkiezingsprogramma's uit latere jaren op?(17) In 1981 weerspiegelden de apart vermelde paragrafen over vrouwenemancipatie in belangrijke mate de opvattingen van de partijen over vrouwen.(18) De grote partijen en klein links erkenden in 1981 zonder meer de achtergestelde positie van vrouwen en bevestigden de wenselijkheid van overheidsmaatregelen ter verbetering daarvan. De maatregelen die men voorstelde, liepen uiteen van het scheppen van gelijke kansen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, het creëren van meer mogelijkheden tot kinderopvang, individualisering in (sociale) wetgeving tot maatregelen gericht op het tegengaan van seksueel geweld jegens vrouwen. Behalve overeenstemming op deze punten, namen enkele partijen extremere standpunten in. Zo maakten het GPV en de SGP in 1981 niet veel woorden vuil aan het te voeren emancipatiebeleid in hun verkiezingsprogramma's. De SGP zei hierover het volgende:

"Krachtig tegenspel verdient het streven naar emancipatie, waarbij voorbij gegaan wordt aan de rijke verscheidenheid in gaven en capaciteiten tussen man en vrouw. Eenvormigheid is weinig aantrekkelijk, eerder een vloek, en is in strijd met de veelvormigheid in de schepping. God heeft man en vrouw een rijke variatie in aard, aanleg, wezen, karakter, heden, gaven en gaven van hoofd en hart verleend."(19)

Tot zover 1981. Tot op heden staan emancipatie en feminisme nog steeds in de belangstelling van de politieke partijen. Zo heeft de CPN de strijd tegen de achterstelling van vrouwen als een beginsel van de partij opgenomen. Haar buitengewoon congres in februari 1984, aanvaardde bij de behandeling van het ontwerp partij-program met een stemverhouding van 60-40, dat de CPN niet

alleen: '... voortbouwt op marxistische inzichten en theorieën omtrent het functioneren van de kapitalistische maatschappij en de noodzaak van revolutionaire strijd voor socialisme', maar evenzeer op 'inzichten vanuit het feminisme'.(20) Reeds in 1982 had deze partij besloten dat op de kandidatenlijsten voor de verkiezingen van 1982 op alle oneven nummers een vrouw zou staan. Deze regel is nu voor de verkiezingen in 1986 omgedoopt in een quotum van 50%: de helft van alle plaatsen wordt ingenomen door vrouwelijke kandidaten.

De PSP en de PPR hebben respectievelijk in 1983 en 1984 een congres over emancipatie en feminisme gehouden. De PPR besloot onder meer, dat in alle interne wervings- en selectiecommissies vrouwen de meerderheid dienen te hebben om zo tot een evenwichtige verdeling tussen mannen en vrouwen op alle niveaus te komen. De PSP kondigde aan zich in te zetten voor de 25-urige werkweek en voor uitgebreide collectieve voorzieningen in de huishoudelijke sfeer, maatregelen gericht op het verbeteren van de maatschappelijke positie van vrouwen.(21) Aandacht voor emancipatie, feminisme en quota is ook bij de drie grote partijen aanwezig. De PvdA is van hen de eerste partij geweest die expliciet in haar statuten en reglementen heeft opgenomen dat er bij samenstelling van partijbesturen en kandidatenlijsten voor vertegenwoordigende organen naar gestreefd moet worden dat tenminste een kwart van het aantal bestuursleden of kandidaten uit vrouwen bestaat.(22) Tot nu toe heeft deze partij, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de CPN, een vrouwelijke vertegenwoordiging van 25% echter niet gehaald.

Het CDA hield in 1983 een partijraad rondom het thema emancipatie, uitmondend in de aanvaarding van een 'emancipatie'-resolutie, waarin op een groot aantal terreinen zeer expliciet stelling wordt genomen uitgaande van de vrouw als individu met eigen talenten. Bovendien sprak de partijraad van mei 1984 zich uit voor meer plaatsen voor vrouwen (en jongeren) in besturen en op kandidatenlijsten. Inmiddels heeft het CDA-vrouwenberaad een motie aangenomen waarin zij pleit voor een quotum van 33%.(23) De VVD heeft geen expliciete maatregelen getroffen ter bevordering van het aantal vrouwelijke afgevaardigden, noch heeft zij onlangs een speciaal congres gewijd aan het thema 'emancipatie'.

Al met al is de aandacht voor het vrouwenvraagstuk in de verkiezingsprogramma's van het merendeel van de partijen in de loop der jaren toegenomen. Eveneens is er een (lichte) verschuiving te constateren in de onderwerpen: in de jaren tachtig staat de verdeling van arbeid tussen vrouwen en mannen en het tegen-

gaan van sexueel geweld jegens vrouwen meer in de belangstelling dan aan het eind van de jaren zestig, toen het accent in de verkiezingsprogramma's meer lag op gelijke kansen in het onderwijs.(24)

4. Vrouwen in politieke partijen

In de vorige paragraaf hebben we, zonder er al te diep op in te kunnen gaan, het beeld geschetst van het door partijen voorgestane emancipatiebeleid. Dat betekent uiteraard niet dat zulk beleid ook verwezenlijkt kan worden: de machtsverhoudingen in parlement, raden en Staten staan (gedeeltelijk) effectuering van deze voornemens in de weg. Voor een deel van het geformuleerde emancipatiebeleid geldt echter, dat iedere partij autonoom is beleid in daden om te zetten. Wij doelen hier met name op het aantal vrouwen dat als (kandidaat-)afgevaardigde van een partij in parlement, raden respectievelijk Staten wordt aangewezen. In deze paragraaf zullen wij de partijen juist op dit aspect doorlichten, maar eerst zullen wij voor de verschillende partijen nagaan welke potentie er op dit punt aanwezig is. We doen dit door respectievelijk naar het *lidmaatschap* van een politieke partij en het verrichten van *bestuurlijke activiteiten* binnen een partij, te kijken.

In Nederland zijn maar weinig mensen lid van een politieke partij: in 1984 was net iets meer dan 4% van alle kiesgerechtigden partijlid. Gegevens over het lidmaatschap van vrouwen zijn daarbij bijzonder schaars. De meeste partijen volstaan met een schatting van het percentage vrouwelijke leden. In tabel 3 zijn deze gegevens bijeengebracht voor een tweetal jaren, 1971 en 1980.

Met uitzondering van de aanhang van de ARP in 1971, wordt het percentage vrouwelijke partijleden door de respectievelijke partijbureaus geschat tussen de 30 en 40%. In hoeverre het hier om een onder- of overschatting gaat, is onbekend. In het jaarverslag van de VVD uit 1984 staat het aantal van 28.749 vrouwelijke leden vermeld, hetgeen neerkomt op een percentage van 32.3%, beduidend lager dus dan de opgegeven schatting.

Waarom worden vrouwen lid van een politieke partij? Velen sluiten zich aan omdat men de politieke partij ziet als middel om bepaalde maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen. Aanleiding tot het lidmaatschap is veelal

Tabel 3: Ledentallen van politieke partijen naar *geslacht*, voor 1971 en 1980

	ARP	CHU	KVP	CDA	PvdA		VVD	
	'71	'71	'71	'80	'71	'80	'71	'80
Totaal aantal leden	74.118	29.872	87.136	143.000	96.337	112.929	38.000	85.881
% Vrouwen*	9.5	-	30.0	30.0	33.3	38.0	30.0	40.0

* Door de partij opgegeven schatting van het percentage van het aantal vrouwelijke leden.
Bronnen: De percentages voor 1971 zijn afkomstig uit: Den Bandt, 1972, II, p. 4-21. Voor 1971 heeft de CHU geen opgave gedaan van het percentage vrouwelijke leden. De percentages in 1980 zijn afkomstig uit Koole, 1982, p. 15.

— — —

een bepaalde mate van politieke interesse, die soms van huis is meegekregen, soms is aangewakkerd door een partner, soms ontstaan door een confrontatie met misstanden.(25)

Lid zijn van een politieke partij wil nog niet zeggen dat men ook actief lid is. Gemiddeld is zo'n 10% van de leden actief binnen de partij: in grote partijen is dit iets minder en in kleine partijen iets meer.(26) De inzet voor de eigen politieke partij wordt ingegeven door uiteenlopende motieven. Evenals bij verenigingen in het algemeen, vervult ook de politieke partij een belangrijke sociale functie. Partijwerk betekent vele avonden op stap zijn om vergaderingen bij te wonen en sociale contacten op te bouwen en te onderhouden. Nu zijn er vele manieren om actief te zijn in de partij. In iedere partij zijn bijvoorbeeld vele bestuursfuncties te verrichten, omdat de meeste partijen zowel landelijk als regionaal en plaatselijk zijn georganiseerd. Behalve de bestuursfuncties zijn er tal van andere taken te vervullen, zoals het samenstellen van de (lokale) partijkrant, wisselende diensten in (lokale) partijkantoren, ledenwerfacties en de vele werkzaamheden te verrichten in verkiezingstijd. Aangezien de besluitvorming in politieke partijen op democratische wijze dient te verlopen, is er eveneens een groot aantal afgevaardigden nodig voor de besluitvormende organen: partijcongres en/of partijraad. Ook zijn er partijleden die namens de partij zitting nemen in organisaties, wijkraden, verenigingen, actiegroepen e.d. En last but not least levert elke partij kandidaten voor de vertegenwoordigende organen.

Geïntervieweerd is in welke mate vrouwelijke partijleden deelnemen aan genoemde activiteiten. Allereerst enkele gegevens over het lokale niveau, gebaseerd op een onderzoek uit 1983.

Tabel 4: Afdelingsvoorzitters van politieke partijen in 76 gemeenten
naar geslacht (percentages)

	<u>PvdA</u>	<u>CDA</u>	<u>VVD</u>	<u>D'66</u>	<u>PSP</u>	<u>PPR</u>	<u>CPN</u>	<u>GPV</u>	<u>Totaal</u>
mannen	77.3	92.3	97.8	81.3	61.5	74.1	66.7	93.8	81.9
vrouwen	20.5	7.7	2.2	9.4	15.4	3.7	16.7	0.0	9.7
niet ingevuld	2.3	0.0	0.0	9.4	23.1	22.2	16.7	6.3	8.5
N=	44	39	45	32	39	27	6	16	248

Bron: Leijenaar e.a., 1983, p. 25.

Tabel 5: Afdelingssecretarissen van politieke partijen in 76 gemeenten
naar geslacht (percentages)

	<u>PvdA</u>	<u>CDA</u>	<u>VVD</u>	<u>D'66</u>	<u>PSP</u>	<u>PPR</u>	<u>CPN</u>	<u>GPV</u>	<u>Totaal</u>
mannen	54.5	71.8	57.8	37.5	48.7	33.3	50.0	87.5	54.4
vrouwen	43.2	28.2	42.2	53.1	46.2	51.9	16.7	6.3	40.3
niet ingevuld	2.3	0.0	0.0	9.4	5.1	14.8	33.3	6.3	5.2
N=	44	39	45	32	39	27	6	16	248

Bron: Leijenaar e.a., 1983, p. 25.

Uit nadere beschouwing komt naar voren dat iets minder dan 10% van de 248 onderzochte partijafdelingen een vrouw als voorzitter heeft, terwijl in zo'n 40% een vrouw de secretarisfunctie vervult. De PvdA heeft relatief de meeste vrouwelijke voorzitters (20.5%), een groot verschil met het CDA (7.7%), de VVD (2.2%) en het GPV (0.0%). De secretariaten van de plaatselijke partijorganisaties worden vaker door vrouwen bezet. Hier scoort D'66 relatief hoog (53.1%), gevolgd door de PPR, de PSP, de PvdA en de VVD. Duidelijk wordt dat ook voor partijfuncties de regel opgaat: 'hoe hoger de functie, hoe minder vrouwen'. In hoeverre vrouwen participeren in de landelijke partijbesturen staat in tabel 6 weergegeven. Hierin zijn tevens gegevens van Schokking (1958) en Den Bandt (1972) opgenomen, hetgeen een vergelijking door de tijd mogelijk maakt.

Tabel 6: Aandeel van vrouwen in de hoofdbesturen van enkele politieke partijen (percentages)

<u>ARP</u>		<u>CHU</u>		<u>KVP</u>		<u>CDA</u>	<u>PvdA</u>			<u>VVD</u>		
'55	'71	'55	'71	'55	'71	'84	'55	'71	'84	'55	'71	'84
4.9	6.9	3.7	14.7	8.3	14.0	22.4	10.8	22.7	40.9	17.6	14.3	12.5

Bronnen: Gegevens van 1955, Schokking, 1958, p. 187;
 Gegevens van 1971, Den Bandt, 1972, II, p. 4-21;
 Gegevens van 1984, opgave van partijen aan Documentatiecentrum
 Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 1984.
 CDA opgave, partijbureau.

Voor de confessionele partijen en de PvdA is het aantal vrouwen in de hoofdbesturen in de loop der tijd flink gestegen: het aantal vrouwelijke bestuursleden in de CHU verdrievoudigde zich tussen 1955 en 1971 en in de PvdA is er in deze dertig jaar bijna sprake van een verviervoudiging. Alleen de VVD kent een opvallende omgekeerde trend: sinds 1955 is het percentage vrouwen geleidelijk gedaald van 17.6 naar 12.5%, waarmee deze partij op een relatief laag percentage zit. Met uitzondering van de ARP maakte in 1971 gemiddeld zo'n 15% vrouwen deel uit van de partijbesturen. Dat de ARP met haar 7% zo achterblijft, vindt wellicht zijn oorzaak in de nog relatief korte periode waarin de partijfuncties binnen de ARP openstaan voor vrouwen (pas sedert 1953).

Een andere belangrijke activiteit is de deelname aan besluitvormende partijcongressen. De afgevaardigden naar deze congressen worden veelal aangewezen door de partijafdeling waartoe men behoort. Onderzoek naar het middenkader van de vier grootste politieke partijen in 1978/1979 stelt ons in staat wat nader in te gaan op de achtergronden van die afgevaardigden.(27)

De PvdA en de VVD verschillen niet veel wat betreft het aantal vrouwelijke afgevaardigden. Het CDA blijft ook op dit niveau achter: één op de zeven afgevaardigden is een vrouw, terwijl dit bij D'66 ongeveer één op de drie is. Voor partijfuncties als voorzitter van een plaatselijke afdeling, lid van het hoofdbestuur en afgevaardigde naar een partijcongres, komen vrouwen dus minder vaak in aanmerking dan mannelijke leden. Actieve participatie in een politieke partij is een belangrijk pluspunt voor

Tabel 7: Congresafgevaardigden naar geslacht, middenkader project, Nederland
(percentages)

	<u>PvdA</u>	<u>VVD</u>	<u>D'66</u>	<u>CDA</u>	<u>N</u>
mannen	81.5	83.2	73.8	87.8	982
vrouwen	18.5	16.2	26.2	12.2	224
totaal	367	167	336	336	1206

Bron: Common Reference Handbook European Elections Study - Middle Level
Elites Project. (Karlheinz Reif en Roland Cayrol - eds.) 1981.

een kandidaat voor één van de vertegenwoordigende organen.(28) Hoe het met de afvaardiging naar de Tweede Kamer is gesteld, staat vermeld in tabel 8.

Tabel 8: Vrouwelijke Tweede Kamerleden per partij, 1956-1982 (in per-
centages van het aantal fractieleden per partij)

	'56	'59	'63	'67	'71	'72	'77	'81	'82
KVP	4.6	8.1	8.0	7.1	5.7	7.4	-	-	-
CHU	7.7	8.3	7.7	16.7	10.0	0	-	-	-
ARP	0	0	7.7	6.7	7.7	7.1	-	-	-
CDA	-	-	-	-	-	-	10.2	14.6	13.3
PvdA	12.0	10.4	11.6	8.1	10.3	14.0	15.1	22.7	17.3
VVD	23.1	21.1	25.0	11.8	12.5	13.6	17.9	11.5	19.4
CPN	14.3	0	0	0	0	0	0	33.3	66.6
D'66	-	-	-	14.3	9.1	16.7	25.0	23.5	50.0
PPR	-	-	-	-	0	0	33.3	33.3	50.0
PSP	-	0	0	0	0	0	0	33.3	33.3
DS'70	-	-	-	-	12.5	16.7	-	-	-
EVP	-	-	-	-	-	-	-	-	100.0

Bron: 1956-1977: Boddendijk e.a. (1980), p. 155
1981-1982: *Parlement en Kiezer*, 1981/1982 en 1982/1983.

KVP, ARP en CHU hadden, op enkele uitzonderingen na, 6 à 8% vrouwelijke afgevaardigden in de Tweede Kamer. Het samengaan van deze partijen in het CDA brengt daarin geen grote verandering: van de 45 zetels die het CDA in 1982 behaalde, werden er 6 (13.3%) door vrouwen bezet.

De PvdA toonde vooral later in deze periode een opwaartse trend, maar ook zij had in 1982 nog lang niet de 25% vrouwen in de fractie, die zij zichzelf ten doel stelt. Uit de tabel blijkt ook, dat de grote zetelwinst die de VVD de laatste verkiezingen (1982) behaalde (van 26 naar 36 zetels) ten goede is gekomen aan vrouwelijke VVD-vertegenwoordigers, maar weinig meer op leverde dan in 1977. Tot 1963, toen de VVD tussen de 13 en 19 zetels behaalde, werd meer dan 20% hiervan door een vrouw bezet. In 1963 verdwenen 2 van de 4 vrouwelijke kamerleden van de VVD en daalde het percentage tot 11.8% en ondanks de geleidelijke stijging wordt dat percentage niet meer bereikt.

Klein rechts is nog steeds niet vertegenwoordigd in de tabel; de partijen links van de PvdA scoren daarentegen relatief hoog, tussen de 33.3 en 66.6% in 1982. De ruime belangstelling voor feminisme en de toepassing van quota vinden we in deze percentages weerspiegeld.

Ook D'66 heeft vergeleken met de grotere fracties een hoog percentage vrouwelijke kamerleden: 3 van de 6 in 1982.

Bij alle partijen in de tabel lijkt zich een opwaartse trend af te tekenen voor wat betreft het percentage vrouwelijke afgevaardigden. De vraag is nu of deze trend zich zal doorzetten. Beschouwen we de kandidatenlijsten voor de verkiezingen van 1986 van het CDA en de VVD (de uiteindelijke lijst van de PvdA was bij het schrijven van dit artikel nog niet vastgesteld), dan ziet het er naar uit dat voor zowel de VVD als het CDA er niet meer vrouwen in de Tweede Kamer zitting zullen gaan nemen, maar eerder minder.

5. Concluderende opmerkingen

De aandacht van politieke partijen voor vrouwen staat centraal in dit artikel. Voor de verschillende partijen is onderzocht welke opvattingen men vanaf de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht koesterde omtrent de politieke deelname van vrouwen en wat er daadwerkelijk van die integratie terecht is gekomen.

Wat betreft de strijd om de invoering van het vrouwenkiesrecht blijken niet alle partijen zich in eerste instantie bijzonder actief te hebben ingezet voor dit recht. De sociaal-democraten en de liberalen nog het meest. De VDB was verantwoordelijk voor het initiatief-wetsontwerp tot invoering van het actief kiesrecht voor vrouwen. De houding van de confessionele

partijen was beduidend negatiever: voor hen stond de rol, die vrouwen in het gezin innemen, voorop.

Deze opvattingen vinden hun weerslag in de feitelijke deelname van vrouwen in de partijen in recenter periodes. In de confessionele partijen maken, vergeleken met de PvdA en de VVD, veel minder vrouwen deel uit van de lokale organisaties, congresdelegaties en hoofdbestuur.

De vrouwelijke vertegenwoordiging in de Tweede Kamer vertoont eenzelfde beeld: de confessionele partijen hebben weinig vrouwen afgevaardigd. De gehele periode overziend, constateren we een omslagpunt halverwege de jaren zeventig, zowel voor wat de aandacht voor emancipatie betreft, als wat betreft de deelname van vrouwen in partij- en vertegenwoordigende organen.

Echter, gegeven de bijna zeventig jaar die verstreken is sinds de invoering van het kiesrecht voor vrouwen en een emancipatieproces in de jaren zeventig, is het van de drie grote partijen niet alleen het CDA dat achter blijft, maar ook de VVD en de PvdA. We hebben gezien dat één van de mogelijkheden om de vertegenwoordiging van vrouwen te vergroten, het stellen van een - al of niet bindend - quotum is. Een dergelijke maatregel heeft verschillende effecten. Vrouwelijke politici waarschuwen voor mogelijke negatieve effecten, bijvoorbeeld dat een -te laag gesteld- quotum niet als een minimum percentage gehanteerd wordt, maar als een maximum. Tevens wijzen zij erop dat een -te hoog gesteld- quotum voor een verlagen van de kwaliteit kan zorgen, hetgeen zich uiteindelijk tegen vrouwen zal keren.(29) Daartegenover heeft het stellen van quota een 'eye-opening' effect, zodanig dat partijbestuurders in het selectieproces zich eerder tot potentiële vrouwelijke kandidaten zullen wenden. Omdat het de kansen van vrouwen vergroot om gekandideerd te worden, kan het ook een positieve uitwerking hebben op het zelfvertrouwen van vrouwen, met het effect dat meer vrouwen zich zelf opgeven als kandidaat. Tot nu toe hebben alleen de partijen links van het midden een dergelijke maatregel ingevoerd. De vraag is wat het CDA gaat doen, nu haar eigen vrouwenorganisatie, het CDA-vrouwenberaad, mede uit teleurstelling over het aantal vrouwen op verkiesbare plaatsen op de CDA kandidatenlijst voor de verkiezingen van 1986, zich hard maakt voor een quotum van 33% vrouwen op verkiesbare plaatsen en in partijbesturen.

Noten:

1. Dit artikel is een bewerking van een hoofdstuk uit een manuscript in voorbereiding over 'vrouwen in de politiek'.
2. Lucardie (1985), blz. 17.
3. Hol (1981), blz. 17.
4. Outshoorn (1973), blz. 47-48.
5. Vliegen, z.j., blz. 32-33. Dit programmapunt is niet meer terug te vinden in het nieuwe programma van de SDB van 1892, noch in dat van 1895. Nog wel staat in deze programma's vermeld de eis van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen en opheffing van alle wetten die de vrouw benadelen ten opzichte van de man (Jansz, 1981, blz. 15).
6. Lucardie (1985), blz. 25.
7. Schokking, 1958, blz. 164.
8. Verscheidene auteurs zien het feit dat de katholieke volksvertegenwoordigers en de CHU-kamerleden voor het wetsvoorstel van Marchant stemden, als een gevolg van de na November 1918 om zich heen grijpende angst voor een revolutie van links. De confessionele meerderheid in het parlement hoopte dat vrouwen conservatiever en vooral ook confessioneler zouden stemmen en daarmee het 'socialistische gevaar' kunnen keren (zie onder andere Schokking, 1958, p. 32 en Posthumus van der Goot e.a., 1977, p. 158).
9. Schokking, 1958, blz. 175-177.
10. Jansz, 1981, blz. 16.
11. De Waal, blz. 50.
12. Commissierapport, geciteerd in Schokking, 1958, blz. 167.
13. Luiten-Monchen, 1985, blz. 38.
14. Ibidem, blz. 43.
15. Den Bandt, 1972, dl. II, blz. 23-24.
16. Ibidem, blz. 23.
17. Wij kozen voor de verkiezingsprogramma's van 1981, omdat enkele partijen voor de verkiezingen van 1982 geen nieuw verkiezingsprogramma hebben opgesteld. De programma's voor de verkiezingen van 1986 waren bij het schrijven van dit artikel nog niet alle definitief vastgesteld.
18. Verkiezingsprogramma's 1981.
19. Ibidem, blz. 397.
20. Jaarboek 1984 DNPP, blz. 28.
21. Jaarboek 1983 DNPP, blz. XXXII en Jaarboek 1984 DNPP, blz. 42.
22. Huishoudelijk Reglement PvdA, 1982, blz. 13.
23. CDA-krant, 1986, no. 1, blz. 2.
24. Van Eck e.a., 1986, blz. 80-81.
25. Leijenaar e.a., 1983, blz. 45-51.

26. Koole, 1982, blz. 284.
27. Het Middenkader project is een internationaal project opgezet in 1977 met als doel de achtergronden van partij-afgevaardigden van de grootste partijen in de EEG-landen te onderzoeken. Het onderzoek in Nederland werd uitgevoerd door een werkgroep aan de Rijksuniversiteit Groningen. Congresafgevaardigden van de vier grote partijen in Nederland zijn in 1978 en in 1979 ondervraagd.
28. Boddendijk e.a., 1980, blz. 47.
29. Leijenaar e.a., 1983, blz. 140.

Geraadpleegde literatuur

- Den Bandt, M.L. (1972). *De rol van de vrouw in de nederlandse politiek*, deel 1 en II. IDC, nr. 10. Den Haag.
- Boddendijk, F.R. e.a. (1980). *Mijnheer de voorzitter*, een verslag van een onderzoek naar de grote afwezigheid van vrouwen in de nederlandse politiek sinds 1945. Vrije Universiteit Amsterdam, Mededelingen 8 december 1980.
- Van Eck e.a. (1986). *Vrouwen in de picture*, eindverslag onderzoek naar verkiezingsprogramma's sedert 1945. Interne rapportage, Vakgroep Politieke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Leiden.
- Hol, P. (1981). *Carrie Pothuis-Smit*, scriptie documentatie centrum voor Nieuwste Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam.
- Jansz, U. (1981). *De dubbele strijd*, zeventig jaar vrouwenorganisatie binnen de nederlandse sociaaldemocratie 1908-1978. Scriptie sociologie, Universiteit van Amsterdam, april 1981.
- Jaarboek 1983 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, DNPP, Rijksuniversiteit Groningen, 1984.
- Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, DNPP, Rijksuniversiteit Groningen, 1985.
- Koole, R. (1982). "Politieke partijen, de leden en het geld", in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, p. 1-95.
- Koole, R. (1984). "Recruterijng en leiderschap binnen partijen", in: *Beleid en Maatschappij*, juni/aug., p. 214-222.
- Leijenaar, M.H. e.a. (1983). *De Helft als minderheid*, verslag van een onderzoek naar vrouwen in politieke functies. Uitgeverij Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Den Haag.
- Lucardie, P. (1985). *Nederland, Stromenland*, een geschiedenis van politieke stromingen, Stichting Burgerschapskunde, Leiden.
- Luiten-Monchen, J. (1985). *Vrouwen in het CDA*, een onderzoek naar het functioneren van het CDA-vrouwenberaad. Scriptie Sociologie van de Organisatie.
- Outshoorn, J. (1973). *Vrouwenemancipatie en socialisme*. Een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919, Nijmegen, SUN.

Schokking, J.C. (1958). *De Vrouw in de Nederlandse Politiek: Emancipatie tot actief Burgerschap*, Assen, Van Gorcum.

Verkiezingsprogramma's 1981. Bijegebracht en van een register voorzien door prof. dr. I. Lipschits. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1981.

Vliegen, W.H. (z.j.). *De dageraad der volksbevrijding*. Schetsen en taferelen uit de socialistische beweging in Nederland, 1, 11, Amsterdam.

De Waal, A. (z.j.) *15 jaar Katholiek vrouwendispuut 1945-1961*.

STRUCTUUR IN POLITIEKE OPVATTINGEN VAN NEDERLANDSE PARTIJACTIVISTEN

Dominantie van de links-rechts dimensie

Wijbrandt H. van Schuur(1)

Inleiding

In dit artikel wordt nagegaan hoe politieke opvattingen van Nederlandse partij-activisten op een groot aantal terreinen onderling samenhangen. Opvattingen over hoe belangrijk politieke problemen zijn blijken onderling samen te hangen, evenals opvattingen over de richting waarin deze problemen moeten worden opgelost. Ook de maten van sympathie voor verschillende politieke partijen zijn onderling gerelateerd, evenals de maten van sympathie voor een aantal Nederlandse pressiegroepen. Op een hoger analyseniveau blijkt tevens dat opvattingen tussen deze vier terreinen van politieke opvattingen (belangrijkheid van politieke problemen, richting van oplossing van politieke problemen, sympathie voor politieke partijen en sympathie voor pressiegroepen) eveneens onderling sterk samenhangen. Elk van deze verbanden kan worden beschreven in termen van één dominante onderliggende variabele: de links-rechts dimensie. Dat wil zeggen dat opvattingen van partij-activisten veelal kunnen worden beschreven door hun positie op de links-rechts dimensie te vergelijken met de positie van politieke problemen, partijen en pressiegroepen op deze dimensie. Overige beoordelingscriteria spelen een minder grote rol en zijn voor de interpretatie van de meeste politieke opvattingen overbodig. Een aantal problemen bij de representatie van personen en hun opvattingen op de links-rechts dimensie wordt besproken.

In een democratie wordt van elke burger verwacht dat hij(2) in staat is om politieke situaties en gebeurtenissen te evalueren, opdat hij bijvoorbeeld bij verkiezingen, een beredeneerde keuze tussen voorliggende alternatieven kan maken. Maar het politieke proces bevat zoveel onderwerpen, personen en groepen, dat het moeilijk is alle ontwikkelingen bij te houden. We kunnen ons nu afvragen hoe iemand, die wel in deze ontwikkelingen is geïnteresseerd, in staat is deze te volgen. Hiertoe gaan we uit van een hypothese die hierna wordt beschreven en getoetst. Dit artikel wordt besloten met enkele opmerkingen over de implicaties van deze bevindingen voor verder (politiek

psychologisch) onderzoek naar de structurering van politieke opvattingen van individuen.

De hypothese, die in dit artikel zal worden getoetst, luidt: de meeste mensen gebruiken een eenvoudig referentiekader om structuur te kunnen aanbrengen in hun waarnemingen van wat er om gaat in de politiek. Zonder een eenvoudig referentiekader moet elk nieuw politiek probleem en elke nieuwe politieke organisatie opnieuw beoordeeld worden. Dat vraagt tijd en energie, die aldus niet aan andere zaken besteed kan worden. Zo'n referentiekader bevat een aantal bekende standaards, waaraan nieuwe groepen of gebeurtenissen kunnen worden afgemeten: hoeveel lijkt een nieuw idee op bekende ideeën, een nieuwe actiegroep op bestaande actiegroepen, en een nieuwe partij op bestaande politieke partijen? Verschijnselen en situaties worden geclassificeerd, gerubriceerd of geordend op basis van reeds aanwezige kennis; ze krijgen betekenis wanneer ze in groter verband geplaatst kunnen worden.

Een dergelijk referentiekader is nodig om te kunnen communiceren over politieke zaken. In het algemeen zal het referentiekader, dat gebruikt wordt om politieke gebeurtenissen te begrijpen, het *gemeenschappelijk* kader zijn dat wordt gebruikt door de groep waarbinnen over politiek wordt gecommuniceerd. Dat betekent dat vakbondsleden tenminste gedeeltelijk een ander referentiekader zullen hebben dan werkgevers of dan kerkelijke leiders, en dat Amsterdammers een gedeeltelijk ander kader zullen hebben dan Groningers of Brabanders. Deze voorbeelden suggereren dat er niet slechts *één* referentiekader bestaat, maar dat er een aantal elkaar min of meer overlappende kaders is. Men kan immers lid zijn van verschillende groeperingen, elk met hun eigen referentiekader. Een gemeenschappelijk referentiekader is dan een kenmerk van een groep en niet van een persoon, ofwel een sociologische variabele en niet een psychologische. De samenhang tussen politieke opvattingen in een groep kan derhalve wel worden aangeduid met de term 'structuur', maar niet met de term 'attitude-structuur', omdat deze laatste term teveel een structuur binnen één persoon suggereert.

In een veelheid van elkaar deels overlappende referentiekaders is echter niet elk kader even belangrijk. Sommige referentiekaders zijn meer omvattend dan andere. Een maatschappij kent ook een dominant politiek referentiekader, dat van toepassing is voor communicatie binnen de gehele dominante politieke cultuur; dat wil zeggen: onder politici en parlementaire journalisten, onder

politicologen en actieve partijleden, en onder allen die op enigerlei wijze actief deelnemen aan het politieke proces, of daarin geïnteresseerd zijn. Dit is tevens het referentiekader dat door de rest van de bevolking in meer of minder sterke mate wordt overgenomen.

Sommige studies, die de structuur in politieke opvattingen onderzoeken, houden zich alleen bezig met de relaties tussen opvattingen van burgers over politieke partijen onderling. Dat wil zeggen: kunnen we voorspellen hoe hoog iemands sympathie (of politieke voorkeur) voor één partij (bijvoorbeeld de PvdA) zal zijn als we zijn sympathie voor een andere partij (bijvoorbeeld de VVD) kennen? Andere studies houden zich uitsluitend bezig met de relaties tussen opvattingen over politieke problemen onderling. Dat wil zeggen: kunnen we voorspellen wat iemands opvatting over een bepaalde politieke maatregel (zoals de verkleining van inkomensverschillen) zal zijn, wanneer we zijn opvatting over een andere politieke maatregel (zoals het zwaarder straffen van terroristen) kennen? Een gemeenschappelijk referentiekader waarmee 'de politiek' begrepen wordt, wordt evenwel ook toegepast *tussen* deze terreinen van politieke opvattingen. Bijvoorbeeld: kunnen we voorspellen hoe groot iemands sympathie voor een bepaalde partij (bijvoorbeeld de PvdA) is wanneer we zijn opvatting over een bepaalde politieke maatregel (zoals de verkleining van inkomensverschillen) kennen?

Vaak(3) is gesuggereerd dat het dominante politieke referentiekader de *links-rechts* dimensie is. Inglehart en Klingemann(4) menen zelfs dat dit referentiekader belangrijker is voor Europeanen dan de 'liberal-conservative' dimensie voor Amerikanen. De links-rechts dimensie is door Lipset(5) op de volgende manier beschreven:

By Left we shall mean advocating social change in the direction of greater equality, political, economic, or social; by Right we shall mean supporting a traditional more or less hierarchical social order, and opposing change toward greater equality.

De links-rechts dimensie wordt dan gevisualiseerd als een rechte lijn, waarop zowel personen als ook de objecten van hun politieke opvattingen - problemen, pressiegroepen of partijen - een zekere plaats innemen. Personen, problemen, pressiegroepen en partijen worden aldus voorgesteld als meer of minder links of rechts op die dimensie. Figuur 1 geeft een voorbeeld van een mogelijke representatie. Persoon A heeft een grotere sympathie voor de FNV dan voor het VNO en een grotere sympathie voor D66 dan voor het CDA. Dit

teresseerd zijn.(9) Personen met weinig politieke belangstelling vertonen minder structuur in hun politieke opvattingen dan personen met veel politieke belangstelling.(10)

Bij de toetsing van de hypothese zal allereerst moeten worden nagegaan of er wel samenhang tussen politieke opvattingen gevonden kan worden, voordat we ons kunnen afvragen met hoeveel criteria deze samenhang beschreven kan worden. Dat wil zeggen dat de hypothese van samenhang tussen politieke opvattingen eerst getoetst zal worden tegen de hypothese dat er geen samenhang tussen politieke opvattingen bestaat. Wanneer de nul-hypothese van 'geen samenhang' verworpen kan worden, dan zal op twee aspecten moeten worden gelet: a. hoeveel criteria zijn nodig om de samenhang tussen politieke opvattingen te kunnen verklaren? b. Hoe kunnen deze criteria geïnterpreteerd worden? Is de verwachting dat er slechts een criterium nodig is wel juist en, zo ja, is de verwachting dat dit criterium als de 'links-rechts' dimensie beschreven kan worden wel juist?

Data en onderzoeksmethode

Zoals hierboven aangegeven, wordt een sterkere samenhang verwacht tussen opinies van personen met veel politieke belangstelling dan tussen die van personen met weinig politieke belangstelling. Voor de toetsing van de boven uitgewerkte hypothese is gebruik gemaakt van gegevens die verzameld zijn onder mensen van wie we verwachten dat ze zeer veel politieke belangstelling hebben, namelijk actieve Nederlandse partijleden.(11) In 1978 en 1979 vulden 1213 afgevaardigden naar nationale partijcongressen (367 PvdA'ers, 338 CDA'ers, 336 D66'ers, en 172 VVD'ers) een gemeenschappelijke vragenlijst in, waarvan in dit artikel alleen de vragen over politieke opvattingen geanalyseerd en besproken worden. Men merke op dat de onderzochte groep respondenten geen aselechte steekproef vormt uit een populatie van partij-activisten, en dat generalisatie naar zo'n populatie op basis van de hier te presenteren gegevens niet toelaatbaar is. Dat geldt met name generalisaties betreffende frequentieverdelingen waarin bepaalde opvattingen worden gekoesterd.

Welke opvattingen allemaal binnen eenzelfde referentiekader geplaatst worden hangt af van wat onder 'politiek' wordt verstaan. Zonder hier uit te wijden over een definitorische afbakening van het begrip 'politiek' zullen hierbij

de volgende vier typen van politieke opvattingen worden betrokken:

1. Opvattingen over hoe belangrijk politieke problemen zijn;
2. Opvattingen over de wijze waarop politieke problemen opgelost dienen te worden;
3. Opvattingen over personen of groepen die politieke problemen naar voren brengen, en actie voeren om ze op een bepaalde manier op te lossen, met name pressiegroepen;
4. Opvattingen over personen of groepen die tot taak hebben politieke problemen op te lossen, met name over politieke partijen.

De gebruikte vragen over deze typen van politieke opvattingen zijn geformuleerd in het kader van een internationaal vergelijkend project, en moesten derhalve bruikbaar zijn in alle landen van de Europese Gemeenschap. Voor de letterlijke tekst van de gebruikte vragen, zie bijlage 1. Bovendien werd aan de respondenten hun zelfplaatsingsscore op de tien-punts links-rechts schaal gevraagd. Deze vraag is op verzoek van het CDA partijbestuur niet gesteld aan partij-activisten van het CDA. Deze partij is daarmee de enige van de 65 in Europa onderzochte partijen, die bezwaar had tegen deze vraag.

Als data-analyse techniek wordt gekozen voor de ontvouwingstechniek.(12) Hoewel het in dit bestek te ver voert in te gaan op de specifieke merites van deze techniek, is het belangrijk op te merken dat andere 'standaard-technieken' voor empirisch survey onderzoek, met name de factoranalyse, voor ons doel volstrekt inadequaet zijn, en tot volstrekt verkeerde conclusies leiden.(13)

Resultaten

De resultaten vallen in twee delen uiteen. In de eerste plaats zijn resultaten te melden over de onderlinge samenhang *binnen* elk der vier typen van politieke opvattingen (belangrijkheid van politieke problemen; oplossing van politieke problemen; sympathie voor pressiegroepen; sympathie voor partijen). In de tweede plaats is het resultaat te geven van samenhang *tussen* de vier typen van politieke opvattingen.

belangrijkheid van politieke problemen

Gevraagd werd van de vijftien geselecteerde politieke problemen de drie meest

belangrijke te noemen. De vijftien problemen bleken in termen van hun belangrijkheid in twee groepen te kunnen worden onderscheiden. Een persoon die een probleem uit een bepaalde groep het meest belangrijk vond, koos meestal ook het zijns inziens tweede en derde meest belangrijke probleem uit dezelfde groep. Deze twee groepen van problemen waren (met trefwoorden aangeduid):

Groep 1: 'Inflatie', 'Europese integratie', 'Overheidstoezicht', 'Abortus', 'Terrorisme', 'Kernenergie', en 'Militaire uitgaven'.

Groep 2: 'Werkloosheid', 'Controle op multinationale ondernemingen', 'Verdediging tegen de supermachten', 'Milieubescherming', 'Gelijke kansen voor mannen en vrouwen', 'Inkomensverschillen' en 'Eigen behoeften versus die van de Derde Wereld'.

Omdat twee duidelijk van elkaar te onderscheiden groepen van politieke problemen waarneembaar blijken te zijn, kan geconcludeerd worden dat er enige samenhang bestaat tussen de oordelen over de belangrijkheid van politieke problemen door politiek geïnteresseerde respondenten. In hoeverre valt deze samenhang te interpreteren in termen van een onderliggende links-rechts dimensie? Deze vraag wordt op de volgende manier beantwoord. Elke respondent krijgt de score 0, 1, 2, of 3, naar gelang hij 0, 1, 2, of 3 problemen uit de eerste groep tot de drie belangrijkste problemen rekende. Aangezien elke respondent precies drie problemen moest noemen, noemde hij derhalve 3, 2, 1, of 0 problemen uit de tweede groep. De correlatie tussen deze scores en de scores die de respondenten zichzelf hadden gegeven op een tien-punts links-rechts schaal was +0.41. Dat wil zeggen: er bestaat een zekere mate van samenhang tussen het beoordelen van een politiek probleem als belangrijk en de positie die iemand inneemt op een links-rechts schaal. Het (positieve) teken van de correlatiecoëfficiënt duidt erop dat de eerste groep politieke problemen vooral belangrijk wordt gevonden door respondenten die zichzelf rechts plaatsen op de links-rechts schaal, en de tweede groep problemen wordt vooral belangrijk gevonden door respondenten die zichzelf links plaatsen op de links-rechts schaal. De vijftien politieke problemen blijken overigens niet op een eendimensionele links-rechts schaal te kunnen worden gerepresenteerd in een ordening van links naar rechts, zodanig dat uit de posities van problemen en personen de belangrijkheid van een probleem volgens een persoon kan worden afgeleid. De hypothese van een eendimensioneel links-rechts continuüm, zoals weergegeven in Figuur 1, moet voor de representatie van samen-

hang tussen oordelen over de belangrijkheid van politieke problemen dus verworpen worden.

Tabel 1. Percentage respondenten dat een politiek probleem tot de drie meest belangrijke problemen rekent uit een lijst van vijftien.

Werkloosheid	64%
Inflatie	44%
Milieubescherming	43%
Inkomensverschillen	22%
Gelijke mogelijkheden voor mannen en vrouwen	19%
Controle op multinationals	17%
Kernenergie	17%
Rekening houden met eigen belangen bij hulp aan de Derde Wereld	15%
Europese integratie	14%
Abortus	11%
Militaire uitgaven	8%
Verdediging tegen de supermachten	7%
Terrorisme	7%
Regionale economische verschillen	7%
Overheidstoezicht op het bedrijfsleven	5%

Naast verschillen in beoordeling van de belangrijkheid van politieke problemen dient evenwel gewezen te worden op een grote mate van overeenstemming tussen respondenten. 'Werkloosheid' wordt door 64% van de respondenten als belangrijkste politieke probleem genoemd. En ook over de belangrijkheid van 'Inflatie' en 'Milieubescherming' bestaat een redelijke mate van overeenstemming (zie Tabel 1). De mate van belangrijkheid van politieke problemen wordt waarschijnlijk niet in de eerste plaats bepaald op basis van een criterium dat de meeste respondenten verschillend evalueren, zoals de links-rechts dimensie, maar op basis van criteria waarover ze het met elkaar eens zijn. Voorbeelden van dergelijke criteria zouden kunnen zijn: het aantal personen dat door de voorgestelde maatregel getroffen wordt, de intensiteit waarmee ze getroffen worden, en de invloed van het probleem op andere politieke problemen.

opvattingen over maatregelen ter oplossing van politieke problemen

Met gebruikmaking van de ontvouwingstechniek blijken opvattingen over twaalf van de vijftien voorgestelde politieke maatregelen onderling samen te hangen volgens één onderliggend criterium. De maatregelen en hun ordening (van boven naar beneden, of van beneden naar boven), worden weergegeven in Tabel 2. Drie voorgestelde maatregelen passen niet in deze structuur: 'Versnel de Europese integratie', 'Verklein regionale economische verschillen', en 'Houdt rekening met eigen belangen bij hulp aan de Derde Wereld'. Maar omdat zoveel voorgestelde maatregelen zich in één dimensie laten representeren, is niet gezocht naar een representatie van alle vijftien maatregelen in meer dan één dimensie. In de eerste plaats wordt daarom geprobeerd deze samenhang te interpreteren. Daarna wordt naar redenen gezocht waarom de drie overblijvende maatregelen niet aan deze interpretatie voldoen.

Tabel 2. Resultaten van een ontvouwinganalyse op 'pick any/15' data (positief alternatief: 'sterk voor') voorgestelde maatregel.

Schaalwaarde H voor schaal als geheel: $H=0.56$. $N=1060$.

$p(i)$: percentage respondenten dat positief alternatief geeft aan maatregel

$H(i)$: schaalwaarde van maatregel in ontvouwingsschaal

(N.B.: $H=1$: perfecte schaal; $H=0$: geen schaal)

	$p(i)$	$H(i)$
Verklein inkomensverschillen	0.31	0.56
Controleer multinationals	0.38	0.53
Vrouw beslist over abortus	0.51	0.44
Gelijke kansen voor mannen en vrouwen	0.57	0.45
Bescherm milieu beter	0.56	0.43
Bestrijdt werkloosheid	0.71	0.45
Bestrijdt inflatie	0.50	0.43
Verdedig onszelf tegen de supermachten	0.28	0.38
Bestrijdt terrorisme	0.18	0.49
Verminder overheidstoezicht	0.10	0.42
Ontwikkel kernenergie	0.09	0.44
Verhoog militaire uitgaven	0.03	0.56

Wanneer geprobeerd wordt een representatie van personen te vinden op dezelfde

onderliggende dimensie waarop ook de voorgestelde maatregelen zijn geordend, dan blijkt dat het voor de onderzoeker moeilijk is om bij veel personen slechts één passende positie op de dimensie te vinden. De meeste personen zijn het namelijk met veel maatregelen eens, zodat veel verschillende posities voor die personen niet strijdig zijn met het voorgestelde model. In plaats van deze personen voor te stellen als een punt op deze dimensie, zullen we ze aanduiden met een *gesloten interval* op die dimensie. Hierbij zijn we dan meer geïnteresseerd in de eindpunten van dat interval, dan in het midden. Deze eindpunten geven namelijk de grenzen aan waartussen bepaalde maatregelen nog wel de instemming van de respondent hebben: maatregelen, die aan de uiteinden van de schaal gerepresenteerd worden zijn voor veel respondenten te extreem om er hun instemming mee te betuigen. De eerste zes maatregelen van tabel 2 ('Verklein inkomensverschillen' tot en met 'Bestrijdt de werkloosheid') hangen onderling sterk samen als een cumulatieve schaal, en de tweede zes maatregelen ('Bestrijdt inflatie' tot en met 'Verhoog de militaire uitgaven') eveneens. Elke persoon krijgt nu op basis van deze twee groepen van politieke maatregelen twee scores: 1. het aantal maatregelen uit de eerste groep waarmee hij het helemaal eens is, en 2. het aantal maatregelen uit de tweede groep waarmee hij het helemaal eens is. Beide scores kunnen dus variëren tussen de waarden 0 en 6. Deze scores worden nu gecorreleerd met de score die de respondent zichzelf heeft gegeven op een tien-punts links-rechts schaal. Het aantal maatregelen uit de eerste groep waarmee een respondent het helemaal eens is, correleert -0.60 met de plaatsing door de respondent van zichzelf op de links-rechts schaal, en het aantal maatregelen uit de tweede groep correleert $+0.72$ met deze zelfplaatsingsscore. De eerste groep maatregelen krijgt vooral instemming van respondenten die zichzelf links plaatsen op de links-rechts schaal. De tweede groep maatregelen krijgt vooral instemming van respondenten die zichzelf rechts plaatsen op de links-rechts schaal. In tegenstelling tot opvattingen over belangrijkheid van politieke problemen zijn opvattingen over de richting waarin ze moeten worden opgelost dus wel te representeren in termen van een één dimensionaal links-rechts continuüm, zoals dat werd voorgesteld in Figuur 1.

De voorgestelde maatregelen met betrekking tot 'Verkleining van regionale economische verschillen', 'Versnel de Europese integratie' en 'Houdt meer rekening met eigen belang bij hulp aan de Derde Wereld' passen niet in de structuur die voor de overige twaalf maatregelen gevonden werd. Dit betekent

nog niet dat instemming met deze uitspraken geïnterpreteerd moet worden volgens één of meer andere criteria. Het is ook mogelijk dat respondenten wel menen eenzelfde links-rechts criterium te gebruiken, maar dat blijkt dat er geen cognitieve overeenstemming bestaat over de positie van deze maatregelen op een links-rechts dimensie. Dit is in principe na te gaan wanneer we afzonderlijke kennis zouden hebben van de plaats op de links-rechts dimensie van deze maatregelen, zoals door de respondenten wordt waargenomen. Deze informatie is evenwel niet gevraagd. In verder onderzoek zouden deze twee verklaringen (andere criteria versus dezelfde criteria zonder cognitieve overeenstemming) met elkaar vergeleken moeten worden.

In de aan de respondenten voorgelegde vragenlijst werd eerst gevraagd naar het oordeel over voorgestelde maatregelen, voordat naar de belangrijkheid van de problemen werd gevraagd. Nu blijkt dat van de vijftien voorgelegde politieke problemen er dertien waren, waarvan respondenten die het eens waren met de voorgestelde maatregel het bijbehorende politieke probleem belangrijker vonden dan respondenten die het met de voorgestelde maatregel oneens waren. Dit wekt de suggestie dat de belangrijkheid van een politiek probleem afhangt van de manier waarop voorgestelde maatregelen worden gepresenteerd. Er waren echter twee politieke problemen, waarvoor deze samenhang niet opging. De maatregelen met betrekking tot 'Abortus' en 'Houdt meer rekening met eigen belang bij hulp aan de Derde Wereld' waren de twee uitzonderingen. Voor deze twee voorgestelde maatregelen gold dat respondenten die het hiermee oneens waren, de problemen juist belangrijker vonden dan zij, die het er wel mee eens waren. Ofwel: diegenen die vonden dat de vrouw niet moet beslissen inzake een abortus vonden 'Abortus' meestal belangrijker dan diegenen die vonden dat de vrouw wel moet beslissen inzake een abortus. Eveneens vonden diegenen, die het niet eens waren met de stelling dat meer rekening gehouden moest worden met de eigen belangen bij het geven van hulp aan de Derde Wereld, deze problematiek belangrijker dan diegenen die het wel eens waren met deze stelling. Deze laatste bevinding pleit tegen de suggestie dat politieke problemen belangrijker worden gevonden, naarmate men het meer eens kan zijn met suggesties ter oplossing van het probleem.

structuur in sympathie oordelen voor politieke organisaties

De respondenten werd gevraagd om elf politieke partijen en elf belangenorga-

nisaties een sympathie-score te geven tussen de 10 (erg sympathiek) en 0 (erg onsympathiek). Een sympathie-score voor de eigen partij (PvdA voor de PvdA'ers, idem CDA, VVD en D66) werd niet gevraagd, maar werd als maximaal (10) verondersteld.

Een ontvouwinganalyse op de sympathie-scores voor de politieke partijen(14) laat zien dat sympathie-scores voor 8 van de 11 partijen onderling samenhangen op de manier zoals dat in een ontvouwingsschaal wordt verwacht. De gevonden ordening van de partijen wordt gegeven in Tabel 3. Sympathie-scores voor drie partijen zijn onvoldoende te representeren in de gevonden structuur voor de acht overige partijen: voor de BP, de CPN, en voor DS'70. Bovendien bestaan er onder vier partijen (CDA, VVD, GPV en SGP) enige verstoringen van de één-dimensionele ontvouwingsrepresentatie. Desalniettemin zijn aan de meeste voorwaarden voor representatie van de sympathie-scores in een één-dimensionele schaal voldaan.

Om na te gaan of deze ordening van politieke partijen geïnterpreteerd kan worden in termen van een links-rechtsschaal, kreeg elke schaalbare politieke partij een rangnummer van 1 tot en met 8: PSP kreeg de waarde 1 en SGP kreeg de waarde 8. Elke respondent kreeg als score het gemiddelde van de waarden van de twee partijen, die hij het meest sympathiek vond. In dit geval zijn dit dus het rangnummer van de eigen partij en het rangnummer van de partij die daarna het meest sympathiek werd gevonden. Deze score werd gecorreleerd met zijn zelfplaatsingsscore op de links-rechtsschaal. De correlatie bedroeg +0.72. Deze hoge correlatie steunt de interpretatie van de gevonden ontvouwingsschaal in termen van een onderliggende links-rechts-dimensie.

Dat de BP, CPN en DS'70 in deze schaal niet passen, kan als volgt verklaard worden. Aan de BP en CPN wordt door vrijwel elke ondervraagde partij afgevaardigde een lage sympathie score gegeven. Een representatie aan de uiteinden van de schaal (als eerste of als laatste partij) zou de minste verstoringen geven van een ontvouwingsrepresentatie. Omdat de BP echter toch enkele malen een hoge sympathie score krijgt van respondenten die ook de CDA een hoge sympathie score geven, en de CPN ook enkele malen een hoge sympathie score krijgt van respondenten die ook de PvdA een hoge sympathie score geven, ontstaan er teveel verstoringen wanneer CPN als eerste of als laatste partij wordt gerepresenteerd. Het is mogelijk dat dit verschijnsel

zich minder sterk zou hebben voorgedaan wanneer ook partij afgevaardigden van de kleinere partijen onderzocht zouden zijn. DS'70 zou, indien te representeren in een ontvouwingsschaal, tussen D66 en het CDA komen te liggen. Er zijn echter zoveel respondenten die wel D66 en CDA samen tot de meest sympathieke partijen rekenen, maar niet DS'70, dat een representatie van DS'70 teveel verstoringen veroorzaakt. Kennelijk bestaat er geen *cognitieve* overeenstemming over de plaats van DS'70 op de links-rechts dimensie.

Tabel 3. Resultaat ontvouwinganalyse op 'pick 3/10' data voor politieke partijen. (Positief alternatief: drie meest sympathieke organisaties).

Schaalwaarde voor schaal als geheel: $H=0.63$. $N=538$.

	$p(i)$	$H(i)$
PSP	0.35	0.59
PPR	0.53	0.56
PvdA	0.60	0.61
D66	0.67	0.62
CDA	0.36	0.62
VVD	0.31	0.67
GPV	0.11	0.71
SGP	0.07	0.78

Sympathie-scores voor pressiegroepen zijn op dezelfde wijze geanalyseerd als sympathie-scores voor politieke partijen. Van de elf onderzochte pressiegroepen bleken er zeven organisaties in een ééndimensionele structuur te representeren. Bovendien bleek dat er niet één maar twee verschillende zeven-tallen van organisaties te representeren zijn in een ééndimensionele ontvouwingsschaal, die elkaar gedeeltelijk overlaptten. De twee zeven-tallen zijn te vinden in Tabel 4. Twee organisaties zijn in geen van beide schalen te representeren: het ANBTB en de KNOV. In beide gevallen lijkt dit beter te verklaren uit gebrek aan cognitieve overeenstemming over hun plaats in de ontvouwingsschaal dan uit het hanteren van andere criteria. Twee organisaties passen wel in de eerste schaal, maar niet in de tweede (en omgekeerd). De eerste schaal vertoont meer verstoringen van de ééndimensionele ontvouwings-

representatie dan de tweede. Alle verstoringen in de eerste schaal hebben betrekking op de Christelijke organisaties CNV, NCW, CBTB en NCOV. Het onderscheid tussen de eerste en de tweede schaal, alsmede de verstoringen in de eerste schaal wijst erop dat sympathie-scores voor een aantal pressiegroepen ook gebaseerd zijn op de religieuze herkomst van deze groepen. Echter, de organisaties die de term 'Christelijk' in hun naam voeren kunnen moeilijker worden geordend naar de mate waarin ze wel of niet christelijk zijn. Het onderscheid 'Christelijk - niet-Christelijk' lijkt een *dichotoom* onderscheid te zijn, en niet een *continuum*, zoals de links-rechts dimensie. De ontvouwbare schaal van zeven pressiegroepen blijkt, evenals de vorige ontvouwbare schalen, wel in termen van een onderliggende links-rechts dimensie te kunnen worden geïnterpreteerd: de correlatie tussen de scores voor respondenten op de tweede ontvouwingsschaal voor pressiegroepen en de score op de links-rechts zelfplaatsingsschaal was +0.74.

Tabel 4. Resultaten ontvouwinganalyse op 'pick 3/11' data voor pressiegroepen. (Positief alternatief: drie meest sympathieke organisaties; zie voor de afkortingen bijlage 1).

SCHAAL 1

H=0.86. N=464.

	p(i)	H(i)
NVV	0.65	0.93
FNV	0.67	0.90
NKV	0.65	0.90
CNV	0.24	0.79
NCW	0.27	0.80
CBTB	0.29	0.80
NCOV	0.23	0.85

SCHAAL 2

H=0.86. N=516.

	p(i)	H(i)
NVV	0.67	0.93
FNV	0.69	0.91
NKV	0.66	0.85
BLHP	0.22	0.79
VNO	0.25	0.81
NCW	0.29	0.87
NCOV	0.21	0.84

relaties tussen verschillende typen van politieke opvattingen

Tot dusver zijn de relaties tussen politieke opvattingen *binnen* eenzelfde type opvattingen geanalyseerd: belangrijkheids-oordelen, opvattingen over

politieke maatregelen en sympathie-scores voor organisaties die zich met de oplossing van politieke problemen bezig houden. Het belangrijkste structurerende element in deze opvattingen was, zo hebben we gezien, een onderscheid tussen 'links' en 'rechts': een tweedeling bij de belangrijkeheidsoordelen, en een continuüm bij de overige opvattingen. In deze paragraaf worden de relaties *tussen* de verschillende typen besproken.

De thans bestaande data-analyse modellen laten niet toe dat alle tot dusver geanalyseerde politieke opvattingen in één gemeenschappelijke analyse tegelijkertijd worden gerepresenteerd. Verschil in vraagstelling bij de diverse typen van politieke opvattingen maakt onderlinge vergelijkbaarheid onmogelijk. Omdat de vragen over sympathie voor pressiegroepen en voor politieke partijen wel op gelijke manier waren gesteld, is het bij deze beide groepen organisaties wel mogelijk te proberen ze in één schaal te representeren. Tabel 5 geeft de resultaten van deze analyse.

Tabel 5. Resultaten ontvouwingsschaal voor de vijftien ontvouwbare partijen en pressiegroepen. (Positief alternatief: vijf meest sympathieke organisaties).

H=0.72. N=322.

	p(i)	H(i)
PSP	0.27	0.66
PPR	0.32	0.60
NVV	0.54	0.83
PvdA	0.58	0.80
FNV	0.56	0.82
NKV	0.35	0.72
D66	0.52	0.64
BLHP	0.28	0.70
CDA	0.29	0.66
VNO	0.32	0.72
NCW	0.32	0.76
NCOV	0.27	0.73
VVD	0.26	0.69
GPV	0.08	0.68
SGP	0.05	0.68

De acht schaalbare politieke partijen en de zeven schaalbare pressiegroepen (tweede schaal) leveren een ontvouwingsschaal op met zeer acceptabele schaalcoëfficiënten. Deze schaal wijst erop, dat sympathieoordelen over politieke partijen en over pressiegroepen volgens eenzelfde criterium plaatsvinden. Nadeel van deze ontvouwinganalyse is dat ze uitsluitend kan worden uitgevoerd op de antwoorden van die respondenten die hun (in dit geval) vijfde meest sympathieke organisatie een andere sympathie-score geven dan hun zesde. Respondenten voor wie de vijfde en zesde hoogste sympathie-scores gelijk zijn kunnen niet bij de analyse worden betrokken.

Relaties tussen verschillende typen van politieke opvattingen zullen dan ook worden geanalyseerd door de index- en schaalscores, die gevonden zijn in de voorgaande analyses, met elkaar te correleren. Tabel 6 geeft de correlaties tussen deze scores.

Tabel 6. Product moment correlaties tussen de vier verschillende typen van politieke opvattingen.

- A: vier-punts index van belangrijkheid van problemen uit Groep 1 (problemen van 'rechtse' mensen);
B: schaalscore op cumulatieve schaal van 'linkse' maatregelen (codering omgedraaid);
C: schaalscore op cumulatieve schaal van 'rechtse' maatregelen;
D: schaalscore op ontvouwingsschaal van politieke partijen;
E: schaalscore op ontvouwingsschaal van pressiegroepen;
F: score op tien-punts links-rechts zelfplaatsingsschaal.

	A	B	C	D	E
B	0.37				
C	0.47	0.47			
D	0.43	0.58	0.67		
E	0.42	0.53	0.73	0.80	
F	0.41	0.60	0.72	0.72	0.74

De correlaties met de vier-punts belangrijkheidsindex zijn het laagst. Van deze variabele was evenwel al opgemerkt dat er een grote mate van overeenstemming onder de respondenten bestond en dat deze variabele dus een kleine variantie heeft. De overige correlaties zijn vrij hoog vergeleken met correlaties die in een dergelijk attitude onderzoek worden verkregen en geven geen aanleiding de hypothese te verwerpen dat er een dominant politiek referentiekader is, dat kan worden beschreven in termen van een ééndimensionele links-rechts dimensie.

Slotopmerkingen

In de inleiding werd verwacht dat opvattingen over politieke zaken onderling samenhangen en dat zo'n samenhang kan worden beschreven in termen van een ééndimensionele links-rechts dimensie. Deze hypothese kan niet worden verworpen. De samenhang, die gevonden wordt tussen politieke opvattingen van Nederlandse partij-afgevaardigden, is niet alleen sterk bij de afgevaardigden van de vier Nederlandse partijen, maar ook bij afgevaardigden uit alle 65 partijen binnen de Europese Gemeenschap die onderzocht zijn. De in dit artikel gepresenteerde conclusie, dat de links-rechts dimensie het dominante criterium is volgens welke de meeste politieke opvattingen worden gestructureerd, geldt eveneens in het algemeen binnen alle landen van de Europese Gemeenschap.(15)

Deze bevindingen kunnen licht als triviaal gezien worden. De begrippen links en rechts komen in het dagelijkse politieke spraakgebruik zo veelvuldig voor, dat op het eerste gezicht nauwelijks van een interessant onderzoeksresultaat gesproken lijkt te kunnen worden. De schijn bedriegt echter. De voorliggende bevindingen zijn complexer dan aanvankelijk lijkt. In de eerste plaats kunnen niet alle typen van politieke opvattingen worden gerepresenteerd in een *continuum*, maar geldt bij de belangrijkheidsoordelen slechts een *dichotoom* onderscheid tussen links en rechts. In de tweede plaats kunnen niet alle objecten van politieke opvattingen op het links-rechts continuum worden gerepresenteerd. De abortusproblematiek, versnelling van de Europese integratie of sympathie voor DS'70, de ANBTB of de KNOV onttrekken zich aan een dergelijke representatie. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat, hoewel alle respondenten wel een links-rechts criterium hanteren, ze het met elkaar niet eens blijken te zijn over hoe links of hoe

rechts bepaalde problemen of organisaties nu wel zijn. Vervolgens is gesugereerd dat personen niet als een punt op een links-rechts schaal gerepresenteerd zouden moeten worden, maar als een *gesloten interval*. Deze suggesties kunnen worden gezien als een nadere specificatie van Converse's (16) 'black and white model', waarin hij voorstelt om personen die geïnteresseerd zijn in politieke zaken ('witte' personen) wel te representeren op een onderliggende dimensie, en om mensen die niet geïnteresseerd zijn in politieke zaken ('zwarte' personen) niet te representeren. 'Wel representeren' bij Converse komt neer op 'representatie in een enkel punt', en 'niet representeren' bij Converse komt neer op 'representatie als een oneindig breed interval'. In de hier geformuleerde suggestie zijn dit de twee extreme mogelijkheden. In nader onderzoek zou geprobeerd kunnen worden de breedte van zo'n representatie-interval te bepalen, en zouden de assumpties van dit 'black and white' model toetsbaar gemaakt kunnen worden.(17)

Naast het links-rechts criterium vallen nog andere te ontwaren. Bij de representatie van samenhang tussen sympathie oordelen voor pressiegroepen, speelt bijvoorbeeld een religieus criterium een rol. Dit fungeert echter niet als *continuum*, maar als een *dichotoom* onderscheid. Bovendien blijkt dit criterium niet zo dominant te zijn als de links-rechts dimensie. Voor bepaalde keuzes, zoals bij het voorspellen van stemgedrag, kan het keuzeproces wellicht als een tweetrapsproces worden gezien, waarbij verschillende criteria een rol spelen: in de eerste plaats de bepaling van welke politieke partijen binnen het representatie-interval van een respondent vallen en vervolgens de uiteindelijke keuze onder de partijen binnen dat interval. Deze laatste keuze zal te maken hebben met criteria of referentiekaders die onafhankelijk zijn van de plaats van de partijen op het links-rechts continuum. Voorbeelden hiervan kunnen zijn: identificatie met de politieke leiders, regionale voorkeuren, of religie. Verder bleek ook bij de analyse van belangrijkheids-oordelen dat criteria, waarover respondenten het wel met elkaar eens waren (zoals het aantal personen dat getroffen wordt, etc.), een voorname rol kunnen spelen.

Hoewel aan CDA-respondenten niet een zelfplaatsingsscore op een tien-punts-links-rechtsschaal is gevraagd, kunnen zij op basis van de beschikbare informatie over hun politieke opvattingen wel worden geplaatst op een links-rechts dimensie. Op basis van hun opvattingen over de belangrijkheid van politieke

problemen en hun opvattingen over voorgestelde maatregelen blijkt dat de groep van CDA-respondenten op elk van de geconstrueerde index- en schaalscores een gemiddelde waarde krijgt, die ligt tussen de gemiddelde waarden voor D66- en VVD-respondenten, zie Tabel 7.

Tabel 7. Gemiddelde schaalscores per partij

L-R: links-rechts zelfplaatsingsschaal (1=links; 10=rechts);

BEL: vier=punts index van belangrijkheid van problemen uit eerste groep (rechtse problemen);

LIN: cumulatieve schaalscore op schaal van linkse maatregelen;

REC: cumulatieve schaalscore op schaal van rechtse maatregelen.

	L-R	BEL	LIN	REC
PvdA	2.8	0.7	3.8	0.5
D66	4.0	1.0	2.9	0.6
CDA	-	1.3	2.1	1.2
VVD	6.5	2.6	1.8	2.1

Omdat een dominant politiek referentiekader opvattingen over zoveel politieke objecten incorporeert, is het in de eerste plaats noodzakelijk *eenvoudig* en in de tweede plaats noodzakelijk *vaag*. Het is zelfs zodanig vaag dat het welhaast triviaal genoemd kan worden: een standpunt is 'links' of 'rechts' omdat iedereen het 'links' of 'rechts' noemt. Hoe dat proces van definiëring plaatsvindt is een afzonderlijk en niet gering probleem. Hier volstaat de opmerking dat de classificatie van een opvatting als 'links' of 'rechts' als feit in empirisch politicologisch onderzoek wordt aangetroffen, en dat de vraag *waarom* dat zo is aan die constatering niets af of toe doet. Uiteraard is ook dat een vraag die om nader onderzoek roept.

Noten:

1. Dit artikel is een bewerking van de Nederlandse onderzoekresultaten uit mijn proefschrift (Van Schuur, 1984). Een eerdere versie van dit artikel werd gepresenteerd aan de Werkgemeenschap "Nederlandse Politiek" op het Politicologenetmaal van de Kring voor Wetenschap der Politiek, 23-24 mei 1985, te Amersfoort.

2. Hij of zij. Onderscheid naar geslacht wordt hiermee niet geïmpliceerd.
3. De Swaan, 1973; Inglehart and Klingemann, 1976, Castles and Mair, 1984, Wolters, 1985.
4. Inglehart and Klingemann, 1967, p. 243.
5. Lipset, 1954, p. 1135.
6. Lipset and Rokkan, 1967.
7. Croon en Stouthard, 1984; Niemöller en Van der Eijk, 1985a.
8. Lipschits, 1969.
9. Converse, 1970; Van Deth, 1984.
10. Middendorp, 1978.
11. Het Middle Level Elites Project is een project van de European Election Study. Dit onderzoek verenigde drie projecten: het Europese Middenkader-project, een verkiezingsonderzoek, en interviews met kandidaten voor het Europese Parlement. Het Middle Level Elite Project werd georganiseerd door Karlheinz Reif (Mannheim) en Roland Cayrol (Parijs). De Nederlandse projectleider was Isaac Lipschits. Verdere Nederlandse deelnemers waren Ruud Koole, Paul Lucardie, Bert Middel, Frans Stokman, Wijbrandt van Schuur en Michiel de Vries. Eerdere artikelen over dit project verschenen o.a. in Acta Politica (Middel en Van Schuur, 1981) en Van Schuur en De Vries, (1985).
12. Van Schuur, 1984.
13. Kiers, 1986; zie ook de oorspronkelijke versie van dit paper voor het Politicologenetmaal 1985. (cf. noot 1)
14. pick 3/10.
15. Van Schuur, 1984.
16. Converse, 1970.
17. Zie Niemöller en Van der Eijk (1985b) voor een vergelijkbare suggestie.

Bijlage 1

Formulering van de gebruikte vragen

vraag over opvattingen over politieke maatregelen

Hieronder ziet u een lijst met belangrijke politieke onderwerpen. Wilt u bij elk onderwerp aangeven of u het wel of niet eens bent met de voorgestelde maatregelen? (Eén antwoord aankruisen). De antwoordmogelijkheden zijn: sterk voor, voor, geen mening, tegen en sterk tegen.

1. Het bestrijden van de inflatie.
2. Het versnellen van het proces van de Europese integratie.
3. Het beperken van de overheidscontrole over de particuliere ondernemingen.
4. Het aan vrouwen toestaan zelf over zaken betreffende abortus te beslissen.
5. Het bestrijden van de werkloosheid.
6. Het zich verdedigen tegen de supermachten.
7. Het invoeren van de zwaarste straffen tegen terreurdaden.
8. Het ontwikkelen van kernenergie teneinde tegemoet te komen aan onze toekomstige energiebehoefte.
9. Het verscherpen van de controle op de activiteiten van de multi-nationale ondernemingen.
10. Het leveren van meer inspanningen om het milieu te beschermen.
11. Het ontwikkelen van een beleid gericht op opheffing van de economische verschillen tussen de regio's.
12. Het effectueren van het beginsel van gelijke mogelijkheden voor mannen en vrouwen.
13. Het laten stijgen van de militaire uitgaven.
14. Het verkleinen van de inkomensverschillen.
15. Het meer rekening houden met onze eigen belangen bij het geven van hulp aan de Derde Wereld.

vraag over de belangrijkheid van politieke problemen, onmiddellijk volgend op bovenstaande vraag:

Onafhankelijk van de te nemen specifieke maatregelen, welke van de bovenstaande onderwerpen beschouwt u als

- o het meest belangrijk: onderwerp nummer —
- o het op één na meest belangrijk: onderwerp nummer —
- o het op twee na meest belangrijk: onderwerp nummer —

vraag over de sympathie voor politieke organisaties

Wij willen graag weten hoe u denkt over enige andere politieke partijen in Nederland. Kunt u de genoemde partijen elk afzonderlijk een puntenwaardering geven en wel tussen de 0 (zeer sterke afkeer) en de 10 (zeer sterke sympathie)?

de volgende politieke partijen werden in de analyses gebruikt:

BP CDA CPN D66 DS'70 GPV PPR PSP PvdA SGP VVD

Direct hierop aansluitend werd de volgende vraag gesteld:

En hoe denkt u over de volgende organisaties?

De volgende organisaties werden aangeboden:

VNO (Ver. Ned. Ondern.)	NCW (Ned. Christ. Werkg.)
FNV (Fed. Ned. Vakver.)	NVV (Ned. Verb. v. Vakver.)
NKV (Ned. Kath. Vakv.)	CNV (Christ. Nat. Vakv.)
KNOV (Kon. Ned. Ondern. Verb.)	NCOV (Nat. Christ. Ondern. Verb.)
CBTB (Christ. Boeren- en Tuindersbond)	ANBT (Alg. Ned. B en T Bond)
Unie BLHP (Bond v. Hoger en Leidingg. personeel)	

Literatuur

1. Castles, F.G. and P. Mair (1984). Left-right political scales: Some 'expert' judgments. *European Journal of Political Research*, 17, 73-88.
2. Converse, P.E. (1970). Attitudes and non-attitudes: continuation of a dialogue. In: E.R. Tufte (ed.). *The quantitative analysis of social problems*. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 206-261.
3. Croon, M. en Ph. Stouthard (1984). De links-rechtsschaal. Een commentaar bij het proefschrift van Van der Eijk en Niemöller. *Acta Politica*, 19, 343-357.
4. Deth, J.W. van (1984). *Politieke waarden*. Amsterdam: CT Press.
5. Inglehart, R. and H.D. Klingemann (1976). Party identification, ideological preferences and the left-right dimension among Western publics. In: I. Budge, I. Crewe and D. Farlie (eds.), *Party identification and beyond*. New York: Wiley.

6. Kiers, H. (1986). Multidimensionele ontvouwing als principale componenten analyse. RU Groningen, intern rapport.
7. Lipschits, I. (1969). *Links en rechts in de politiek*. Meppel: Boom.
8. Lipset, S.M., P.F. Lazarsfeld, A.H. Barton and J. Linz (1954). The psychology of voting: An analysis of political behavior. In: G. Lindzey (ed.), *Handbook of social psychology*, Vol. 2, Reading, Mass.: Addison-Wesley.
9. Lipset, S.M. and S. Rokkan (eds.) (1967). *Party systems and voter alignment: Cross-national perspectives*. New York: The Free Press.
10. Middel, L.P. en W.H. van Schuur (1981). Dutch party delegates. *Acta Politica*, 16, 241-263.
11. Middendorp, C.P. (1978). *Progressiveness and conservatism: The fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to social class*. The Hague: Mouton.
12. Niemöller, B. en C. van der Eijk (1985a). De betekenis van links-rechts in electoraal onderzoek. *Acta Politica*, 20, 45-58.
13. Niemöller, B. and C. van der Eijk (1985b). Conceptual and methodological issues in relation to left and right: point versus interval approaches. Paper presented at the IPSA World Congress in Paris, July 1985.
14. Schuur, W.H. van en M.S. de Vries (1985). Are party activists parochial? *Acta Politica*, 20, 177-192.
15. Schuur, W.H. van (1984). *Structure in political beliefs, a new model for stochastic unfolding with application to European party activists*. Amsterdam: CT Press.
16. Swaan, A. de (1973). *Coalition theories and cabinet formations*. Amsterdam: Elsevier.
17. Wolters, (1985). *Decision making in the European Parliament*. Uchelen: (unpublished manuscript).

AANWINSTENLIJST 1985

Overzicht van de door het DNPP in 1985 verworven schenkingen en aangeschafte werken, opgesteld door Ida Noomen

De lijst is als volgt ingedeeld:

1. boeken (voor zover niet onder 2): in alfabetische volgorde
2. publikaties door of over partijen en/of verwante instellingen: per partij geordend; daarbinnen alfabetisch op hoofdwoord (auteur of eerste woord van titel)
3. tijdschriften
4. doctoraalscripties
5. overig materiaal (geluidsopnamen, verkiezingsprogramma's, e.d.).

Het materiaal is deels verworven door schenkingen, deels door eigen aanschaf. Schenkingen ontving het DNPP evenals in de voorgaande jaren van alle politieke partijen en van enkele instellingen en particulieren. Deze schenkingen zijn door middel van een (*) in de lijst aangegeven.

1. BOEKEN

Achtergronden stemgedrag Almere: een onderzoek in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Amsterdam: Veldkamp Marktonderzoek, 1984.

Banning, W. De dag van morgen: schets van een personalistisch socialisme, richtpunt voor de vernieuwing van ons volksleven. 2e dr. Amsterdam: Ploegsma, 1946. 167 blz.

Bervoets, J.A.A., en I.P.P. Gardien. Plaatsingslijst van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie en daaraan voorafgaande liberale bewegingen (1900) 1945-1966. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, 1978. 31 blz.

Biografisch woordenboek van Nederland, dl. 2. Onder eindred. van J. Charité. Amsterdam: Elsevier, 1985. 650 blz. (Rijksgeschiedkundige publicatiën).

Boersma, Jaap, en Jeroen Terlingen. Wat ik nog zeggen wilde. 2e dr. Amsterdam: Sijthoff, 1985. 168 blz.

Christelijke politiek vandaag. (Door) C.P. van Dijk e.a. Kampen: Kok, (1984). 157 blz. (Reformatiereeks. Rubriek algemeen; dl. 10).

- Cohen, R. Socialisten in Europa: de samenwerking van de socialistische partijen in het kader van de Europese Gemeenschap 1952-1972. Antwerpen (etc.): Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1974. 166 blz.
- Cook, Chris, & John Paxton. European political facts, 1848-1918. London (etc.): Macmillan, 1978. VIII, 342 blz.
- Cornelissen, Igor, Ger Harmsen & Rudolf de Jong. De taaie rooie rakkers: een documentaire over het socialisme tussen de wereldoorlogen. Utrecht: Ambo-Boeken, 1965. 317 blz.
- Cort van der Linden, P.W.A. Richting en beleid der liberale partij. Groningen: Wolters, 1886. VIII, 227 blz.
- Daalder H. Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek. Assen: Van Gorcum, 1974. 78 blz.
- Delgaauw, Gerardus Johannes Jacobus Antonius. De staatsleer van Hoedemaker: een bijdrage tot de kennis van de christelijk-historische staatsopvatting. Kampen: Kok, 1963. 180 blz. (Proefschrift Amsterdam, VU).
- Dowe, Dieter. Führer zu den Archiven, Bibliotheken und Forschungseinrichtungen zur Geschichte der europäischen Arbeiterbewegung. Bonn: Verlag Neue Gesellschaft, 1984. 227 blz. (Archiv für Socialgeschichte; Beiheft 11).
- Drift en koers: een halve eeuw sociale verandering in Nederland. Onder red. van A.N.J. den Hollander e.a. 3e dr. Assen: Van Gorcum, 1968. viii, 331 blz.
- Duffhues, Ton, Albert Felling en Jan Roes. Bewegende patronen: een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980. Nijmegen (etc.): Katholiek Documentatie Centrum (etc.), 1985. 333 blz. (Publikaties van het Katholiek Documentatie Centrum; 12).
- Eigeman, J.A. Politieke oprechtheid in een nationale partij-groepeering. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1931. xv, 159 blz.
- Elzinga, D.J. De financiële positie van de leden der Staten-Generaal. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985. 253 blz. (Nederlands parlamentsrecht; monografie 1).
- Esveld, N.E.H. Treub: over de drempel der nieuwe samenleving. Assen: Van Gorcum, 1958. 444 blz. (Ons XXste eeuwse verleden in memoires en biografieën; 2).
- Gribling, Jacobus Petrus. Willem Hubert Nolens, 1860-1931: uit het leven van

- een priester-staatsman. Assen: Van Gorcum, 1978. xxiv, 379 blz. (Maaslandse monografieën; 26).
- Hahn, K.J. Standplaats Europa: memoires van een christen-democraat. Weesp: De Haan, 1984. 217 blz.
- Hans, D. Het Nederlandse parlement: korte schets onzer volksvertegenwoordiging. Amsterdam: Van Kampen, 1911. xii, 239 blz.
- Hartogh, Gerrit Martinus den. Groen van Prinsterer en de verkiezingen van 1871: een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij. Kampen: Kok, 1933. xi, 281 blz. (Proefschrift Amsterdam, VU).
- Havenaar, R. Anton Adriaan Mussert: verrader voor het vaderland: een biografische schets. 2e, aangevulde dr. Den Haag: Kruseman, 1984. 130 blz.
- Hondius, Henk, en Margreet Schrevel. Inventaris van het archief van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), 1894-1946. Amsterdam: Sticht. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, (1985). 210 blz. (*)
- Horst, J.J. van der. Geen ideaalmensen: de Schiedamse SDAP tot 1917. Schiedam: Fonds Historische Publikaties met medew. van Stichting de Groot Fonds en Stichting Cultureel Fonds, 1984. 259 blz.
- Houten, S. van. Bijdragen tot den strijd over God, eigendom en familie. Haarlem: Tjeenk Willink, 1878. 235 blz.
- Hulst, J.W. van. Gerretson dichterbij. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1985. 175 blz.
- Illusie of monsterverbond: mogelijkheden en grenzen van een PvdA-VVD coalitie. Onder red. van P.F. Maas, F.L.M. Lafort, J.M.M.J. Clerx. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1984. 132 blz. (Nederlandse Parlementaire Reeks; 1).
- Internationaal socialisme: teksten van revolutionaire socialisten 1911-1942, Henk Sneevliet, Ab Menist, Willem Dolleman. (Red.: Tinus de Winter e.a.) Rotterdam: Herdenkingscomité 13 April 1942 - 16 October, 1984 (Rotterdam: Van Lambaart/Gramo). 108 blz.
- Irwin, G.A., J. Verhoef en C.J. Wiebrens. Nationaal kiezersonderzoek 1977. Codeboek dl. 1-2.

Dl. 1: Variabelen.

Dl. 2: Bijlagen.(*)

Jaarboek, Het tweede, voor het democratisch socialisme. Onder red. van Jan Bank, Martin Ros en Bart Tromp. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1980. 267 blz. (Links Klassiek; nr. 4).

Jaarboek, Het zesde, voor het democratisch socialisme. Onder red. van Jan Bank, Paul Kalma, Martin Ros e.a. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1985. 205 blz.

Janse, A. Nationaal-socialistische fascistien-politiek: gezien in den levensgang van Mussolini en in de propaganda zijner geestverwanten in Nederland. 2e (bijgewerkte) druk. Aalten: De Graafschap, 1933. 124 blz.

Jonge, A.A. de. Stalinistische herinneringen. Den Haag: Kruseman, 1984. 128 blz.

Kiezer en verkiezing: verslag van een onderzoek met betrekking tot de verkiezingen van 1956 in Nieuwer-Amstel voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Amsterdam: Instituut voor Wetenschap der Politiek van de Universiteit, 1963. 176 blz.

Kossmann, E.H. De Lage Landen 1780-1940: anderhalve eeuw Nederland en België. 4e, bijgew. ed. Amsterdam (etc.): Elsevier, 1984. 618 blz.

Kroes, R. New Left, Nieuw Links, New Left: verzet, beweging, verandering in Amerika, Nederland, Engeland. Alphen aan den Rijn: Samsom, 1975. 130 blz. (Serie maatschappijbeelden; 26).

Lucardie, Paul. Nederland stromenland: een geschiedenis van de politieke stromingen. Leiden: Stichting Burgerschapskunde, 1985. 128 blz.(*)

Lijphart, Arend. Democracies: patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries. New Haven (etc.): Yale University Press, 1984. xv, 229 blz.

Mulder, H.W.J. Groen van Prinsterer: staatsman en profeet. Franeker: Wever, 1973. 140 blz.

Nederland in oorlogstijd: klankbeelden uit het SFW-Historisch Archief. Utrecht: Sticht. Film en Wetenschap, ca. 1984.(*)

"Opdracht, De": een K.V.P. verkiezingsfilm (1956): docentenhandleiding. Samenst. J.R.A. Pet. Utrecht: S.F.W. mediacheek, 1985. 29 blz.(*)

Parlement en kiezer: jaarboekje samengesteld door F.K. van Iterson.

's-Gravenhage: Nijhoff, 1947. Jrg. 31, (1947/48), 323 blz.

Parlement en kiezer: jaarboek 1983/1984. Samengesteld door P. Goossen en G.G.J. Thissen. Leiden: Nijhoff, 1985. 359 blz.

Pieter Sjoerds Gerbrandy: herdenkingsbundel, uitgegeven ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Pieter Sjoerds Gerbrandy. C. Bremmer, D.Th. Kuiper, A. Postma (red.). Franeker: Wever, 1985. 187 blz.

Political parties of the Americas: Canada, Latin America and the West Indies. Ed. by J. Alexander. Westport, Conn., (etc.): Greenwood press, 1982. 2 dl. (xix, ix, 864 blz.). (The Greenwood historical encyclopedia of the world's political parties.)

Politiek in Nederland. Red.: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf, J.J.A. Thomassen. 2e dr. Alphen aan den Rijn etc.: Samsom, 1985. 469 blz. (Serie maatschappij-beelden).(*)

Politiek veelstroomland. Leiden: Stichting Burgerschapskunde, 1985. Dl. 1. Dl. 1: Liberalisme. (Door) Paul Lucardie. 46 blz. (*)

Politieke opstellen 1983: jaarlijkse uitgave van het Centrum voor parlementaire geschiedenis van de Faculteit der rechtsgeleerdheid. Nijmegen: Katholieke Univ. Nijmegen, 1983. 81 blz. (*)

Postma, A. Het interpellatie- en vragenrecht van de Eerste en Tweede Kamer. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985. 137 blz. (Nederlands parlamentsrecht; monografie 2).

Puchinger, G. Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw. Amsterdam: Sijthoff, 1984. 393 blz.

Raalte, E. van. Dr. D. Bos: leven en werken van een Nederlands staatsman. Met een woord vooraf van de stichting Dr. D. Bosfonds. Assen: Van Gorcum (etc.), 1962. 321 blz. (Ons XXste eeuwse verleden: no. 4).

Relatie kiezers-beleidsvorming: kabinetsformatie, referendum en volksinitiatief, benoeming burgemeester en commissaris van de Koningin: rapport van de Staatscommissie van Advies inzake de Relatie Kiezers-Beleidsvorming (voorz. B.W. Biesheuvel). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1984. 231 blz.

Rogier, L.J., en N. de Rooy. In vrijheid herboren: Katholiek Nederland,

- 1853-1953. 's-Gravenhage: Uitg. Pax, 1953. 917, XXXIV blz.
- Romme, C.P.M. Nederlandsche sociale politiek. Hilversum: Brand, (1940).
131 blz. (Verkenningen. Serie 1, Beginselen en algemeene richt-
lijnen).
- RSV-enquête. 's-Gravenhage: Staatsuitg., 1984. 2 dl.
- Saris, W.E. Beslissingsproblemen van de ministerraad: enkele resultaten
van wetenschappelijk onderzoek. Amsterdam: Stichting voor Sociometrisch
Onderzoek, 1984. 58 blz. (Publicatie-reeks over beslissingsgedrag; 2)
Inaugurele rede, Universiteit van Amsterdam.
- Schendelen, M.P.C.M. van. Codeboek: de Nederlandse Europarlementariër.
Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1984. 195 blz.
- Staat en klassen in Nederland: de arbeidersbeweging in een periode van
aanpassing en ordening in Nederland 1918-1940. G.J. van Oenen (red.);
(met bijdr. van F.H. Becker e.a.). Amsterdam: Subfakulteit der Algemene
Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam,
1982. 2 dl. (689 blz.). (Mededelingen van de Subfakulteit der Algemene
Politieke en Sociale Wetenschappen; 28).
- Staaïj, Jacobus Arnoldus Marie van. De Katholieke partij en de handels-
politiek / door Jacobus Arnoldus Marie van Staaïj. (Z.pl.: z.u.),
1933. 119 blz. Proefschrift Rotterdam.
- Stahl, F.J. De politieke en kerkelijke partijen in Europa: academische
voorzittingen. Uit het Duitsch vert. door A. van der Linde. Nijmegen:
Blomhert, 1865. 407 blz. (*)
- Thurlings, J.M.G. De wankelende zuil: Nederlandse katholieken tussen assimi-
latie en pluralisme. 2e, verm. dr. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1978.
XI, 248 blz. (Sociologische monografieën) (Publicaties van het Katholiek
Documentatie Centrum; 1).
- Tjeenk Willink, H.D. De mythe van het samenhangend overheidsbeleid. Zwolle:
Tjeenk Willink, (1984). 26 blz. Inaugurele rede Tilburg.
- Vliegen, W.H. Die onze kracht ontwaken deed: geschiedenis der sociaal-
democratische arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren

van haar bestaan. Door W.H. Vliegen. Amsterdam: Ontwikkeling, 1923-1938. 3 dl.

Vliegen, W.H. De dageraad der volksbevrijding: schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland. Door W.H. Vliegen. 2e dr. Amsterdam: Ontwikkeling, 1921-1922. 2 dl.

Vondeling, Anne. Tweede Kamer: lam of leeuw? Amsterdam: Arbeiderspers, 1976. 280 blz. (Synopsis)

Vonhoff, H.J.L. De zindelijke burgerheren: een halve eeuw liberalisme; met een woord vooraf van P.J. Oud. 2e dr. Baarn: Hollandia, 1966. 272 blz. (*)

Werkgelegenheidsbeleid lagere overheden; Subsidiëring politiek-wetenschappelijke instituten en instituten voor politieke scholing en vorming; Grote stedenproblematiek. (Den Haag: Staatsuitg., 1985). 69 blz. (Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal; 2, UCV 52, 18 februari 1985).

Winkler Prins boek van het jaar 1950-1951, 1954-1956, 1958-1964. Amsterdam: W.P. Stichting (later Elsevier), 1951-1952, 1955-1957, 1959-1965. (*)

Wijnen, H.A. van. Willem Drees democraat. Weesp: Van Holkema & Warendorf, 1984. 227 blz. (H&W dossier).

Zondige, De, Riviëra van het katholicisme: een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975. Red. Tjitske Akkerman, Siep Stuurman. Met bijdragen van Paul Pennings e.a. Amsterdam: SUA, 1985. 263 blz.

Zwarte, De, kameraden: een geïllustreerde geschiedenis van de NSB. Onder red. van J. Zwaan, eindred.: Aukje Zondergeld-Hamer. Weesp: Van Holkema & Warendorf, 1984. 248 blz., (8) blz. foto's. (H&W dossier).

2. PUBLIKATIES PARTIJEN EN/OF VERWANTE INSTELLINGEN

Algemeen

Decentrale elektriciteitsopwekking: een map ten behoeve van raads- en statenleden van de linkse partijen, die aan kleinschalige en milieuvriendelijke energievoorziening willen werken. Samenstelling het Milieuberaad. Met bijdr. van Rien Braun e.a. Amsterdam: z.u., 1985. 28 blz., (5) blz.

Eijkman, J. Wij bouwen verder, maar op welken grondslag? Amsterdam: Ten Have, 1940. 24 blz.

Goudriaan, J. De eenheid der Nederlandsche democratie. Z.pl., Nederlandsche Beweging voor eenheid door democratie, ca. 1937. 29 blz. (E.d.D. serie; nr. 6).(*)

Heemskerck, Th. Een woord over de genummerde driestarren van Dr. Kuyper. Rotterdam: (z.u.), 1915. 26 blz.

Idsinga, J.W.H.M. van. (10 brochures uit de periode 1880-1903 op het gebied van staatsrecht).(*)

In deze buurt GEEN racisme. (Amsterdam): Anne Frank Stichting, ca. 1985. 3 dl.

Dl. 1: buurtactiviteiten

Dl. 2: cursussen

dl. 3: materiaaloverzicht.(*)

Indische pepertjes: wist U dat... Door insiders. 3e dr. Den Haag: (z.u.), 1947. 19 blz.

Jager, Freek de. Waarom Mussert? Amsterdam: De Amsterdamsche Keurkamer, z.j. 38 blz.(*)

Konferentiemap (van het) Links Overleg van CPN, PPR en PSP (op) 1 juni 1985. Z.pl.: Links Overleg van CPN, PPR en PSP, 1985. 64 blz.

Kort overzicht der rassenkunde: steunende op de "Rassenkunde des deutschen Volkes" door Hans F.K. Günther. Amsterdam: Uitg. Westland, 1943. 32 blz. (Westland-serie; 10).(*)

Kunst- en cultuurbeleid: de provincie naast rijk en gemeente. Onder red. van: Roel Pots, Marjolein van der Tweel. Haarlem/Amsterdam: Provinciaal Bestuur Noord-Holland/Boekmanstichting, 1985. 114 blz.(*)

Laagland, Herman. Het verband tusschen ras en cultuur. Amsterdam: Stichting "Der vaderen erfdeel" (Werkgemeenschap voor volkskunde), 1937. 24 blz.(*)

Levy, J.A. Doel, eisch en grens der vakvereeniging: rede gehouden in "Handelsbelangen" (voor de) Neutrale Vereeniging van Administratief Personeel in het Haven- en Dokbedrijf en den Groothandel te Amsterdam. 's-Gravenhage: Belinfante, 1903. 29 blz.

Limburg Brouwer, P.A.S. van. Stahl redivivus? 's-Gravenhage: Nijhoff, 1862. 24 blz.(*)

Oosterbaan, N. Socialisme en stofvergoeding. 3e dr. Sneek: J.W. Boeijenga, 1904. 47 blz.

Savornin Lohman, W.H. de. De verhouding tusschen het recht, den staat en de overheid. Amsterdam: J.A. Wormser, 1890. 47 blz. Academische rede Amsterdam, VU.

Schendelen, M.P.C.M. van. Over de kwaliteit van de Tweede Kamer. Alphen aan den Rijn: Samsom Tjeenk Willink, 1984. 51 blz. Inaugurele rede Rotterdam.

Snoeck Henkemans, J.R. Armverzorging: het Elberfeldsche en het Nederlandsche stelsel. Utrecht: G.J.A. Ruys, 1912. 33 blz. (Christendom en maatschappij; serie 4, nr. 7).

Stahl, Friedrich Julius. (17 Duitstalige brochures uit de periode 1827-1861). (*)

Tellegen, B.D.H. Stahl: eene toespraak. Groningen: Wolters, 1862. 32 blz. (*)

"Vereenigt U": pakket lesideeën over arbeid en arbeidersorganisatie in landbouw, strokarton en confectie, uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van een sociaal-democratische arbeidersbeweging in Groningen. Samengest. door: Wilto Groenendaal en Magdaleen Kingmans; met medew. van Wiebe Hoekstra en Bart Tammeling. Z.n.l.: z.u., (1985). 4 dl. (*)

Dl. 1: Docentenhandleiding.

Dl. 2: Landarbeid.

Dl. 3: Strokarton.

Dl. 4: Confectie.

Vries, E. de. Welvaartzorgen en welvaartzorg in Nederlandsch-Indië. (Z.pl.: z.u.), 1939. 32 blz. (Tijdseinen; 16).

Werken en verdienen: (propagandablaadje voor het tewerkstellen van Nederlandse arbeiders in Duitsland in de Tweede Wereldoorlog). Z.pl.: z.u., ca. 1941. (*)

Zwitser, Felix, en David Douwes. De vuile was van de Ekologische Beweging. 's-Hertogenbosch: DNA uitgeverij, 1985. 24 blz. (*)

Antirevolutionaire Partij

Beaufort, W.H. de. De Antirevolutionaire Partij en de Schoolkwestie. 's-Gravenhage: z.u., 1883. (21) blz. (*)

Berghuis, W.P. Geen afbraak maar groei: openingsrede... gehouden op het

- Partij Convent op zaterdag 13 oktober 1962 te Utrecht. 's-Gravenhage: Antirevolutionaire Partij-Stichting, ca. 1962. 16 blz.(*)
- Berghuis, W.P. De spanning van de politiek: redevoering, gehouden op het Partij Convent van 30 oktober 1965 te Utrecht. 's-Gravenhage: Antirevolutionaire Partij-Stichting, 1965. 20 blz.(*)
- Bij de stembus van 1933: beschrijvingsbrief voor de deputatenvergadering. 's-Gravenhage: Bureau Centraal Comité van Antirevolutionaire kiesverenigingen, 1933. 69 blz.(*)
- Diepenhorst, I.A. Christelijke staatkunde. 's-Gravenhage: z.u., 1946. 63 blz.(*)
- Geer, D.J. de. Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman. Haarlem: Tjeenk Willink, ca. 1906. 60 blz. (Mannen en vrouwen van beteekenis).(*)
- Groen van Prinsterer, G. Ter nagedachtenis van Stahl. Amsterdam: Höveker, 1862. 127 blz.(*)
- Leidraad provincieprogram: vastgesteld door het Verband van Verenigingen van Antirevolutionaire Gemeente- en Provinciebestuurders in zijn jaarvergadering op 23 October 1953. Z.pl.: z.u., 1953. 22 blz.(*)
- Leidraad voor een antirevolutionair gemeenteprogram: vastgesteld door het Verband van verenigingen van Antirevolutionaire gemeente- en provinciebestuurders, in zijn jaarvergadering op 15 november 1957. Z.pl.: z.u., 1957. 28 blz.(*)
- Leidraad voor een antirevolutionair gemeenteprogram: vastgesteld door het Verband van verenigingen van Antirevolutionaire gemeente- en provinciebestuurders in zijn jaarvergadering op 26 november 1965. Z.pl.: z.u., 1965. 40 blz.(*)
- Nota van de onderwijscommissie van het college van advies der Anti-revolutionaire Partij inzake het ontwerp van wet tot regeling van het voortgezet onderwijs. 's-Gravenhage: Anti-Revolutionaire Partijstichting, 1959. 14 blz. (Nota; no. 14).(*)
- Om het welzijn van de burger: (model provincieprogram) '70-'74. 's-Gravenhage: ARP, ca. 1970. 48 blz.(*)
- Ontwerp van het Program van Actie bij de stembus van Juni 1901: met memorie en bijlagen. Z.pl.: z.u., 1901. 23 blz.(*)

Partij-orde of heilige orde?: verwereldlijking der Antirevolutionaire

Partij: publicatie van officiële stukken met toelichting door de buiten het verband der A.R. partij gehouden kiesvereniging "Schrift en historie" te Berkel en Rodenrijs. (W. de Gelder e.a.). (Z.pl.: z.u.), (ca. 1946). 75 blz.

Rapport inzake de organisatie der Antirevolutionaire partij. (Z.pl.: z.u.), (ca. 1910). 50 blz.

Rapport inzake het vraagstuk der bedrijfsorganisatie door de Commissie inzake sociaal-economische aangelegenheden, uitgebracht aan het Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen. 's-Gravenhage: z.u., 1947. 16 blz.(*)

Rapport van de Commissie inzake het beginsel- en algemeen staatkundig program der Antirevolutionaire Partij. 's-Gravenhage: Antirevolutionaire Partijstichting, (1955). 52 blz.(*)

Roosjen, A.B. Het interkerkelijk karakter der Antirevolutionaire Partij. Aalsmeer: De Nieuwe Meerbode, ca. 1938. 15 blz.(*)

Savornin Lohman, A.F. de. Aan zijne excellentie Mr. J. Kappeyne van de Coppello, Minister van Binnenlandsche Zaken, over de grondwettigheid eener neutrale openbare school. Utrecht: Kemink & Zoon, 1878. 15 blz.(*)

Savornin Lohman, A.F. de. De aanval op Seinpost en mijn antwoord. Utrecht: Kemink, 1895. 168 blz.(*)

Savornin Lohman, A.F. de. Beteekenis van gezag. Z.pl.: z.u., ca. 1902. (24) blz. (Overdruk uit Onze Eeuw, jrg. 2 (1902), blz. 383-407).(*)

Savornin Lohman, A.F. de. De correspondentie over mijn ontslag als hoogleraar aan de Vrije Universiteit. Utrecht: Kemink, 1896. 79 blz.(*)

Savornin Lohman, A.F. de. Moeten voor de toelating tot de rechtspraak en de magistratuur andere dan de bestaande eischen en waarborgen worden gesteld? Zoo ja, welke? Z.pl.: z.u., ca. 1899. 16 blz. (Overdruk uit de Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging, jrg. 29 (1899), I, 4e stuk).(*)

Savornin Lohman, A.F. de. Over het afstemmen van begrotingen. Z.pl.: z.u., (1880). 18 blz.(*)

Savornin Lohman, A.F. de. Over het hoogste gezag: redevoering bij de aan-

- vaarding van het professoraat aan de Vrije Universiteit te Amsterdam
uitgesproken den 6en juni 1884. Utrecht: Kemink, 1884. 40 blz.(*)
- Savornin Lohman, A.F. de. Partij of beginsel? 's-Gravenhage: Blommendaal,
1892. 58 blz.(*)
- Savornin Lohman, A.F. de. De school waaraan de natie gehecht is. Amsterdam:
Kruyt, 1876. 70 blz.(*)
- Savornin Lohman, A.F. de. De staatsschool en de roomsche kerk. Utrecht:
Kemink en Zoon, 1875. 94 blz.(*)
- Savornin Lohman, A.F. de. Twee voorstellen tot grondwetherziening. Z.pl.:
z.u., ca. 1904. (20) blz. (Overdruk uit Onze Eeuw, jrg. 4 (1904),
blz. 337-357).(*)
- Savornin Lohman, A.F. de. Eene valsche leuze: aan dr. A. Kuyper. 's-Graven-
hage: Blommendaal, 1894. 40 blz.(*)
- Savornin Lohman, A.F. de. Volk en overheid: rede bij de overdracht van het
rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 October 1893. 's-Gravenhage:
Blommendaal, 1893. 63 blz.(*)
- Savornin Lohman, A.F. de. De vrije school. Utrecht: Kemink & Zoon, 1877.
135 blz.(*)
- Savornin Lohman, A.F. de. De waarheid bovenal: een bezwaarschrift. Utrecht:
Kemink, 1899. 66 blz.(*)
- Savornin Lohman, A.F. de. Waarom en hoelang?: aan Dr. C.B. Spruyt. Amsterdam:
Wormser, 1889. 26 blz.(*)
- Savornin Lohman, A.F. de. Wat wil de Antirevolutionaire Partij? Utrecht:
Kemink & Zoon, 1883. 71 blz.(*)
- Schelhaas, J. Jzn. De oude grondslag: critische beschouwing van de eerste
vijf artikelen van het Antirevolutionair beginselprogram. 's-Gravenhage:
Van der Linden, z.j. 123 blz.(*)
- Statuut der Anti-revolutionaire Kamerclub: opgericht den 20 September 1910.
(Z.pl.: z.u.), (1910). 7 blz.
- Steijling, A. De organisatie der Anti-revolutionaire Partij. Hilversum:
Witzel, 1907. 32 blz.(*)

Christen Democratisch Appèl

Europese Gemeenschap: impasse en perspectief: derde jaarlijks advies en oordeel van het algemeen bestuur. (Door de) permanente programadvies-commissie. Den Haag: CDA, 1977. 47 blz. (*)

Europese Volkspartij 30 jaar: 1953-1983. Red. Vittorio Faggioli en Friedrich Fugmann. (Brussel): EVP, 1983. 56 blz., (20) blz.

Franken, H. CDA-visie op de overheid: inleiding, gehouden tijdens de conferentie "Onder overheden" van de CDA-bestuurdersvereniging op 12 mei 1984 in Utrecht. Den Haag: Vereniging van christen-democratische gemeente- en provinciebestuurders, 1984. 16 blz.

Hagen-Pot, H.Th. ten. De vrouw als mens: een bundel inleidingen, artikelen en interviews van mevrouw Mr. H.Th. ten Hagen-Pot tijdens haar voorzitterschap van het CDA Vrouwenberaad van 11 oktober 1980 t/m 10 december 1984. Den Haag: CDA Vrouwenberaad, 1984. 89 blz.

Nederland energie-eiland?: een CDJA-visie op energiepolitiek. (Auteurs: Kornelis Blok e.a.) Den Haag: Christen-Democratisch Appèl, 1984. 38 blz.

Statuten en reglementen CDA. (Den Haag: CDA), (1985). Losbl. uitg.

Verslag van de studieconferentie crisis en verzorgingsstaat. Den Haag: CDA, 1984. 102 blz.

Wet onbeloonde arbeid: commentaar op het voorontwerp. Den Haag: Vereniging van christen-democratische gemeente- en provinciebestuurders, 1985. 20 blz.

Centrumdemocraten

Vierling, Alfred. Centrumdemocratisch beleid ter bescherming van het Nederlands staatsburgerschap. 's-Gravenhage: Stichting Wetenschappelijke Onderbouwing Centrumdemocratische ideologie, 1985. 37 blz.

Communistische Partij van Nederland

Aktieplan van de CPN voor een sociale politiek. Amsterdam: Brochurehandel CPN, 1984. (18) blz. (CPN-brochures; nr. 46.)

Antifascisme in de jaren dertig. Amsterdam: IPSO, 1985. 139 blz.

(Cahiers over de geschiedenis van de CPN; 10).(*)

CPN en de vredesstrijd. Amsterdam: Sticht. vorming en scholing van de CPN, 1984. 23 blz.

Dam, Een, van verzet: ambtenarenakties en de strijd van de trendvolgers en uitkeringsgerechtigden in 1983: de demonstraties, stakingen en de solidariteit: een foto-tekst documentatie. Amsterdam: Brochurehandel CPN, 1984. (49) blz.

Lessen in macht: het RSV-schandaal en het antwoord van de communisten. (Voorw. Evelien Eshuis). Amsterdam: Brochurehandel CPN, 1984. 24 blz. (CPN-brochures; nr. 47).

Nieuw, Een, front voor arbeidstijdverkorting. (Door de) Werkgroep Arbeidstijdverkorting van het Partijbestuur CPN. 2e dr. Amsterdam: Brochurehandel CPN, 1984. 26 blz. (CPN-brochures; no. 43a.)

Over bestrijding van fascisme en racisme. Amsterdam: CPN, 1984. 21 blz.

Politiek, Een, program voor arbeidstijdverkorting: voorstellen van de CPN tot politieke maatregelen tot versnelling en sturing van arbeidstijdverkorting. Amsterdam: Brochurehandel CPN, (1984). 10 blz.

Schuldenlast, De, der Derde Wereld. Amsterdam: CPN, 1985. 13 blz.

Standvastig in verzet tegen onderdrukking. Amsterdam: CPN, 1985. 23 blz. (CPN-brochures; nr. 49.)

Van NAVO-zaak tot Nederlandse zaak: CPN-antwoordnota defensie 1984-1993. Amsterdam: Brochurehandel CPN, 1984. 55 blz.

Vijfentwintig. 25 uur: minder werken, meer werk: over vollere terrassen, legere agenda's en meer plezier. Amsterdam: Brochurehandel CPN, 1985. 12 blz. (Brochure; nr. 50).(*)

Democraten 66

Boels, H., M.H. Klijnsma en G.W. Kuijk. Hervorming van het ambtelijk apparaat van de gemeente Groningen: een discussienota. Groningen: D'66-afdeling Groningen stad, 1985. 26 blz.(*)

Doping in de sport. Den Haag: Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1985. 46 blz.

Drenten, Jan, Rie Porsius-Brandt en Bas van Asperen Vervenne. Geen baan en toch niet werkloos: wie de jeugd heeft... heeft die ook toekomst?: een visie op (jeugd-)werkloosheid en mogelijke maatregelen. Den Haag: Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1985. 64 blz. (Publikaties van de Sticht. Wetensch. Bureau D'66; S12).

Eijk, P.D. van. Defensiesamenwerking en Europese eenwording: een studie naar de mogelijkheden en effecten van sectorcoöperatie als deel van een integratieproces. (Z.pl.): Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1984. IV, 87 blz.

Hoeven, Erik van der. Gedecentraliseerde energievoorziening. Den Haag: Sticht. Wetensch. Bureau, 1982. 83 blz.

Stellingen over mediabeleid. Den Haag: Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1985. 23 blz. (Ter discussie; 11).

Timman, Theo, en Erik van der Hoeven. Meninge over de informatie-maatschappij. Den Haag: Sticht. Wetensch. Bureau D'66, 1985. 24 blz. (Ter discussie; 12).

Gereformeerd Politiek Verbond

Emancipatie: bezinning en confrontatie: de volledige tekst van het op 1 juni 1985 gehouden emancipatiecongres. Amersfoort: Sticht. Mandaat, 1985. (Mandaat-map; 1).(*)

Gedwongen gelijk te zijn?: emancipatie en overheidsbeleid. Groningen: De Vuurbaak, 1985. 117 blz. (Publikatie van de Groen van Prinstererstichting; nr. 50).(*)

Grondrechten zonder basis: over vrijheidsrechten en gelijkheidswang. Groningen: De Vuurbaak, 1985. 104 blz. (Publikatie van de Groen van Prinstererstichting; nr. 48).(*)

Verbrugh, A.J. Universeel en antirevolutionair: toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en antirevolutionaire politiek. Groningen: De Vuurbaak, 1985. D1. 3 (444 blz.) (Publikatie van de Groen van Prinstererstichting; nr. 49).(*)

(Verkiezingspamflet van het Gereformeerd Politiek Verbond). Berkel (Z.-H.): GPV, (1958).(*)

Vries, J.P. de. Het leven is één: over het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond als vrucht van reformatie der kerk. Groningen: De Vuurbaak, 1966. 47 blz. (Fotocopie)

Wat wil het N.E.V.? Eerbeek: Nationaal Evangelisch Verband van sympathisanten met de nationaal-gereformeerde politiek van het Gereformeerd Politiek Verbond, ca. 1966. 8 blz.(*)

Zelfstandigheidspolitiek: referatenbundel van het 3e Gereformeerd politiek congres gehouden op 31 oktober en 1 november 1957 in Rotterdam. L.P. Laning e.a. Met een voorwoord van F.A. den Boeft. (Z.pl.): Gereformeerd Politiek Verbond, 1957 (Berkel: Haak). 104 blz.

Liberaal Staatspartij "De Vrijheidsbond"

Boer, M.H. de. Rede uitgesproken op de Algemeene Vergadering van de Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond" op 23 Maart 1935 te Amsterdam. Z.pl.: Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond", 1935. 16 blz.(*)

Burg, G. van den. "Alles, als het moet!": rede, uitgesproken voor de afdeling Arnhem van de Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond" op 1 Maart 1937. Amsterdam: Bond van Jong-Liberalen, 1937. 20 blz.(*)

Rapport inzake algemeene richtlijnen, bevattende de concepten van een beginselprogramma (etc.); Nota betreffende de organisatie van de Partij (etc.). Commissie van voorbereiding: O.C.A. van Lidt de Jeude (voorz.) e.a. Z.pl.: z.u., 1938. 35 blz.(*)

Telders, B.M. Rede bij de opening van de Algemeene Vergadering van de Liberale Staatspartij op Zaterdag 9 Maart 1940, te Utrecht. Z.pl.: z.u., 1940. 16 blz.(*)

Wendelaar, W.C. Rede uitgesproken op de Algemeene Vergadering van de Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond" op 23 Maart 1935 te Amsterdam. Z.pl.: Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond", 1935. 14 blz.(*)

Wenschelijkheid, De, en de mogelijkheid van staatspensionneering: rapport uitgebracht door de sociale commissie uit de Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond". Z.pl.: Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond", (1928). 40 blz.(*)

Wolterbeek, C. "Geen Nationaal Socialisme, maar nationaal zelfrespect": rede,

uitgesproken in de openbare vergadering van de Afd. Rotterdam van de Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond", op 11 December 1933 in de Tivoli bovenzaal. Dordrecht: Afd. Dordrecht van de Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond", 1933. 30 blz.(*)

Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland

Blokzijl, Max. Landverraders. Z.pl.: z.u., z.j.(*)

Blokzijl, Max. Voor het te laat is. Z.pl.: z.u., z.j. 31 blz.(*)

Genechten, R. van. De jeugd der toekomst; Wat wil het opvoedersgilde? Door W. Terpstra. Leiden: Nenasu, ca. 1942. 24 blz.(*)

Genechten, R. van. Een jong Nederland in een jong Europa. Rotterdam: Nenasu, z.j. 24 blz.(*)

Socialisme, Het, van de N.S.B.: een documentatie over het tijdvak einde 1931 - zomer 1940. Verzameld door L. Lindeman. 3e dr. Utrecht: Nederlandsche Nationaal-Socialistische uitg., 1943. 331 blz.(*)

Staatkundige richtlijnen der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland. Utrecht: Hoofdkwartier NSB, (1936). 43 blz. (Brochure; 5).(*)

Veertiende, De, December 1941 beslissend voor de toekomst van ons volk. Utrecht: Nenasu, ca. 1942. 46 blz.(*)

Zoo zingt de NSB: 20 marsch- en strijdlieden. 3e dr. Z.pl.: (NSB), z.j. 40 blz.(*)

Politieke Partij Radikalen

Arbeidsethos: vragen rond het recht op/de plicht tot arbeid. Amsterdam: Stichting Radikale vorming in de PPR, 1985. 49 blz.(*)

Burgerlijk verzet en de kruisraketten. Amsterdam: PPR, 1984. 18 blz. (PPR-standpunten; nr. 1).(*)

Feminisering: over feminisme, jongerenstrijd en heteronormaliteit. Amsterdam: PPR, 1984. 19 blz. (PPR-standpunten; nr. 2).(*)

Financiering van de gezondheidszorg: nota voorbereid door de commissie "September-nota" van de PPR-werkgroep gezondheidszorg en vastgesteld door het coördinatorenoverleg van de werkgroep op 19 januari 1985. Amster-

- dam: Studiestichting voor radicale politieke vernieuwing, 1985.
29 blz.(*)
- Gemeentelijk beleid t.a.v. geestelijk gehandicapten: een handreiking voor
PPR-raadsleden. Amsterdam: PPR (Subgroep zwakzinnigenzorg), 1985.
14 blz.(*)
- Kwalijke, De, kant van Nederland: kongresuitspraken over racisme. Amsterdam:
PPR, 1985. 14 blz. (PPR-standpunten; nr. 4).(*)
- Links en de verzorgingsstaat. Amsterdam: Stichting Radikale vorming in de
PPR, 1985. 34 blz.(*)
- Met een bezwaard geweten: PPR-visie op gewetensbezwaren in werksituaties.
Amsterdam: PPR, 1985. 13 blz. (PPR-standpunten; nr. 3).(*)
- Ojik, Bram van. Basisinkomen: over arbeidsethos, inkomen en emancipatie.
Amsterdam: PPR-Studiestichting, 1985. 32 blz. (PPR-schriften; nr. 13).(*)
- Visies op een radicale homopolitiek. Amsterdam: PPR-flikkers en potten, 1984.
34 blz.

Pacifistisch Socialistische Partij

- Buitenparlementaire enquête: onderzoek je eigen bedrijf. Geschreven door
leden van de Sociaal-Economische Kommissie (SEK) van de PSP. Amsterdam:
Pacifistisch Socialistische Partij, 1985. 29 blz.
- Dames & heren: feminisme scholing. (Amsterdam): PSP, (1985). 73 blz.
- Linksbuiten: geschiedenis van de PSP in de provincie Utrecht, 1957-1984.
Utrecht: PSP Gewest Utrecht, (1984). 164 blz.
- Lokaal minimeleid. Amsterdam: Stichting Vorming en Scholing PSP, 1985.
55 blz. (SVS-Bulletin; nr. 102).(*)
- Ongelijke werelden: de Derde wereldkaternen van de Henk Lankhorst Stichting.
Amsterdam: Henk Lankhorst Stichting, (1983). 10 katernen.
- Vluchten kan niet meer...: brochure over schuilkelders. Utrecht: PSP-Utrecht,
ca. 1982. 15 blz.

Partij van de Arbeid

- Beer, Paul de. Verdienen en verdelen: hoofdlijnen voor een secundair in-

- komensbeleid. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1985. 135 blz.
(Economische Notities; nr. 15).
- Dilemma's in Europees perspectief: (reactie van de PvdA-Eurofractie op
"Sociaal-Economische Dilemma's voor de PvdA"). Z.pl.: z.u., ca. 1984.
15 blz.
- Energie en milieu, een alternatief. Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1984.
46 blz. (Notities over milieu en energie).
- Geen export van ellende: industriële belangen en het milieu in de Derde
Wereld. Samengest. door Annemarie Goedmakers, Jules de Waart en Harry
v.d. Wulp. Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1984. 54 blz. (Notities
over milieu en energie).
- Gemeente en sociale zekerheid. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1984.
81 blz.
- Gemeenten en lage inkomens. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1985.
47 blz.
- Handleiding cursus introductie lokale politiek. (Amsterdam): Sticht.
Vormingswerk Partij van de Arbeid, 1985.
- Hoff, Chris M. van den. Contouren van een socialistische grondpolitiek in
een kapitalistisch milieu: zou Marx nu tevreden zijn? Amsterdam:
Wiardi Beckman Stichting, 1981. 75 blz. (Volkshuisvesting en ruimtelijke
ordering notities; nr. 5).
- Jong, Frits de. 'Wij willen ellende wenden': een eeuw sociaal-demokratische
antwoorden op maatschappelijke uitdagingen: kort geschetst in opdracht
van de Stichting Vormingswerk van de Partij van de Arbeid, toen het
negentig jaar geleden was dat de Sociaal Democratische Arbeiders Partij
werd opgericht op 26 augustus 1894. Amsterdam: Stichting Vormingswerk
PvdA, 1984. 144 blz.
- Manifest 'Arbeid'. 2e dr. Amsterdam: Rooie Vrouwen in de Partij van de
Arbeid, 1984. 20 blz.
- Manifest 'Macht'. 3e dr. Amsterdam: Rooie Vrouwen in de Partij van de
Arbeid, 1985. 8 blz.
- Manifest 'Onderwijs'. Amsterdam: Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid,
z.j. 16 blz.

Manifest 'Vrouwen en geld'. Amsterdam: Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid, z.j. 16 blz.

Meer gemeente, minder staat: de herziening van de Gemeentewet: commentaar op de voorstellen van de Gemeentewet. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting (Sectie Gemeente, Gewest en Provincie), 1984. 182 blz. (Serie Lokaal-schriften; nr. 8).

Multinationals: verslag EVS activiteitenjaar 81/82: verslagen van de brainstormdagen, vier voorkonferenties en de landelijke konferentie over multinationals en de Nieuwe Internationale Economische Orde. Amsterdam: PvdA-pers, 1983. 131 blz.

Onderwijs werkmap. Amsterdam: Functionele werkgroep onderwijs van de PvdA, 1983-1984. Nr. 3 (1983), nr. 4 (1984).

Ontwikkelingssamenwerking en de gemeente. (Amsterdam): Stichting Vormingswerk Partij van de Arbeid, 1984. 55 blz. (Keuzethema lokale politiek; 6).

Opmerkingen bij de Minderhedennota. (Door de) Kommissie kulturele minderheden. Amsterdam: PvdA, 1984. 7 blz.

Politiek en planning: een uitnodiging aan politici die zich met ruimtelijke planning bezig houden. Amsterdam: W.B.S., 1981. 41 blz. (Volkshuisvesting en ruimtelijke ordening notities van de Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam; nr. 4).

Resolutie 'Kinderdagverblijven'. Amsterdam: Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid, 1982. 4 blz.

Resolutie 'Ontwapening'. Amsterdam: Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid, 1982. 4 blz.

Resolutie 'Tegen de stroom in'. Amsterdam: Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid, 1980. 4 blz.

Rooie, De, Familie. Amsterdam: De Trommel/Wiardi Beckman Stichting, 1976. 94 blz.(*)

Schuurman, Anton. De financiële verhouding gewogen: kommentaar op het ontwerp-Financiële Verhoudingswet. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting (Sectie Gemeente, Gewest en Provincie), 1983. 52 blz.

Schuurman, Anton. Gemeentelijk bezuinigen: een discussienota. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting (Sectie Gemeente, Gewest en Provincie), 1983.

(Amsterdam): Wiardi Beckman Stichting, 1983. 223 blz.

Schuurman, Anton. Gemeenten en lage inkomens. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting (Sectie Gemeente, Gewest en Provincie), 1985. 47 blz.

Socialistisch regionaal-economisch beleid: verslag van een WBS conferentie. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1985. 98 blz. (Economische notities; nr. 14).

Standpunten: actuele informatie van de Partij van de Arbeid. Dl. 4-8.

4. De PvdA en de buitenlanders (1985).
5. De PvdA, de kernenergie en het energiebeleid (1985).
6. De PvdA en het recht op wonen (1985).
7. De PvdA, vrede, veiligheid en kernwapens (1985).
8. De PvdA en arbeidstijdverkorting (1985).(*)

Toegankelijker maken van de PvdA voor migranten. Samengesteld door Victor Jammers, m.m.v. Frans Meijer. Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1984. 53 blz.

Verenigde, De, Staten in/uit Midden-Amerika: een documentaire. Ted van Hees en Paulien van den Tempel (red.). (Uitg. in samenw.) met de Evert Vermeer Stichting en het Derde Wereld Centrum. Amersfoort: De Horstink, (1984). 96 blz. (DICmap; 102).

Vorm geven aan de Randstad: op weg naar een socialistisch verstedelijkingsbeleid. Amsterdam: WBS, 1982. 77 blz. (Volkshuisvesting en ruimtelijke ordening notities; nr. 6).

Werken aan geschiedenis: suggesties en ideeën voor het gebruik van geschiedenis bij de politieke discussie in de Partij van de Arbeid. (Amsterdam): Stichting Vormingswerk Partij van de Arbeid, 1985. 26 blz.

Werkgroep, (Bulletin van de), Werkgelegenheid Bedrijfsdemocratisering. Amsterdam: Werkgroep Werkgelegenheid Bedrijfsdemocratisering, 1983-1985. Nr. 9-10, 12.

Woltjer, Eisso, en Jan van Zijl. Europa en het Nederlands landbouwbeleid: een sociaal-demokratische visie. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1984. 93 blz. (Economische Notities; nr. 13).

Woonuitgaven van huurders, bewoners-eigenaren en overheid: discussienota van de werkgroep ad hoc 'Woonuitgaven' maart 1985. Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1985. 39 blz.

"Wij leerden fier rechtop te staan...": 70 jaar socialistische vrouwenbeweging. Amsterdam: Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid, 1978. 75 blz.

Reformatorische Politieke Federatie

Afgestemd ... op gezondheidszorg en zorgwetgeving. Z.pl.: Ver. van RPF-bestuurders, 1985. Jrg. 1, nr. 3.

Afgestemd... op kabel TV en lokale omroep. Z.pl.: Ver. van RPF-bestuurders, 1985. Jrg. 1, nr. 1.

Bestuursnotitie betreffende koers en presentatie. Z.pl.: RPF, (1985). 5 blz. + bijl.(*)

Congres euthanasie, georganiseerd door de RPF op 19 mei 1984 te Amersfoort. Z.pl.: RPF, (1984). 88 blz.

In vitro fertilisatie, nee tenzij...: eindrapport werkgroep In Vitro Fertilisatie. Z.pl.: RPF, 1985. 10 blz.

Katern arbeid en werkgelegenheid. Z.pl.: Sticht. Kader en Vorming RPF, (1984). 7 blz.

Koers en presentatie: rapport van de RPF-werkgroep Koers en Presentatie. Z.pl.: RPF, 1984. 9 blz.(*)

Mink, F.J. Diversificatie van energiebronnen: aandacht voor kernenergie. Z.pl.: RPF, (1984). 13 blz.

Werk, Het, van de grondslagcommissie t/m ultimo januari 1984. Z.pl.: RPF, (1984). 8 blz.(*)

Sociaal-Democratische Arbeiderspartij

Rapport van de "Herzieningscommissie" der S.D.A.P. (Onder voorz. van J.W. Albarda). 2e dr. Amsterdam: Arbeiderspers, 1933. 67 blz.

Staatkundig Gereformeerde Partij

Aspecten van vrede, vrijheid en veiligheid: S.G.P.-nota over het probleem van de (kern-)bewapening. Samenst. van de commissie: C.N. van Dis e.a.

's-Gravenhage: Sticht. Studiecentrum der Staatkundig Gereformeerde Partij, (1985). 109 blz.(*)

Beginselen der Staatkundig Gereformeerde Partij: haar program (nr. 74-80).
(Copieën uit De Banier 1951).

Commentaar op de "discussienota, contouren van een toekomstig onderwijs-
bestel". 's-Gravenhage: Sticht. studie-en voorlichtingscentrum Staatkundig
Gereformeerde Partij, z.j. 38 blz.(*)

Dis, C.N. van. Algemene politieke en financiële beschouwingen over de Rijks-
begroting voor 1968: redevoeringen gehouden in oktober 1967 in de Tweede
Kamer der Staten-Generaal. 's-Gravenhage: Staatkundig Gereformeerde Partij,
1967. 23 blz.(*)

Freeke, H. Gemeentelijke herindeling, middel tot... òf doel op zich?: een
terreinverkenning inzake het ontstaan van de Nederlandse gemeenten etc.
Z.pl.: SGP, (1984). 87 blz. (Zicht-katernen; 22).(*)

Hoort de roede: partijredes uitgesproken door Ds. P. Zandt op algemene (jaar)-
vergaderingen van de Staatkundig Gereformeerde Partij in de periode 1952-
1961. Z.pl.: Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studiever-
enigingen, 1984. Dl. 3. (Uitg. Ds. Kersten en Ds. Zandt serie).(*)

Punten van overeenstemming en van verschil tussen de SGP, het GPV en de RPF.
's-Gravenhage: SGP, 1985. 5 blz.(*)

Rossum, H. van. De ganse aarde is mijn: partijrede op de Algemene Vergadering
van de Staatkundig Gereformeerde Partij, gehouden te Utrecht op 23
februari 1985 door Ir. H. van Rossum, voorzitter van de S.G.P.-fractie in
de Tweede Kamer der Staten-Generaal. 's-Gravenhage: SGP, 1985. 14 blz.(*)

Staatkundig, De, Gereformeerde plaats van de vrouw. Z.pl.: Landelijke Sticht.
tot handhaving van de staatkundig gereformeerde beginselen, (1985).
52 blz.(*)

Studiecentrum, Het, van de SGP. Z.pl.: Sticht. studiecentrum SGP, 1981.
12 blz.(*)

Zandt, P. De Indische kwestie: (de Ontwerp-overeenkomst van Linggadjati):
twee redevoeringen gehouden in December 1946 in de Tweede Kamer der Staten-
Generaal bij de behandeling van de Ontwerp-overeenkomst. Z.pl.: Staat-
kundig Gereformeerde Partij (Provinciaal Bestuur Zuid-Holland), 1946.
30 blz.(*)

Socialistische Partij

Arbeidersvrouw en feminisme. Rotterdam: Socialistische Partij, 1980. 31 blz.

Groot Nederlands gifboek. Rotterdam: SP Hulp- en informatiedienst, 1981.
38 blz.

Verbond van Communisten in Nederland

Statuten en beginselverklaring van het Verbond van Communisten in Nederland.
(V.C.N.); Statuten van de Stichting HOC (uitgeefster van Manifest).
Amsterdam: VCN, 1985. 8 blz.

Voor loon, werk en vrede: actieprogram voor de nabijliggende periode.
(Amsterdam: V.C.N.), (1984). 14 blz.

Voorwaarts...: V.C.N. naar een communistische partij. (Amsterdam: V.C.N.),
(1984). 16 blz.

Vrijzinnig-Democratische Bond

Rapport over de vraag welke betekenis aan de staatkundige en volkenrechtelijke ontwikkeling der laatste jaren moet worden toegekend voor de positie van ons land, en of en, zoja, welke gevolgtrekkingen daaruit zijn te trekken. Haarlem: Vrijzinnig-Democratische Bond, 1936. 24 blz.(*)

Verschil, Het, tusschen Vrijzinnig-Democraten en Sociaal-Democraten. 's-Gravenhage: Brochurehandel Vrijzinnig-Democratische Bond, 1933. 16 blz.(*)

Vrijzinnig-Democraten, De, en de Vrijheidsbond. 's-Gravenhage: Brochurehandel VDB, 1933. 16 blz.(*)

Vrijzinnig-Democraten, De, en het vredesvraagstuk. (Haarlem): Brochurehandel VDB, 1937. 16 blz.(*)

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Aanvulling Campagneboek 1982. ('s-Gravenhage): VVD, 1982. 5 blz.(*)

Commentaar op het rapport Crhistiaanse opgesteld door de commissie Financiën Lagere Overheden van de Vereniging van Staten- en Raadsleden van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. 's-Gravenhage: Ver. van Staten-

- en Raadsleden van de VVD, 1985. 8 blz.(*)
- Deregulering: een liberale visie. (Door) J.M. Polak e.a. 's-Gravenhage: Teldersstichting, 1984. 32 blz. (Geschrift van de Teldersstichting; 53).
- Dertig. 30 jaar Teldersstichting. 's-Gravenhage: Teldersstichting, 1984. 32 blz.
- Gemeenten tussen rijk en markt. 's-Gravenhage: Teldersstichting, 1985. 125 blz. (Geschrift van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; Rapport 55).
- Groenveld, K., en A.A.M. Kinneging. Liberalisme en politieke economie. 's-Gravenhage: Teldersstichting, 1985. vi, 121 blz. (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting; 54).
- JOVD, De, is van mening dat... Samenst. en red. H. Wiegel. (Groningen): JOVD, 1966. 17 blz.(*)
- J.O.V.D., De, stelt aan alle staatkunde de eis... Z.pl.: JOVD, ca. 1960. 16 blz.(*)
- Levensbeschrijving van Prof. Mr. B.M. Telders. Door C.S. Telders, A.W. Abspoel, L. Erades e.a. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1972. 199 blz.
- Liberaal profiel. (Door de commissie "Grondslagen liberalisme; H. Jongedijk e.a.). Z.pl.: JOVD, (1965). 32 blz.(*)
- Oud, P.J. "In onze zelfstandigheid ligt onze kracht": openingsrede op de Algemene Vergadering van de V.V.D. van 19 en 20 Maart 1954. Z.pl.: VVD, 1954. 11 blz.(*)
- Oud, P.J. "De oppositie spreekt": rede uitgesproken in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, bij de behandeling van de Nota inzake beperking van de bestedingen. 's-Gravenhage: Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, (1957). 30 blz.(*)
- Oud, P.J. "De strijd voor de vrijheid is nooit ten einde": openingsrede op de Algemene Vergadering van de V.V.D. van 27 en 28 Maart 1953. Z.pl.: z.u., 1953. 12 blz.(*)
- Oud, P.J. De V.V.D. tegenover het nieuwe Kabinet: beschouwingen uitgesproken in de Tweede Kamer der Staten-Generaal op 4, 6 en 7 November 1952. Den Haag: Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 1952. 40 blz.(*)
- Rapport van de commissie Polak. 's-Gravenhage: VVD, 1985. 64 blz.(*)

Rapport van de Commissie Propagandaontwikkeling. Z.pl.: z.u., 1978. 23 blz.

Rapport van een commissie van de VVD-Kamercentrale Dordrecht.(*)

U en de VVD. 's-Gravenhage: VVD, (1981). 25 blz.(*)

U en de VVD. 9e dr. 's-Gravenhage: VVD, 1982. 20 blz.(*)

Voorlichting aan niet-Nederlandse ingezetenen: culturele minderheden en kiesrecht: een liberale beleidsvisie. (Den Haag): Thorbecke Huis, 1984. 15 blz.

Vrijwilligerswerk: een liberale visie. Discussienota opgesteld door de werkgroep Vrijwilligerswerk. 's-Gravenhage: Ver. van Staten- en Raadsleden van de VVD, 1985. 26 blz.(*)

VVD-actieplan: bestrijding criminaliteit en vandalisme. Den Haag: VVD-Tweede Kamerfractie, 1984. 69 blz.

Vijfendertig. 35 jaar jong & liberaal: lustrumalmanak JOVD 1949-1984. Z.pl.: JOVD, (1984). 152 blz.(*)

Witteveen, H.J. Vrijheid en internationale samenwerking: rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de staathuishoudkunde aan de Nederlandsche Economische Hoogeschool op Donderdag 7 October 1948 te Rotterdam. Haarlem: De Erven F. Bohn, 1949. 30 blz.(*)

3. TIJDSCHRIFTEN (NIEUWE ABONNEMENTEN OF OUDE JAARGANGEN)

Algemeen

Euro-barometer, nr. 22 (december 1984). (Nrs. 1-21 zijn al aanwezig op het DNPP).(*)

Keesings Historisch Archief, 1946-1958.(*)

Nederlands, Het, Dagblad van okt., nov. en dec. 1980.(*)

Reformatie Stemmen. Nr. 10/11 (1945) - nr. 27 (1945).(*)

Vrije Arbeid: maandblad voor kunst, wetenschap en handel. Jrg. 1 (1914), nr. 1 - jrg. 6 (1920), nr. 8; jrg. 7 (1921), nr. 1 - jrg. 11 (1925), nr. 12.(*)

Vrije, De, Katheder: waarin opgenomen De Vrije Kunstenaar. Jrg. 8 (1948/49),

nr. 1 - jrg. 9 (1949/50), nr. 8 + het laatste verschenen nummer van mei 1950.(*)

Vrije, De, Kerk: "reformatorische stemmen. Jrg. 2 (1946), nr. 15-21; jrg. 3 (1946), nr. 5-7, 12.(*)

Antirevolutionaire Partij

Registers op alle onderwerpen behandeld in de jaargangen 1925-1936 van de maaneditie en van de jaargangen 1927-1936 van de drie-maandelijksche editie van Antirevolutionaire Staatskunde. Kampen: Kok, 1941. Antirevolutionaire Staatskunde, jrg. 15, nr. 1 (1941). 74 blz.

Democratisch Socialisten '70

DS'70-Actueel: informatieblad van de Tweede Kamerfractie DS'70. Jrg. 1 (1975/1976); jrg. 2 (1977), nr. 1-2.(*)

Politiek Bulletin DS'70. Nr. 1 (1970) - nr. 63 (1978). (Nr. 7 ontbreekt, nr. 24 bestaat niet; 1974-1977 was al in bezit van DNPP). Politiek Bulletin: kader informatie. Februari/maart 1974.(*)

SDJA "Aktief-Krant". Amsterdam: Sociaal Democratisch Jongeren Aktief, 1979-1980. Jrg. 1 (1979/80), nr. 1-7.(*)

Evangelische Volkspartij

EVP-Info: jrg. 1981, nrs. 6-9; jrg. 1982, nrs. 1-9. (Hiermee heeft het DNPP EVP-Info vanaf het begin compleet).

Gereformeerd Politiek Verbond

Nederlands Manifest - 1967: bijzonder nummer van "Ons Politeuma", jrg. 19 (1966), nr. 22 (dec.), 16 blz.(*)

Ons Politeuma: politiek voorlichtingsorgaan ten dienste van de Gereformeerde kiesverenigingen in Nederland. Jrg. 1 (1948), nr. 4 - jrg. 2 (1949), nr. 1/2; jrg. 3 (1950), nr. 4 - jrg. 5 (1952), nr. 4; jrg. 6 (1953), nr. 7 - jrg. 7 (1954), nr. 2; jrg. 7 (1954), nr. 4-5; jrg. 8 (1955),

nr. 9 - jrg. 9 (1956), nr. 11; jrg. 10 (1957), nr. 1 - jrg. 16 (1963), nr. 9; jrg. 16 (1963), nr. 11 - jrg. 17 (1964), nr. 11/12. (Het DNPP heeft vanaf 1973 een abonnement, later "Ons Burgerschap"). (*)

Politiek Voorlichtingsorgaan: ten dienste van de Gereformeerde kiesverenigingen in Nederland. Jrg. 1 (1948), nr. 1-3. Voortgezet als: Ons Politeuma. (*)

Liberalen Staatspartij "De Vrijheidsbond"

Liberalen, Het, Weekblad: officieel propagandaorgaan der Liberalen Staatspartij. Jrg. 5 (1940/1941), nrs. 1-5, 7-10, 12, 14-20. (*)

Staatkundig Gereformeerde Partij

Vrouwenstemrecht: (een aantal gebundelde artikelen uit De Banier, juli en augustus) 1926. (fotocopie). (*)

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

LEF: (kwartaalblad van de JOVD). Abonnement vanaf jrg. 1, nr. 0 (1982). (*)

4. DOCTORAALSCRIPTIES

Christen Democratisch Appèl

Zuidema, Gerrit. Het kernwapenbeleid van het eerste kabinet-Van Agt. Z.pl.: z.u., 1985. 77 blz. Doctoraalscriptie geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen.

Democraten 66

Broeksma jr., A. Tussen ontzuiling en democratisering: D'66 op zoek naar een centripetale democratie (1966-1975). Almelo: z.u., 1984. 89 blz. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, afd. eigentijdse geschiedenis. (*)

Provo

Otten, Marko. Het pacifisme bij Provo. Z.pl.: z.u., ca. 1982. 131 blz.

Doctoraalscriptie geschiedenis (Instituut voor Geschiedenis, RUG).(*)

Partij van de Arbeid

Leemhuis, Lideke. De PvdA als aktiepartij 1971-1979: een onderzoek naar de inhoud en de ontwikkeling van een door Nieuw Links gepropageerde vernieuwing. Groningen: z.u., 1985. 164 blz. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, vakgroep eigentijdse geschiedenis.(*)

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Seelemann, Ingeborg. De VVD en kunstbeleid. Amsterdam: z.u., 1985. 100 blz. Doctoraalscriptie politicologie, Vrije Universiteit Amsterdam.(*)

Sijses, Eeuwke. De VVD en "de emancipatie van de vrouw": een onderzoek naar de ontwikkeling van de visie op het vrouwenvraagstuk in de VVD tussen 1967 en 1984. Amsterdam: Afd. Studiezaken (Universiteit van Amsterdam), 1984. 70 blz. (Mededelingen van de subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen; no. 48). Doctoraalscriptie Vakgroep Politiek Gedrag van Maatschappelijke Collectiviteiten.

5. OVERIG MATERIAAL

bandopnames van congressen

PvdA, congres te Amsterdam, 11-13 april 1985

D66, Algemene Ledenvergadering te Amersfoort, 14-15 juni 1985

RPF, congres georganiseerd door de Stichting Kader en Vorming RPF over anti-discriminatie te Putten, 18 mei 1985

PSP, congres te Utrecht, 29 juni 1985

CDA, Partijraad te Bussum, 25-26 oktober 1985

PPR, congres te 's-Hertogenbosch, 15-16 november 1985

PSP, congres te Wijk aan Zee, 14-15 december 1985

Van de VVD ontving het DNPP uitgetikte teksten van integrale geluidsopnames van de volgende bijeenkomsten:

69ste Algemene Vergadering te Dordrecht, 15 december 1984;

70ste Algemene Vergadering te Breda, 10 mei 1985;

Partijraad te Apeldoorn, 18 mei 1985;

Partijraad te Heerenveen, 15 juni 1985.

geluidscassettes

- D66, Compilatie van speeches gehouden op een bijeenkomst van raads- en statenleden te Arnhem, 5 januari 1985.
- D66, Toespraak van Hans van Mierlo op een bijeenkomst van raads- en statenleden te Arnhem, 5 januari 1985.
- Centrumdemocraten, Fragmenten van Tweede Kamerdebatten over de Tamils, over NATO en kernraketten, over het kiesrecht van buitenlanders etc., ca. 1985.

jaarverslagen, financiële verslagen

Deze ontving het DNPP in 1985 van verschillende politieke partijen.

verkiezingsprogramma's

Van de politieke partijen ontving het DNPP de ontwerp-verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. Van CDA, PvdA en VVD verwierven we bovendien respectievelijk het ontwerp model gemeente- en provincie-program 1986-1991, advies inzake de gemeentelijke verkiezingsprogramma's 1986 en ontwerp-leidraad gemeenteprogramma 1986-1990.

AUTEURS

W. van Hennekeler studeerde politicologie aan de Universiteit van Amsterdam.

A.A. Koeneman is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

R.A. Koole is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en tevens verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

M.H. Leijenaar is als universitair docente verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

B. Niemöller is als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan de vakgroep Methoden en Technieken van Politicologisch Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam.

I.M. Noomen is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

W.H. van Schuur is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Statistiek en Methoden van de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

G. Voerman is historicus en verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

PUBLIKATIES DNPP

Van de oudere Jaarboeken van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen zijn nog verkrijgbaar:

JAARBOEK 1982

- met o.a.:
- overzicht partijpolitieke gebeurtenissen in 1982
  - het D'66-congres en de besluitvorming
  - de Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij
  - verdeeldheid binnen partijen
  - partijprogramma's en buitenlands beleid
  - politieke partijen en recht

JAARBOEK 1984

- met o.a.:
- overzicht partijpolitieke gebeurtenissen in 1984
  - de Nederlandse Vredesraad 1949-1969
  - van Bolsjewisme naar 'pluriformisme' (CPN)
  - partijfinanciën en bedrijfsleven (PvdV)
  - het liberalisme in de DNPP-bestanden

Beide Jaarboeken zijn elk te bestellen tegen de gereduceerde prijs van f12,50 door dit bedrag over te maken op giro 826171 t.n.v. Rijksuniversiteit Groningen o.v.v. "Jaarboek 1982 (1984) DNPP 060390".

(ingezonden mededeling)

Internationale Spectator

Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' te 's-Gravenhage, tel. 070-245384

veertig jaar:

Het enige algemene onafhankelijke Nederlandse maandblad over internationale zaken. Beschrijving, analyse en opinie betreffende het buitenland van Nederland en Nederlands buitenlands beleid.

J. L. HELDRING: *Nederland in de wereld 1945-1985*. WILLEM KOOT: *na Aruba ook Curacao onafhankelijk?* PETER VERTON: *vakbewegingsleiders op Curacao*. GIJUS DOEVE: *Suriname na de volgende Tweede-Kamerverkiezingen*. PAUL VAN GELDER: *nieuwe ontwikkelingsrelatie met Suriname?* LEO VAN BEEK: *medefinanciering in de ontwikkelingshulp 1965-1985*. WOUTER TIMS: *armoedebestrijding of exportbevordering?* JOHAN KAUFMANN: *besluitvorming in de VN*. S. ROZEMOND: *extern beleid onder interne druk*.

KENNISMAKINGSPAKKET: f 10,-

Het decembernummer met o.a. deze bijdragen (plus register jrg. 39) en een recent proefnummer kunt u bestellen door overmaking van f 10,- op postgiro 595900 t.n.v. Instituut Clingendael, Abonnementen Internationale Spectator te 's-Gravenhage, onder vermelding van *proefpakket december*.

DECEMBERNUMMER GRATIS

Dit decembernummer (plus register jrg. 39) *gratis* bij een nieuw abonnement op de *veertigste* jaargang (1986).

Ik *abonneer* mij nu op de *Internationale Spectator* (abonnementsprijs f 70,- (studenten f 60,-) per jaar.

Ik wacht op toezending van het decembernummer en ontvang de acceptgirokaart begin 1986.

Naam: .....

Straat: .....

Plaats + postcode: .....

Studie/coll.nr.: .....

In open envelop zonder postzegel zenden aan: *Administratie Internationale Spectator*, Antwoordnummer 1823, 2500 VB 's-Gravenhage.